

14/11/2012
1038)

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі
«Беларускі дзяржаўны педагогічны ўніверсітэт
імя Максіма Танка»

Н.У. Чайка

ТЫПАЛОГІЯ ЭЛІПСІСА У СИНТАКСІЧНАЙ СІСТЭМЕ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Манаграфія

Мінск
2012

Нацыянальная
бібліятэка
Беларусі

Рэцэнзенты:

доктар філалагічных навук, прафесар *І.П. Кудраўатых*;
 доктар філалагічных навук, прафесар, член-карэспандэнт НАН Беларусі
А.М. Булька

Ч12

Чайка, Н.У.

Тыпология эліпсіса ў сінтаксічнай сістэме беларускай мовы : манографія /
 Н.У. Чайка. – Мінск : БДПУ, 2012. – 332 с.
 ISBN 978-985-541-070-7.

Манографія прысвечана даследаванню тыпологии канструкций з эліпсісам дзеяслова. У працы прадстаўлена тыпологічная характеристыка канструкций з эліпсісам дзеяслова ў адпаведнасці са спосабамі эксплікацыі структурных, граматычных і семантычных катэгорый. У манографічным даследаванні зроблена арыгінальная класіфікацыя канструкций з эліпсісам дзеяслова на аснове кампенсаторнай прыкметы, выяўлена і сістэматызавана поле кампенсаторных сродкаў, вызначаны заканаморніцкіх функцыянування, пабудавана тыпология сістэмы моўных механізмаў, што рэгулююць функцыянуванне канструкций з эліпсісам дзеяслова.

Адресуецца прафесійным даследчыкам у галіне мовазнаўства, выкладчыкам, аспірантам, усім, хто цікавіцца праблемамі беларускага мовазнаўства.

УДК 81'367:811.161.3
 ББК 81.2(4Беи – 2)

ISBN 978-985-541-070-7

© Чайка Н.У., 2012
 © БДПУ, 2012

ЗМЕСТ

Уводзіны	7
1. Тэорыя сінтаксічнай тыпологии эліпсіса.....	20
1.1. Гісторыя вывучэння праблемы эліпсіса ў мовазнаўстве.....	20
1.2. Канцэпцыі сінтаксічных тыпологій	43
1.3. Кампенсаторная прыкмета як аснова тыпологіі канструкций з эліпсісам дзеяслова	48
1.3.1. Метадалагічныя прынцыпы даследавання канструкций з эліпсісам дзеяслова	48
1.3.2. Тэарэтычныя асновы і метадалагічныя прынцыпы тыпологіі структурной арганізацыі канструкций з эліпсісам дзеяслова	65
1.3.3. Тэарэтычныя асновы і метадалагічныя прынцыпы тыпологіі семантычнай арганізацыі канструкций з эліпсісам дзеяслова.....	83
1.3.4. Аспекты функцыянування канструкций з эліпсісам дзеяслова: метадаптічныя прынцыпы і тэорыя тыпологии.....	102
1.3.4.1. Тыпология спосабаў выражэння предикатыўнасці ў канструкціях эліпсісам дзеяслова: тэарэтычныя асновы і метадалагічныя прынцыпы.....	102
1.3.4.2. Канструкційная поліфункциянальнасць сінтаксем у парадыгме структурно-сінтаксічных мадыфікацый: тэарэтычныя асновы і метадалагічныя прынцылы	115
1.3.4.3. Тыпология сістэмы моўных механізмаў: тэарэтычныя асновы.....	124
Вывады.....	129
2. Тыпы эліптычных канструкций са структурным кампенсаторным кампанентам.....	131
2.1. Поліпредикатыўны тып	131
2.2. Тыпы са звышфразавым кампенсаторным кампанентам	151
2.2.1. Звышфразавы тып: самастойныя сінтаксічныя адзінкі (эліптычныя і поўная) у структуры звышфразавага адзінства	151
2.2.2. Звышфразавы тып: эліптычныя і парцэляваныя канструкцыі ў структуры звышфразавага адзінства	162
2.3. Эліптычныя канструкцыі ў складненага тыпу	172
2.3.1. Ускладнена-паратаксічны тып	172

2.3.2. Ускладнена-паўпредыкатыўны тып	181
2.3.2.1. Ускладнена-паўпредыкатыўны тып з адасобленымі акаличнасцямі	182
2.3.2.2. Ускладнена-паўпредыкатыўны тып з адасобленымі азначэннямі.....	185
2.3.3. Ускладнена-параўнальны тып.....	189
2.3.4. Ускладнена-далучальны тып.....	192
2.3.5. Ускладнена-інтрадуктыўны тып.....	194
2.3.5.1. Ускладнена-інтрадуктыўны тып з устаўнымі канструкцыямі	194
2.3.5.2. Ускладнена-інтрадуктыўны тып са звароткамі.....	198
Вывады.....	200
3. Тыпы эліптычных канструкций з семантычным кампенсаторным кампанентам.....	202
3.1. Дынамічна-лакатыўны тып	204
3.2. Экзістэнцыянальна-лакатыўны тып	215
3.3. Акцыянальна-безаб'ектны тып	220
3.4. Лакатыўна-пацыентыўны тып	225
3.5. Акцыянальна-дэлібератыўны тып.....	229
3.6. Акцыянальна-аб'ектны непераўтвараючы тып	234
3.7. Акцыянальна-аб'ектны пераўтвараючы тып.....	238
3.8. Статальны тып	245
3.9. Экзістэнцыянальна-тэмпаральны тып	247
3.10. Рэляцыйны тып.....	250
Вывады.....	253
4. Асаблівасці функцыянавання канструкций з эліпсісам дзеяслова.....	260
4.1. Выражэнне предыкатыўных катэгорый у канструкцыях з эліпсісам дзеяслова	267
4.1.1. Выражэнне катэгорыі тэмпаральнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова	261
4.1.2. Выражэнне катэгорыі мадальнасці ў эліптычных канструкциях	269
4.1.3. Выражэнне катэгорыі персанальнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова	277
Заключэнне	282
Бібліяграфічны спіс.....	293

*А будучыня паасткам належыць,
Бо на дубах былых растуць яны
(У. Караткевіч)*

Памяці прафесара Л.І. Бурака
прысвячаецца

1.3.4. Асаблівасці функцыянавання канструкцый з эліпсісам дзеяслова: метадалагічныя прынцыпы і тэорыя тыпалогії

Спецыфіка функцыянавання канструкцый з эліпсісам дзеяслова абумоўлена адсутнасцю базавага сродку выражэння предыкатыўных катэгорый, рознаўзроўневым сістэмным характарам выражэння предыкатыўных катэгорый, поліфункцыянальным характарам сінтаксем. Таму прыцягненне кампенсаторнай прыкметы ў якасці тыпалагічна істотнай лічым апраўданым. Асноўныі параметрамі тыпалогіі асаблівасцей функцыянавання выступаюць:

- спецыфіка спосабаў і сродкаў выражэння предыкатыўных катэгорый;
- фактары поліфункцыянальнасці сінтаксем;
- сістэма моўных механізмаў, што забяспечваюць функцыянаванне канструкцый з эліпсісам дзеяслова.

Выяўленне спосабаў і сродкаў выражэння предыкатыўных катэгорый дазваляе аб'яднаць іх у сістэму кампенсаторных сродкаў на аснове прыналежнасці да канкрэтнага моўнага ўзроўню – сінтаксічнага, марфалагічнага, лексічнага і інш.

Фактары поліфункцыянальнасці сінтаксем у парадыгме структурна-сінтаксічных мадыфікацый (эліптычная – вытворная канструкцыя) дае магчымасць выявіць фактары функцыянавання канструкцый з эліпсісам дзеяслова, а таксама іх характар – канстантны або пераменны.

Функцыянаванне канструкцый з эліпсісам дзеяслова рэгулюеца моўнымі механізмамі, што забяспечваюць кампенсацыю эліпсіса на ўсіх узроўнях: структурным, сэнсавым і граматычным. Выяўленне іх спецыфікі дазгаяле абагуліць і сістэматызаваць заканамернасці функцыянавання канструкцый з эліпсісам дзеяслова.

Колькасныя параметры тыпалогіі дазваляюць выявіць ступень рэгулярунасці і прадуктыўнасці сінтаксічных з'яў і іх характар (стабільны ці не).

1.3.4.1. Тыпалогія спосабаў выражэння предыкатыўнасці ў канструкціях з эліпсісам дзеяслова: тэарэтычныя асновы і метадалагічныя прынцыпы

Параметры тыпалогіі выражэння предыкатыўнасці ў канструкціях з эліпсісам дзеяслова. У сучасным мовазнаўстве назіраецца вывучэнне предыкатыўных катэгорый у поўных і пераважна дзеяслоўных

канструкціях. Існуючыя класіфікацыі заснаваны на характеристы базавага сродку – дзеяслова, таму предыкатыўныя катэгорыі кваліфікаваліся як паня-сродку – дзеяслова, або як сінтаксічныя катэгорыі (Г.А. Золатава), як сінтаксічныя катэгорыі, што ў выражжаюць ацэнку рэчаінасці (Л.І. Бурак), як актуалізацыйныя катэгорыі (М. Усеваладава) або як семантычныя (семантыка-граматычныя) катэгорыі (Т.Р. Рамза). Падобныя канцепцыі шырока распаўсюджаны ў сучаснай сін-таксічнай навуцы, аднак абсалютна непрыдатныя для характеристыстыкі спо-сабаў предыкатыўной ацэнкі ў канструкціях з эліпсісам дзеяслова. Адсут-насць базавага сродку выражэння предыкатыўнасці ў канструкціях з эліпсі-сам дзеяслова прадвызначае выражэнне названых значэнняў іншымі споса-бамі і сродкамі (на гэтыя падставы мы кваліфікавалі предыкатыўныя катэго-рыі як функцыянальна-семантычныя). Для іх даследавання, сістэматызацыі і класіфікацыі патребна адпаведная метадалогія, аснову якой складае кам-пенсаторная прыкмета. Распрацаваная намі метадалогія, на наш погляд, ва-лодае значнай здольнасцю для выяўлення сістэмы сродкаў выражэння предыкатыўных катэгорый і пабудовы кампенсаторнага поля. Тыпалагічная характеристыстика на аснове кампенсаторнай прыкметы дазволіць падзяліць сістему аўтакту ў залежнасці ад спосабаў і сродкаў кампенсацыі предыка-тых значэнняў (тыпалагічна істотных прыкмет) з далейшай класіфікацы-й у адпаведнасці з параметрамі тыпалогіі.

Пры пабудове тыпалогіі выражэння предыкатыўных катэгорый намі улічваліся наступныя характеристыстыкі: узровень моўнай арганізацыі, спосаб кампенсацыі предыкатыўнага значэння і сродак (від кампенсаторнага кампа-нента). Эксплікацыя предыкатыўнага значэння ажыццяўляецца заўсёды на сінтаксічным узроўні, незалежна ад сродкаў і спосабаў кампенсацыі.

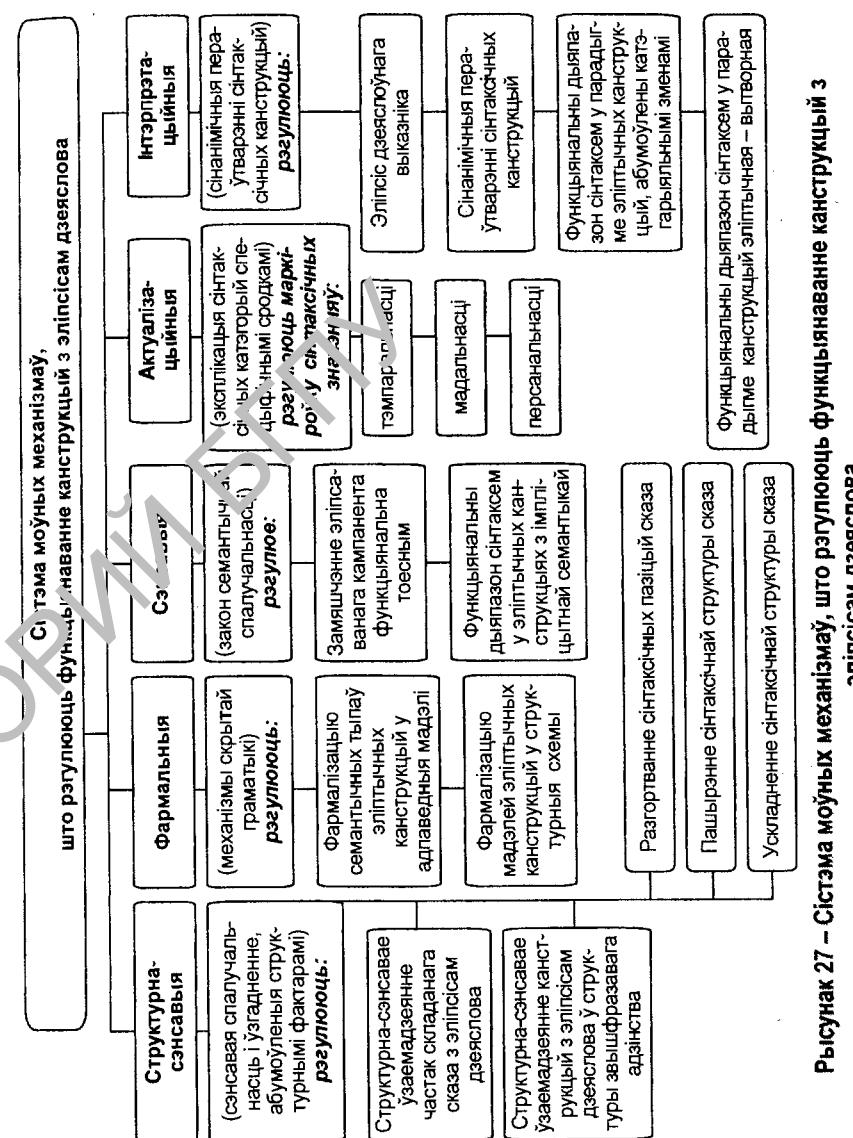
Асноўным параметрам тыпалагічнай характеристыстыкі выступае сродак эксплікацыі предыкатыўнага значэння ў канструкціях з эліпсісам дзеяслова. Эксплікацыя значэнняў предыкатыўнасці кампенсаторнымі сродкамі абумоўлена рознымі фактарамі. Найбольш пашыранымі выступаюць структурныя фактары.

Структурная абумоўленасць эксплікацыі значэнняў тэмпаральнасці з дапамогай дэтэрмінаваных членай сказа выражаяцца ў канстантнай маркі-роўцы значэння часу (як і семантыкі статальнай лакалізацыі). Пры адсутнас-ці іншых паказчыкаў ў падобнага роду канструкціях дэтэрмінаваныя члены маркіруюць тэмпаральны план значэннем выключна цяперашняга часу: За-гародамі гэтай вёскі – шырокі, нізкі луг (Янка Брыль); У іх (вачах) – паблаж-лівасць і троху здзеку, а найбольш дылк бяздоннага і нязбытнага суму,

1.3.4.3. Тыпалогія сістэмы моўных механізмаў: тэарэтычныя асновы

Сістэма моўных механізмаў адлюстроўвае законы і заканамернасці, што рэгулююць функцыянаванне канструкцый з эліпсісам дзеяслова. Кампенсацыя эліпсіса ажыццяўляецца з дапамогай моўных сродкаў розных узоруяй – сінтаксічнага, марфалагічнага, лексічнага, фанетычнага, таксама можа быць абумоўлена логіка-семантычнымі фактарамі (імпліцитная семантыка). Таму клас моўных механізмаў, што рэгулююць функцыянаванне эліптычных канструкцый, паводле якаснага і колькаснага складу не мае аналагу ў сінтаксічнай сістэме беларускай мовы (рысунак 27).

Структурна-сэнсавыя моўныя механізмы. Структурна-сэнсавыя моўныя механізмы рэгулююць структурна-сістэмную абумоўленасць функцыянавання канструкцый з эліпсісам дзеяслова. Структурныя фактары праяўляюцца ў кампенсацыі сэнсу сказа шляхам разгортвання сінтаксічных пазіцый, а таксама ва ўзаёмадзеянні кампанентаў у структуры звышфразавага адзінства. Сэнсавыя фактары рэалізуюцца ў сэнсавай спалучальнасці або ва ўзгадненні структурных кампанентаў (а гэта залежыць ад характеристу сінтаксічнай сувязі). Выражаны харектар механізм структурна-сэнсавага рэгулявання набывае ў канструкцыях з поліфункцыональным харектарам залежных сінтаксем, дзе адзіным сродкам маркіроўкі сэнсу выступае структурны кампанент – аднародныя выказнікі, адасобленыя члены, параўнальны зварот, устаўная канструкцыя і інш. Сутнасць структурна-сэнсавага рэгулявання заключаецца ў вызначэнні кола лексем, што могуць узгадняцца з залежнай сінтаксемай і замяшчаць сінтаксічную газіцу выказніка. Сэнсавае ўзгадненне (у адрозненні ад сэнсавай спалучальнасці, якая рэалізуецца пераважна на базе падпарарадкавальнай і сувязі) структурна абумоўлена і можа ажыццяўляцца на аснове паратакончнай сінтаксічнай сувязі: *Міхась доўга – на раку за вёскай і адарзача не можа* (Б. Мікуліч); паўпредыкатыўнай: *Над вёскай белья воблачкі*, час ад часу спыняючыся (Янка Брыль), далучальнай: *Трэба было пахоець паклажу*. / Лявон – у хату да дзеда Саўкі, і не што-небудзь, з заенню маё масіць (Г. Далідовіч), інtradуктыўнай: *Іван Сідаравіч пра ўсё – з інтарэсам* (а слухаць ён любіў) («Белая Русь»).

Рысунак 27 – Сістэма моўных механізмаў, што рэгулююць функцыянаванне канструкцый з эліпсісам дзеяслова

Наяўнасць скрытай прэдыкатыўнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова дазваляе на аснове парабаўнай сувязі «ўзгадніць» магчымае лексічнае напаўненне эліпсаванага дзеяслова: *Воблакі* – над зямлёю, нібы, белья гускі (Янка Брыль). Падпарадкоўваецца структурна-сэнсавым механізмам і ўзаемадзеянні кампанентай (парцэльванай канструкцыі і эліптычнага сказа) у структуры звышфразавага адзінства на аснове далучальна-паратаксічнай і далучальна-паўпрэдыкатыўнай сувязі.

Функцыянованне складаных канструкций з эліпсісам дзеяслова абу-моўлена падключэннем яшчэ і сінтаксічных адносін, на аснове якіх языццяўляеца семантычнае ўзгадненне або спалучальнасць. Абавязковай умовай рэалізацыі сэнсавага ўзгаднення выступае сінтаксічны паралелізм, які назіраеца ў складаных сказах розных відаў з адносінамі адначасовасці, паслядоўнасці, неадпаведнасці і інш.: *Жыта* – у Хведараўва гумно, авёс і пшаніцу – у Грыбковас, грэчку і проса – да Алёшы Губатага (І. Мележ) або ў канструкцыях з канстантнай маркіроўкай семантыкі: *За невялічкай паласой лесу – паляна, і там жа, побач з ёй, – малады дубоўнік* (І. Стадольнік).

Механізм сэнсавай спалучальнасці рэгулюе функцыянованне разнавіднасцей поліпрэдыкатыўных адзінак з сінтаксічным падпарадкованнем, гэта значыць з адносінамі аб'ектнымі, атрыбутыўнымі, акапічнаснымі і інш.: *Калі старышыня сказаў, што надзел пойдзе пад калгас, мы не адразу паверылі, што гэта нам* (І. Мележ). Аналагічным чынам рэгулюеца функцыянованне самастойных сінтаксічных адзінак у структуры звышфразавага адзінства, заснаванае на прычынных, мэтавых, умоўна-выніковых і іншых адносінах: *А я думаў: прыду з вайны, хату добрую пастайлю. Каб першыя промні – у нашы вонкы* (А. Дудараў). Адрозненне паміж часткамі складанага сказа і кампанентамі звышфразавага адзінства выяўляюцца ў характары аб'ектаў спалучэння.

Пры немагчымасці рэгуляваць функцыянованне з дапамогай семантичнай-сінтаксічных адносін падключаюцца логіка-семантычныя. Яны у спрэзенне ад сінтаксічных, падразуміваюць віды рэферэнтнай аднесенасці прэдыкатаў і аб'ектаў і змену іх лексіка-граматычнага класа і сінтаксічнай функцыі: *Глядзеў на вуліцу і бачыў: па Крывой праязджали дзве фірманкі. Каля пярэдней – селянін у зімовай салдацкай шапцы, у суконнай жакетцы, нізенькі. Другі – у адной картавай сарочцы* (С. Баранавых). Значыць, базавымі механізмамі рэгулявання іх функцыяновання будзе выступаць анафарыстычная замена і ўзгадненне лексем на ўзоруні складанага сінтаксічнага

цэлага. Механізм узгаднення рэгулюе адсутнасць супярэчнасці паміж прэдыкатыўным кампанентам *праязджали* і *лакатывам* каля пярэдняй.

Фармальная моўныя механізмы рэгулююць фармалізацыю сістэмы семантычных тыпаў канструкций з эліпсісам дзеяслова – пабудову мадэлей і структурных схем у строгай адпаведнасці з тыпам прэдыката. Фармалізацыя адыгрывае важную ролю ў выяўленні семантычнай тыпалогіі канструкціи. Тыповыя харктар набываюць не сінтаксемы (як лічыць большасць даследчыкаў), а семантычныя кампаненты і мадэлі. Напрыклад, мадэль данатар – *прэдикат – рэцыпіент – данату* указвае на семантыку актыўнага ёнага тэрапавараючага ўздзеяння, агенс – прэдыкат – дырэктыў-фініш – на семантыку руху. Фармалізацыя прадастаўляе зручны спосаб аналізу і класіфікацыі семантычных тыпаў канструкций з эліпсісам дзеяслова на ўзоруні мадэлей без уліку канкрэтнага лексічнага напаўнення. Пабудова структурных схем дазваляе сістэматызаваць увесе арсенал структурна-сінтаксічных сродкаў, з дапамогай якіх рэалізуеца тая ці іншая мадэль. Да таго ж фармалізацыя выступае адзінным магчымым спосабам выяўлення паміж частотнасці і прадуктыўнасці мадэлей.

Сэнсавыя моўныя механізмы. Сэнсавыя моўныя механізмы рэгулююць замяшчэнне эліпсаванага выказніка семантычна тоесным кампанентам (які і выступае ў якасці паказчыка). Сэнсавыя моўныя механізмы дзейнічаюць выключна на ўзоруні семантычнай мадэлі канструкціі, таму абу-моўлены законам семантычнай спалучальнасці. Якасны склад мадэлі рэгулюеца выключна тыпам прэдыката і не дапускае «чужых» кампанентаў. Зрэдку на зіраюцца выпадкі, калі кампанент выкарыстоўваецца ў некалькіх семантычных тыпах (напрыклад, пацьвентыў у канструкцыях з семантыкай перамяшчэння і актыўнага дзеяння, спосаб у канструкцыях з семантыкай актыўнага дзеяння і руху і інш.). Аднак семантычна тоесны кампанент набывае тыпізаціі харктар, напрыклад, паказчыкам семантыкі руху выступае адзін з лакатыўных кампанентаў (дырэктыў-фініш) або, пры яго адсутнасці, – медыятыў: *Я – у вёску і Я – пехатой*.

Сэнсавыя моўныя механізмы рэгулююць функцыянальны дыяпазон сінтаксем у парадыгме эліптычных сінтаксічных мадыфікацый з імпліцитнай семантыкай. Сутнасць падобнага рэгулявання заключаецца ў здольнасці кампанента набываць імпліцитную семантыку на аснове логіка-семантычнай

га ўзаемадзеяня. Сінкрэтычны харктар сінтаксем (калі іх форма і функцыя не супадаюць) значна пашырае функцыяналны дыяпазон базавых канструкций. Напрыклад, сінтаксема *пасадзіць* (моркву) можа набываць функцыю інфінітыва: *Маці пайшла павярнуць сена. Я – пасадзіць моркву і тэмпаратыва* (імпл.): – Ты – надоўга? – Толькі *пасадзіць* моркву і назад, другая з якіх кваліфікуецца як імпліцитная.

Актуалізацыйныя моўныя механізмы. Актуалізацыйныя моўныя механізмы рэгулююць эксплікацыю сінтаксічных значэнняў тэмпаральнасці, мадальнасці і персанальнасці ў канструкцыях з эліпсам дзеяслова. Прэдыктыўныя катэгорыі кваліфікаваліся як паняцціныя (Г.А. Золатава), ацэначныя (Л.І. Бурак), семантыка-граматычныя (Т.Р. Рамза). Аднак адсутнасць базавага сродку выражэння названых значэнняў дае падставы нам кваліфікаваць іх як актуалізацыйныя ў канструкцыях з эліпсам дзеяслова. Эксплікацыя значэнняў тэмпаральнасці, мадальнасці і персанальнасці абумоўлена сінтаксічнымі (сінтаксічны паралелізм і сінтаксічныя адносіны), структурнымі (найўнасць дэтэрмінаванага члена сказа), лексічнымі (лексічны спосаб выражэння тэмпаральнасці і персанальнасці) і фанетычнымі (інтанация) фактарамі. Адметнасць актуалізацыйных моўных механізмаў заключаецца ў здольнасці іх выкарыстоўваць рознаўзроўневыя моўныя адзінкі ў якасці функцыянальнага эквіваленту базаваму сродку – дзеяслову і аўтадаць іх у сістэму кампенсаторных сродкаў на аснове адпаведных параметраў.

Інтэрпрэтацыйныя моўныя механізмы. Інтэрпрэтацыйныя моўныя механізмы рэгулююць і іерархічную арганізацыю камунікату́йна значыцьлы кампанентаў спосабам эліпсавання і сінанімічнага пераўтарэнні сінтаксічнай адзінкі. Яны вызначаюць функцыяналны дыяпазон сінтаксем у парадыгме эліптычных сінтаксічных мадыфікацый з катэгарыяльнымі зменамі і сінанімічнымі пераўтарэннямі кампанента. Семантычная функцыя сінтаксесмы інтэрпрэтуеца ў адпаведнасці з кантэкстуальнымі фактарамі (катэгорыяльныя змены) або трансфармацыйнай парадыгмай (сінанімічнага пераўтарэнні).

Вывады

Сярод шматлікіх аспектаў вывучэння проблемы эліпсіса тыпалагічнае даследаванне найбольш актуальнае, бо адпавядае сучасным тэндэнцыям у сінтаксічнай навуцы. Метадалагічныя прынцыпы школ і напрамкаў дазволілі прааналізуаць адзін з аспектаў сінтаксічнай з'явы. А між тым канструкцыі з эліпсам дзеяслова ўяўляюць асобы тып сінтаксічных адзінак са сваёй, уласцівай толькі ім структурнай і семантычнай арганізацыяй, са спецыфічнай сістэмай сродкаў выражэння прэдыкатуўных катэгорый. Разгляд тыпалогіі эліпсіса ў сінтаксічнай сістэме беларускай мовы ўяўляе выключны інтарэс не толькі для славянскага, а і для ёўрапейскага мовазнаўства, бо дазваляе сістэматызуаць сінтаксічныя з'явы адносна кампенсаторнай прыкметы, выявіць агульныя законамернасці дынамічных працэсаў моўнай эвалюцыі, чаго не праводзіцца і ў славянскім, ні ў ёўрапейскім мовазнаўстве.

Фундаментальным прынцыпам метадалогіі выступае сістэмная антыномія базавацца – спецыфічныя характеристыстыкі сінтаксічнай з'явы, што дазваляе структуруаць кампенсаторную прыкмету, акрэсліць тыпалагічна істотныя прыкметы, на якіх заснована аўтадаць у класы і сістэмы кампенсаторных сродкаў. Паняцце *тыпалагічна істотныя прыкметы* ўключае сістэму спецыфічных прыкмет, уласцівых выключна канструкцыям з эліпсом дзеяслова.

Тыпалагічна істотнымі параметрамі выступаюць структурныя фактары функцыяновання – кампаненты, што кампенсуюць эліпсіс дзеяслова і выконваюць класіфікуючу ролю. У якасці такога кампанента можа выступаць прэдыкатуўная частка ў структуры складанага сказа, самастойная сінтаксічна адзінка ў структуры звышфразавага адзінства, аднародныя выказнікі і інш. Лічым мэтазгодным аўтадаць сінтаксічныя з'явы ў класы і сістэмы на аснове названага ўзаемадзеяня. Важнасць параметраў структурнай тыпалогіі заключаецца ў магчымасці выяўлення як сістэмы структурных відаў, так і тыпалогіі сінтаксічных сувязей і адносін канструкций з эліпсам дзеяслова. Выяўленне тыпалогіі, на наш погляд, патрабуе выкарыстання колькасных параметраў, што вызначае ступень стабільнасці сінтаксічных з'яў, дазваляе пабудаваць іх градуальную класіфікацыю. Лічым мэтазгодным у манаграфічным даследаванні класіфікацаць структурныя з'явы ў адпаведнасці з тыпалагічна істотнымі прыкметамі, таму тыпалогія эліптычных канструкций уключае сістэму структурных кампанентаў, што кампенсуюць эліпсіс дзеяслоўнага выказніка.

Важнасць сістэмна-семантычнага параметра заключаецца ўмагчымасці з яго дапамогай выявіць асноўныя тыпы семантыкі канструкций з эліпсікам дзеяслова і аб'яднаць іх у клас на аснове тыпалагічна істотных прыкмет, а таксама сістэму паказчыкаў семантыкі. Названая метадалогія дазваляе тэарэтычна аргументаваць немагчымасць рэалізацыі некаторых тыпаў семантыкі ў канструкцыях з эліпсікам дзеяслова на аснове метадалагічных прынцыпаў семантычнага сінтаксісу.

Значнасць для манаграфічнага даследавання набываюць параметры функцыянальнай тыпалогіі. Распрацаваная намі метадалогія дазваляе выявіць спосабы і сродкі выражэння прэдыкатыўных катэгорый у канструкцыях з эліпсікам дзеяслова, фактары поліфункцыянальнасці сістэм у парадыгме структурна-сінтаксічных мадыфікацый, сістэму моўных механізмаў, якія рэгулююць функцыянованне канструкций з эліпсікам дзеяслова, што складае асноўныя заканамернасці функцыяновання аналізуемых канструкций. Пры тыплагізацыі сінтаксічных з'яў намі ўлічваліся колькасныя параметры, якія дазваляюць аб'яднаць з'явы ў класы і сістэмы на аснове розных моўных фактараў.

Такім чынам, сцвярджаць, што эліптычныя канструкцыі ў сінтаксічнай сістэме беларускай мовы складаюць асобы тып сінтаксічных адзінак са сваёй, спецыфічнай структурнай, семантычнай арганізацыяй і заканамернасцяй мі функцыяновання. Кампенсаторная прыкмета мае складаную структуру і ўключае аналіз розных аспектаў сінтаксічнай з'явы, што дае магчымасць правесці комплексны аналіз. Прымяненне распрацаванай намі метадалогіі дазволіла зрабіць якасна новую класіфікацыю сінтаксічных з'ёў на аснове тыпалагічна істотных прыкмет, што складае навізну манаграфічнага даследавання.

Робячы спробу тыпалагічнага апісання сістэмы канструкцый з эліпсам дзеяслова, мы не ставілі перад сабой задачу вырашыць усе працэмы сучаснага тыпалагічнага і функцыянальнага сінтаксісу. Распрацоўаная метадалогія і вынайдзеныя параметры могуць выкарыстоўвацца ў якасці тыпалагічных пры даследаванні і іншых сінтаксічных з'яў – рэлуктансі, пэрцэляцыі, сінанімічных пераўтварэнняў, збыткоўнасці і інш.

2. ТИПЫ ЭЛЛПТЫЧНЫХ КАНСТРУКЦЫЙ СА СТРУКТУРНЫМ КАМПЕНСАТОРНЫМ КАМПАНЕНТАМ

2.1. Поліпредыкатыўны тып

У сінтаксічнай сістеме білорускай мовы шырока функцыяянуюць складаныя сінтаксічныя канструкцыі з эліпсісам выказніка, якія кваліфікуюцца на мі як поліпредыкатыўны тып. Поліпредыкатыўны тып падзяляеца на відавыя класы ў адпаведнасці з тыпалагічна істотнай прыкметай – способам кампенсацыі сэнсу сказа. У дадзеным выпадку ў якасці параметра відавой класіфікацыі выс улас сінтаксічна сувязь (паратаксічна або гіпатааксічна) і способ іх выражэння – імпліцытны або экспліцытны. Відавочна, што ў якасці кампенсатора але кампанента ў падобных канструкцыях выступаюць наступныя фагтары: канстантная маркіроўка семантыкі або монафункциянальны харектар паказчыка семантыкі ў адной з предыкатыўных частак, анафорыстычныя зыскі да кампанента адной з предыкатыўных частак або да прэдикатыўнай часткі ў цэлым, узаемадзеянне кампанентаў з рэферэнтным ззначнем пры супраціўных адносінах, даданыя часткі, што выконваюць ролі разгорнутага дапаўнення або акалічнасці ў адносінах да эліпсованаага выказніка галоўнай часткі (пры аб'ектных або акалічнасных адносінах). Не ўсе выяўленыя намі фактары абумоўлены структурнымі асаблівасцямі сінтаксічнай адзінкі – яе поліпредыкатыўным харектарам. Канстантная маркіроўка семантыкі і монафункциянальны харектар паказчыка семантыкі выступаюць кампенсаторным кампанентам і ў структуры простых сказаў. Аднак адметнасць аналізуемых канструкций заключаецца ў тым, што узаемадзеянне кампанентаў ажыццяўляеца на аснове сінтаксічных сувязей і адносін, што ўласцівы поліпредыкатыўнай сінтаксічнай адзінцы. Тому лічым мэтазгодным у якасці асноўнага параметра прыцягнуць кампенсаторную прыкмету, а класіфікацыю праводзіць на аснове сінтаксічных сувязей і адносін, што ўласцівы поліпредыкатыўным адзінкам з эліпсісам дзеяслова. Гэта дазволіць не толькі выяўвіць структурную тыпалогію аналізуемых адзінак, а і зрабіць іх відавую градацыйную класіфікацыю.

Экспліцытна-паратаксічны від. Да экспліцытна-паратаксічнага віду мы адносім поліпредыкатыўныя сінтаксічныя адзінкі з эліпсісам дзеяслова з

Важнасць сістэмна-семантычнага параметра заключаецца ў магчымасці з яго дапамогай выявіць асноўныя тыпы семантыкі канструкций з эліпсікам дзеяслова і аб'яднаць іх у клас на аснове тыпалагічнай істотных прыкмет, а таксама сістэму паказчыкаў семантыкі. Названая метадалогія дазваляе тэарэтычна аргументаваць немагчымасць реалізацыі некаторых тыпаў семантыкі ў канструкцыях з эліпсікам дзеяслова на аснове метадалагічных прынцыпаў семантычнага сінтаксісу.

Значнасць для манаграфічнага даследавання набываюць параметры функцыянальнай тыпалогіі. Распрацаваная намі метадалогія дазваляе выявіць спосабы і сродкі выражэння предыкатыўных катэгорый у канструкцыях з эліпсікам дзеяслова, фактары поліфункцыянальнасці сістэм у парадыгме структурна-сінтаксічных мадыфікацый, сістэму моўных механізмаў, якія рэгулююць функцыянованне канструкций з эліпсікам дзеяслова, што складае асноўныя заканамернасці функцыяновання аналізуемых канструкций. Пры тыпілагізацыі сінтаксічных з'яў намі ўлічваліся колькасныя параметры, якія дазваляюць аб'яднаць з'явы ў класы і сістэмы на аснове розных моўных фактараў.

Такім чынам, сцвярджаець, што эліптычныя канструкцыі ў сінтаксічнай сістэме беларускай мовы складаюць асобы тып сінтаксічных адзінак са сваёй, спецыфічнай структурнай, семантычнай арганізацыяй і заканамернасцямі функцыяновання. Кампенсаторная прыкмета мае складаную структуру і ўключае аналіз розных аспектаў сінтаксічнай з'явы, што дае магчымасць правесці комплексны аналіз. Прымненне распрацаванай намі метадалогіі дазволіла зрабіць якасна новую класіфікацыю сінтаксічных з'яў на аснове тыпалагічнай істотных прыкмет, што складае навізну манаграфічнага даследавання.

Робячы спробу тыпалагічнага апісання сістэмы канструкций з эліпсікам дзеяслова, мы не ставілі перад сабой задачу вырашыць усе проблемы сучаснага тыпалагічнага і функцыянальнага сінтаксісу. Распрацаваная метадалогія і вынайдзеныя параметры могуць выкарыстоўвацца ў якасці тыпалагічных пры даследаванні і іншых сінтаксічных з'яў – рэдукціі, пагэлляцыі, сінанімічных пераўтварэнняў, збыткоўнасці і інш.

2. ТЫПЫ ЭЛІПТЫЧНЫХ КАНСТРУКЦІЙ СА СТРУКТУРНЫМ КАМПЕНСАТОРНЫМ КАМПАНЕНТАМ

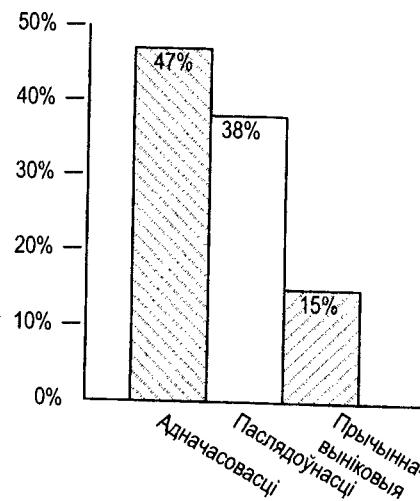
2.1. Поліпредыкатыўны тып

У сінтаксічнай сістэме беларускай мовы шырока функцыянуюць складаныя сінтаксічныя канструкцыі з эліпсікам выказніка, якія кваліфікуюцца намі як поліпредыкатыўны тып. Поліпредыкатыўны тып падзяляецца на відавыя класы ў адпаведнасці з тыпалагічнай істотнай прыкметай – спосабам кампенсацыі сэнсу сказа. У дадзеным выпадку ў якасці параметра відавой класіфікацыі выступае сінтаксічная сувязь (паратаксічная або гіпатаксічная) і спосаб іх выражэння – іпліцытны або экспліцытны. Відавочна, што ў якасці кампенсаторнага кампанента ў падобных канструкцыях выступаюць наступныя фактары: канстантная маркіроўка семантыкі або монафункциянальныя харкторы паказчыка семантыкі ў адной з предыкатыўных частак, анафарыстычныя ссылкі да кампанента адной з предыкатыўных частак або да предыкатыўнай часткі ў цэлым, узаемадзеянне кампанентаў з рэферэнтным зончычнem пры супраціўных адносінах, даданыя часткі, што выконваюць ролю разгорнутага далаўнення або акалічнасці ў адносінах да эліпсованага выказніка галоўнай часткі (пры аб'ектных або акалічнасных адносінах). Не ўсе выяўленыя намі фактары абумоўлены структурнымі асаблівасцямі сінтаксічнай адзінкі – яе поліпредыкатыўным харкторам. Канстантная маркіроўка семантыкі і монафункциянальны харктор паказчыка семантыкі выступаюць кампенсаторным кампанентам і ў структуры простых сказаў. Аднак адметнасць аналізуемых канструкций заключаецца ў тым, што ўзаемадзеянне кампанентаў ажыццяўляецца на аснове сінтаксічных сувязей і адносін, што ўласцівы поліпредыкатыўнай сінтаксічнай адзінцы. Таму лічым мэтазгодным у якасці асноўнага параметра прыцягнуць кампенсаторную прыкмету, а класіфікацыю праводзіць на аснове сінтаксічных сувязей і адносін, што ўласцівы поліпредыкатыўным адзінкам з эліпсікам дзеяслова. Гэта дазволіць не толькі выявіць структурную тыпалогію аналізуемых адзінак, а і зрабіць іх відавую градацыйную класіфікацыю.

Экспліцытна-паратаксічны від. Да экспліцытна-паратаксічнага віду мы адносім поліпредыкатыўныя сінтаксічныя адзінкі з эліпсікам дзеяслова з

раўнапрайнымі прэдыкатыўнымі часткамі і экспліцытным спосабам выражэння сінтаксічнай сувязі. У падобных канструкцыях прэдыкатыўныя часткі маюць харктэр спалучальны (37 %), супастаўляльны (35 %), далучальны (19 %), пералічальн-размеркавальны (10 %).

Экспліцытна-паратаксічны від канструкций з эліпсам дзеяслова са спалучальнымі часткамі прадвызначае адносіны адначасовасці (высокачастотныя) (47 %), паслядоўнасці (38 %) і прычынна-выніковыя (15 %) (нізкачастотныя) (рысунак 28).

Рысунак 28 – Попірэдыкатыўны экспліцытна-паратаксічны від (са спалучальнымі часткамі)

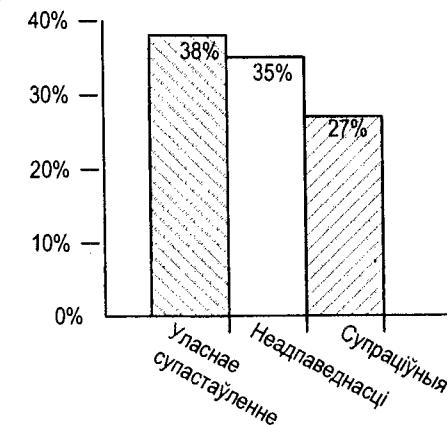
Структурныя часткі экспліцытна-паратаксічнага віду з адносінамі адначасовасці маюць канстантна маркіраваную або тоесную семантыку (указываюць на статальную лакалізацыю аб'екта): Ён гаворыць, і ў мяне перад вачыма ягоныя лёгкія, далікатныя акварэлі (Г. Багданава); Слагоў дванаццаць ў цішыні, і зоранькі праз дах (А. Вялюгін); і граматычныя, і прэміі, і ў вобласць на злёт перадавікоў (Г. Марчук); А побач і чы ў педагогічным змроку, // Ля камяністых сцен, // і музыка ў любым твайм уроку, // Настаўнік мой Верлен (Л. Дранько-Майсюк).

Адносіны паслядоўнасці ў попірэдыкатыўных канструкцыях з эліпсам дзеяслова рэалізуюцца на аснове лексічнага напаўнення сінтаксічных

пазіцый галоўнай і даданай частак: Пайшла ў саўгасную кватэру, // і сын – за дзецьмі і за ёй (З. Дудзюк); Трэба ў горад – бярэш палку і айда. Дваццаць кілатетраў – за трыв з паловай гадзіны, і ты – у горадзе (В. Быкаў); Яшчэ хвіліна, і – на допыт (А. Вялюгін).

Прычынна-выніковая і ўмоўна-выніковая адносіны назіраюцца ў попірэдыкатыўных канструкцыях пераходнага тыпу, якія на аснове фармальных паказыкаў мы адносім да экспліцытна-паратаксічнага віду: Любая ўрачыстасць: дзе Духоўскі? // Любы аглюяд: вядзе парадак ён. // З канцэртам папулярным – на ўсе вёскі, – // Сельскі клуб звініць на ўвесь раён (А. Пысін); Свісне бура – і сенцы і саж у вадзе (З. Бядуля); Ступіў ад дарогі на крок, // і – лясы нада мноў осаблук (М. Калачынскі); Тут дастаткова за палкі, іскры, і будзе вілбух (Г. Багданава); Пара рысак – і панарама. // Пара фарбаў – і ўся палітра (Г. Каржанеўскі).

Экспліцытна-паратаксічныя канструкцыі з супастаўляльнымі часткамі рэалізуюць адносіны ўласнага супастаўлення (38 %), неадпаведнасці (35 %) супраціўныя (27 %) (рысунак 29).

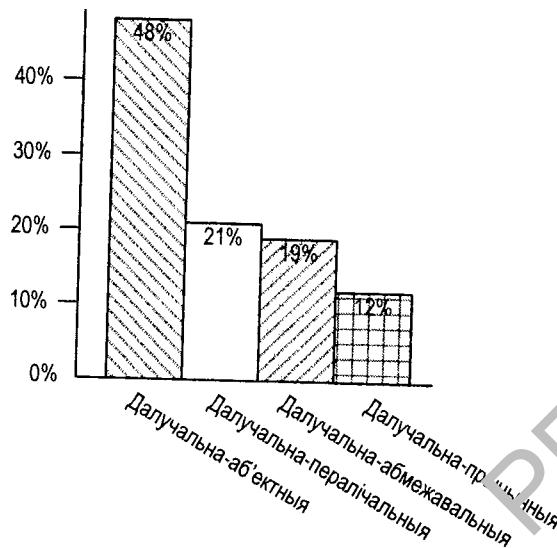
Рысунак 29 – Попірэдыкатыўны экспліцытна-паратаксічны від (з супастаўляльнымі часткамі)

Адносіны ўласнага супастаўлення магчымы выключна пры ўмове тоеснасці прэдыкатаў і канстантнай маркіроўцы семантыкі Вакол цэркви, а на іх – званы (І. Чыгрынаў); Вось ты жартам, Адарка, а я лічу, што пастанова ўрада паверне людзей да зямелькі (Г. Марчук); Гадамі не цураўся, // А сёння – за

парог (А. Грачанікаў); Чорненкі, крамяны // Лезе з моху баравік, // А ён яго – у кошык (А. Бялевіч) або ў канструкцыях з кантэкстуальным эліпсісам: Над імі – неба дугою, а зоры – званкамі (А. Грачанікаў); У грудзях замірае дыханне, а на вуснах – экспромтны куплет (Р. Баравікова); Зноў крокі робяцца больш бадзёрымі, а твары менш сумнымі (С. Кавалёў); За смехам бывае пустэча, а ў сумных вачах – чалавечнасць (Л. Геніуш).

Адносіны неадпаведнасці ўласцівы канструкцыям з іменным предыкатам у адной з частак: Адыход красавіка, // А на дрэвах – ні лістка (А. Пысін); Ну вось, культурныя нібыта, // А зноў – пра жонак і мужоў. // Не, гэта э́ма страшна збіта // І намі вычарпана ўжо (Н. Гілевіч). Супраціўныя адносіны назіраюцца паміж предыкатыўнымі часткамі, дзе супраціўстваўляюцца рэферэнты: Не надта шчодрыя на хлеб палі, // Затое для душы – лясы, узгоркі (С. Законнікаў) або предыкаты: Ухватаў! Не кіяцся! Чалавек, можа, к табе ад усяе душы, а ты... (А. Макаёнак).

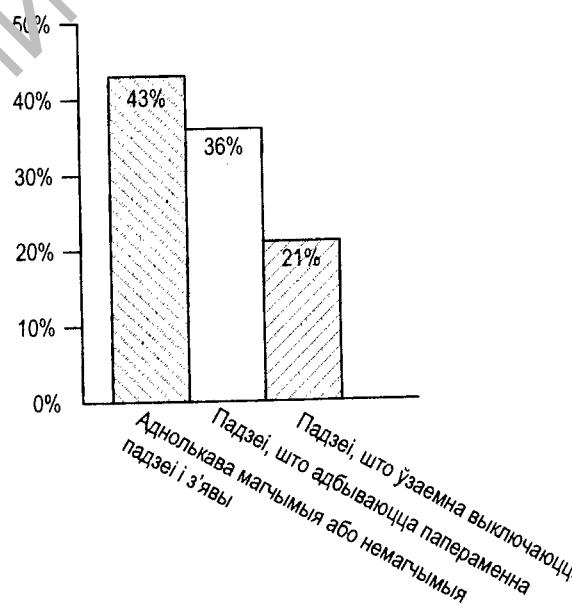
Далучальныя часткі з эліпсісам дзеяслова (рысунак 30) магчымы ў канструкцыях, дзе адна з частак мае канстантную маркіроўку семантыкі, а паміж часткамі выражаютца пераважна адносіны далучальна-аб'ектныя: За неявіцкай

Рысунак 30 – Поліпредыкатыўны экспліцыйна-паратаксічны від (з далучальнімі часткамі)

паласой лесу – паляна, і там жа, побач з ёй, – малады дубоўнік (І. Стадоль-нік); На дубе тым – дэванацаць гнёздаў, // І ў кожным – птах (А. Грачанік); Над хатамі – вясёлья штакоўні, // А ў хатах – аржанога хлеба пах (Г. Бураўкін); далучальна-пералічальныя: На кустах сям-там – пажоўклае лісце, ды і ў траве яго – нямала (Я. Васілёнак), далучальна-абмежавальныя: Школы толькі ў трох вёсках, ды і тыя збраюцца закрыць («Наставіцкая газета»), далучальна-прычынныя: На вуліцы завіруха, таму дзеци ў хаце (Л. Геніуш).

Пералічальна-размеркавалыя адносіны зрендку назіраюцца ў канструкцыях з семантычнай і сінтаксічнай аднапланавасцю предыкатыўных частак, у якіх паведамляецца пра падзеі, што з'яўляюцца адноўлькава магчымымі або немагчымымі (43 %): і чэмагчыма ўжо назад, // І немагчыма ўжо на месцы (А. Разанаў); Ні сабоў, ні палёў (Янка Брыль); І дзень – на схіл, і на месцы (А. Разанаў) ці адбываюцца папераменна (36 %): То вечер сам бы ў змане (А. Разанаў) ці адбываюцца папераменна (36 %): То вечер на двары, то снег у зокі (Г. Далідовіч) або ўзаемна выключаюцца (21 %): То пыл – над п.лем, п.ло першы снег (П. Галавач) (рысунак 31).

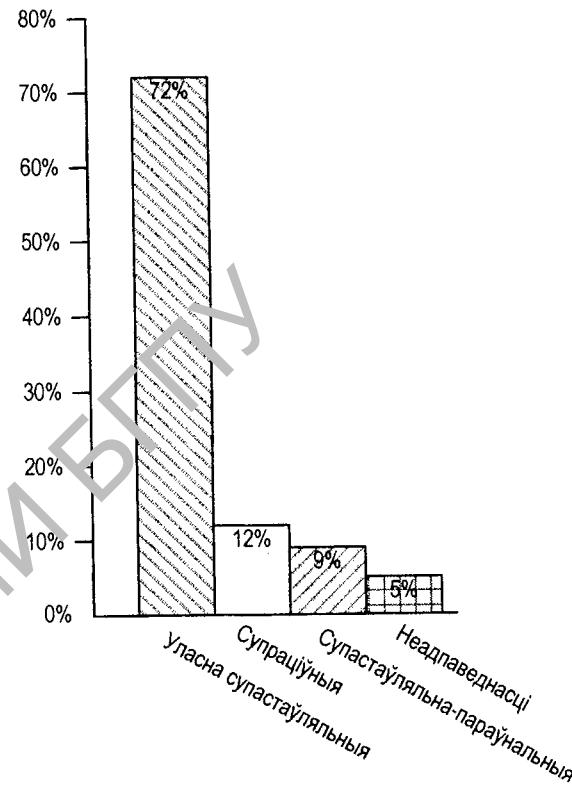
Рысунак 31 – Поліпредыкатыўны экспліцыйна-паратаксічны від (з пералічальна-размеркавальнімі часткамі)

Назіраюцца складаныя сказы з кантэктуальным эліпсісам *Побач з ім падаўся таксама з касой Міканор, а па другі бок – Дамецік, нібы збянтэжаны* (І. Мележ), дзе прэдыкатыўная частка *а па другі бок – Дамецік* набывае нетыповае семантычнае напаўненне. Падобныя эліптычныя сказы (як са-мастайныя прэдыкатыўныя адзінкі) указваюць на статальную лакалізацыю аб'екта. Пад уздзеяннем першай прэдыкатыўнай часткі кампаненты набываюць семантычную функцыю транзітыва (а не лакатыва). Аднак пры супастаўляльных адносінах частка з эліпсісам дзеяслова ўказвае часцей на статальную лакалізацыю аб'екта: *Зноў ззяе сонца ў небе сінім, // А ў сэрцы – радасць і вясна* (В. Шымук), радзей – на актыўнае дзеянне: *Старышня са сеах плячай на мае перакладае, а я іх (наперы) – у скрыню* (Э. Валасевіч).

Структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне паміж прэдыкатыўнымі часткамі складанага сказа адмякоўвае семантычныя функцыі кампанентаў, у прыватнасці аб'ект маўленчай дзеянасці ад аб'екта логіка-мысліцельных працэсаў: *Гэта вельмі важна ведаць, а ў вас пра гэта – нічога* (А. Макаёнак); *Пра бацьку не скажу нічога, а на яе ты дарэмна* (І. Мележ). У дадзеных выпадках выказнік першай часткі ўказвае на лексіка-семантычную группу лексем, якія могуць запаўняць сінтаксічную пазіцыю эліпсаванага выказніка.

Імпліцытна-паратаксічны від. У складаных канструкцыях імпліцытна-паратаксічнага віду з эліпсісам дзеяслова сінтаксічныя адносіны і структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне аналагічныя складаным сказам экспліцытна-паратаксічнага віду. Адметнасць іх заключаецца ў харкторы сувязі паміж часткамі (імпліцытны).

Паміж спалучальнymi часткамі складанага сказа імпліцытна-паратаксічнага віду з эліпсісам дзеяслова рэалізуюцца адносіны адначасовасці і паслядоўнасці (рысунак 32). Адносіны адначасовасці (57 %) назіраюцца часткай у канструкцыях з канстантнай маркіроўкай семантыкі, пры гэтым эліпсісам (А. Грачанікаў); *У небе – сонца, пад гарой – кропнічка*; *У полі – вятры, у лесе – снягі...* (Р. Баравікова); *На зары – самалёты ў вышыні, // Тут – танкі моцнае брані* (А. Гысін); *Жыта – у Хвебатага* (І. Мележ).

Рысунак 32 – Імпліцытна-паратаксічны від
(са спалучальнымі адносінамі)

Адносіны паслядоўнасці (43 %) назіраюцца выключна ў канструкцыях з выразна маркіраванай семантыкай: *Абміну маё сяло навальнічны гром. // Мяне ў поле павяло, // Я ўжо – за сялом* (А. Бялевіч) або з кантэктуальным эліпсісам: *Алена крыху паставяла і пайшла дахаты, хутка і Mixась – за ёй следам* (П. Галавач). Адносіны паслядоўнасці часам набываюць адценне ўмоўна-выніковое: *Якую ні вазьмі з цытат – // Свайго ні кроплі... плагіят* (А. Бачыла); *Надыдзе вечар – танцы да відна...* (А. Бачыла); *І кій у бой пускаў – шары насустрач* (А. Пысін). *Няма цябе – няхай тады і пекла* (М. Трухан); *Надарыцца часіна – суроўы самасуд* (З. Дудзюк); *Няма цябе – няхай*

тады і пекла (М. Трухан), выніковае: *Прыйшла ў бальніцу – яе адразу ў родзалау (Г. Багданава).*

Паміж супастаўляльнымі (38 %) часткамі імпліцытна-паратаксічнага віду часцей назіраюцца адносіны ўласнага супастаўлення (72 %). Названыя адносіны ўласцівы канструкцыям, у якіх паказчык семантыкі набывае монофункцыйнальны харктар: *Мы не только суседзі, ты – замест брата* (А. Марчук); *Яна ім слова, яны дзесяць у адказ* (Г. Багданава); *Паўгода я ёй адно, яна – другое* (А. Дудараў); *Тады вякі ідуць на злом, // На змену ім – //* *Вось новы дзень* (З. Бядуля); або з кантэкстуальным эліпсісам: *Лес часамі загараецца ад перуна, // Любоў – ад мімалётнага позірку, // Сляза – ад болю* (Максім Танк); *Была маёй матуляю адна, матуляю маіх дзяяцей – другая* (Г. Бураўкін); *Пахлі кменам руکі, // Мятай – валасы* (Р. Барадулін). За раніцай надыходзе вечар, // Пасля сухменю – спорны дождёв (А. Астрэйка); Не было ні песень, ні прызнанняў – // Толькі жоўты месяц між прысад, // Толькі зорнай хвалі калыханне, // Толькі сіні-сіні твой пагляд (Р. Барадулін); Можна збегчы ад спраў, ад сэрца – ніколі (Р. Баравікова).

Імпліцитна-паратаксічны від конструкцій выраже супраціўня адносіны (12 %) толькі пры умове ўзаемадзяення кампанентаў з рэферэнтыным значэннем або кантэкстуальным эліпсісам: *Дабро не з неба валіца – потым, мазалём* (А. Дзялендзік); *Вайна – на ўсход, // На захад – Янка, // Далей ад фронту, ад вайны* (А. Бялевіч); *Рассталіся... Гаўрыла – да Гарыні, // Байцы – на ўход // Дарожкаю лясной* (З. Бядуля); У словах – мёд, нутро вужакі (З. Бядуля); *Нам, грэшным, – кавал, рэшту – Богу* (Т. Бондар); У весялосці – не з табой, з табой – у раздуме, у скрусе (А. Разанаў). Прэдыкатыўныя кампаненты ў падобных сказах ўзаемадзейнічаць не могуць. Гэта тлумачыцца тым, што пры супраціўных адносінах выказнікі частак складачага сказа адносяцца да лексіка-семантычных груп, што знаходзяцца ў антэнімічных адносінах, напрыклад: *Багач ззяе ў пазалоце, мужык бедны* / і з у бядноце (Якуб Колас). Пры эліпсісе дзеяслова парушаюцца сінтаксічныя сувязі і адносіны, і ўзаемадзейнічаць пачынаюць даданыя члены сказа. А калі ўлічыць той факттар, што многія кампаненты харкторызуецца поліфункцыяльнайнасцю, то пры эліпсісе дзеяслова сказ набывае структурна-сэнсавую неадназначнасць. Канструкцыю з прапущаным дзеясловам *Багач – у пазалоце, мужык – у бядноце* можна кваліфікаўцца і як эліптычную, і як поўную вытворную з прэдыкатыўнымі кампанентамі ў пазалоце, у бядноце. Гэта яшчэ раз пацвярдждае факт, што функцыянаванне складаных конструкций імпліцитна-паратаксічнага віду на аснове ўзаемадзяення прэдыкатай немагчыма.

Эліпсіс дзяяслова ў складаных імпліцытна-паратаксічных сказах з супастаўляльна-параўнальнymі адносінамі (9 %) магчымы толькі ў выключна рэдкіх канструкцыях з кантэкстуальным эліпсісам: Яблыкі духмянья спелі у садах, хлопцы удалыя – у далёкі шлях (П. Броўка). Гэта тлумачыцца тым, што супастаўляльна-параўнальнymі адносінамі ахопліваюцца выказнікі частак складанага сказа. Калі выказнік у адной ці ў дзвюх частках эліпсуецца, то ўзаемадзеянічаюць даданыя члены сказа (як вынік пераразмеркавання сінтаксічных сувязей і адносін у сказе). Пры ўзаемадзеянні даданых членau часам пераразмяркоўваюцца семантыка-сінтаксічныя функцыі, і сказ можа набываць іншы статус. Значыць, эліпсіс дзяяслова магчымы толькі ў канструкцыях, дзе структурна-семантычныя кампаненты захоўваюць саматое снасць пры любых сінтаксічных умовах.

Адносіны неадпаведнасці выражаюцца надзвычай рэдка (5 %). Гэта тлумачыцца тым фактам, што адносіны неадпаведнасці выражаюцца на аснове лексіч-граматычнага ўзаемадзеяння предыкатаў (часцей) або дадавых членай сказа (радзей): *Пачатак кастрычніка, на дрэвах жа – ні лістка* (С. Грахусki), *У сэрцы і алах, і Магамет, // У небе – сцягі нацайскіх краінаў* (П. Пречко-Майсюк).

Стагыстычныя дадзеныя адносна наяўнасці ў сінтаксічнай сістэме беларускай мовы складаных імпліцытна-паратаксічных сказаў з эліпсісам дзеяння/оба маюць наступны выгляд. Часцей за астатнія назіраюца канструкцыі са спалучальнымі часткамі (62 %), сярод якіх высокую ступень частотнасці маюць канструкцыі з адносінамі адначасовасці (57 %) і (радзей) паслядоўнасці (43 %) (гл. рисунак 32). Сярод канструкций з супастаўляльнымі часткамі (38 %) часцей назіраюца адносіны ўласнага супастаўлення (72 %), супраціўныя (12 %), супастаўляльна-параўнальныя (9 %), неадпаведнасці (5 %) (рисунак 33).

Экспліцитна-гіпатаксічны від. Да экспліцитна-гіпатаксічнага віду мы адносім поліпредыкатыўныя сінтаксічныя адзінкі з эліпсісам дзеяслова з не-районпраўнымі предыкатыўнимі часткамі і экспліцитным спосабам выражэння сінтаксічнай сувязі. У іх значэнне эліпсанага дзеяслова канкрэтны ўеца на аснове аб'ектных, суб'ектных, працэсуальных і розных акаличнасных адносін. Кампенсацыя сэнсу эліптычнай часткі ажыццяўляеца за кошт лексіка-граматычных сродкаў як галоўнай, так і даданай частак.

У складаным экспліцітна-паратаксічным сказе эліпсаваца выказні можа як у галоўнай, так і ў даданай частцы. Структурна поўная предыкатыў

1.3.4. Асаблівасці функцыянавання канструкцый з эліпсісам дзеяслова: метадалагічныя прынцыпы і тэорыя тыпалогії

Спецыфіка функцыянавання канструкцый з эліпсісам дзеяслова абумоўлена адсутнасцю базавага сродку выражэння предыкатыўных катэгорый, рознаўзроўневым сістэмным характарам выражэння предыкатыўных катэгорый, поліфункцыянальным характарам сінтаксем. Таму прыцягненне кампенсаторнай прыкметы ў якасці тыпалагічна істотнай лічым апраўданым. Асноўныі параметрамі тыпалогіі асаблівасцей функцыянавання выступаюць:

- спецыфіка спосабаў і сродкаў выражэння предыкатыўных катэгорый;
- фактары поліфункцыянальнасці сінтаксем;
- сістэма моўных механізмаў, што забяспечваюць функцыянаванне канструкцый з эліпсісам дзеяслова.

Выяўленне спосабаў і сродкаў выражэння предыкатыўных катэгорый дазваляе аб'яднаць іх у сістэму кампенсаторных сродкаў на аснове прыналежнасці да канкрэтнага моўнага ўзроўню – сінтаксічнага, марфалагічнага, лексічнага і інш.

Фактары поліфункцыянальнасці сінтаксем у парадыгме структурна-сінтаксічных мадыфікацый (эліптычная – вытворная канструкцыя) дае магчымасць выявіць фактары функцыянавання канструкцый з эліпсісам дзеяслова, а таксама іх характар – канстантны або пераменны.

Функцыянаванне канструкцый з эліпсісам дзеяслова рэгулюеца моўнымі механізмамі, што забяспечваюць кампенсацыю эліпсіса на ўсіх узроўнях: структурным, сэнсавым і граматычным. Выяўленне іх спецыфікі дазгаяле абагуліць і сістэматызаваць заканамернасці функцыянавання канструкцый з эліпсісам дзеяслова.

Колькасныя параметры тыпалогіі дазваляюць выявіць ступень рэгулярунасці і прадуктыўнасці сінтаксічных з'яў і іх характар (стабільны ці не).

1.3.4.1. Тыпалогія спосабаў выражэння предыкатыўнасці ў канструкціях з эліпсісам дзеяслова: тэарэтычныя асновы і метадалагічныя прынцыпы

Параметры тыпалогіі выражэння предыкатыўнасці ў канструкціях з эліпсісам дзеяслова. У сучасным мовазнаўстве назіраецца вывучэнне предыкатыўных катэгорый у поўных і пераважна дзеяслоўных

канструкціях. Існуючыя класіфікацыі заснаваны на характеристы базавага сродку – дзеяслова, таму предыкатыўныя катэгорыі кваліфікаваліся як паня-сродку – дзеяслова, або як сінтаксічныя катэгорыі (Г.А. Золатава), як сінтаксічныя катэгорыі, што ў выражжаюць ацэнку рэчаінасці (Л.І. Бурак), як актуалізацыйныя катэгорыі (М. Усеваладава) або як семантычныя (семантыка-граматычныя) катэгорыі (Т.Р. Рамза). Падобныя канцепцыі шырока распаўсюджаны ў сучаснай сін-таксічнай навуцы, аднак абсалютна непрыдатныя для характеристыстыкі спо-сабаў предыкатыўной ацэнкі ў канструкціях з эліпсісам дзеяслова. Адсут-насць базавага сродку выражэння предыкатыўнасці ў канструкціях з эліпсі-сам дзеяслова прадвызначае выражэнне названых значэнняў іншымі споса-бамі і сродкамі (на гэтыя падставы мы кваліфікавалі предыкатыўныя катэго-рыі як функцыянальна-семантычныя). Для іх даследавання, сістэматызацыі і класіфікацыі патребна адпаведная метадалогія, аснову якой складае кам-пенсаторная прыкмета. Распрацаваная намі метадалогія, на наш погляд, ва-лодае значнай здольнасцю для выяўлення сістэмы сродкаў выражэння предыкатыўных катэгорый і пабудовы кампенсаторнага поля. Тыпалагічная характеристыстика на аснове кампенсаторнай прыкметы дазволіць падзяліць сістему аўтакту ў залежнасці ад спосабаў і сродкаў кампенсацыі предыка-тых значэнняў (тыпалагічна істотных прыкмет) з далейшай класіфікацы-й у адпаведнасці з параметрамі тыпалогіі.

Пры пабудове тыпалогіі выражэння предыкатыўных катэгорый намі улічваліся наступныя характеристыстыкі: узровень моўнай арганізацыі, спосаб кампенсацыі предыкатыўнага значэння і сродак (від кампенсаторнага кампа-нента). Эксплікацыя предыкатыўнага значэння ажыццяўляецца заўсёды на сінтаксічным узроўні, незалежна ад сродкаў і спосабаў кампенсацыі.

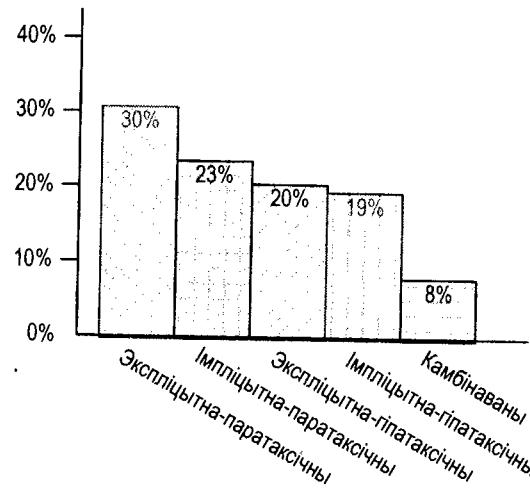
Асноўным параметрам тыпалагічнай характеристыстыкі выступае сродак эксплікацыі предыкатыўнага значэння ў канструкціях з эліпсісам дзеяслова. Эксплікацыя значэнняў предыкатыўнасці кампенсаторнымі сродкамі абумоўлена рознымі фактарамі. Найбольш пашыранымі выступаюць структурныя фактары.

Структурная абумоўленасць эксплікацыі значэнняў тэмпаральнасці з дапамогай дэтэрмінаваных членай сказа выражаяцца ў канстантнай маркі-роўцы значэння часу (як і семантыкі статальнай лакалізацыі). Пры адсутнас-ці іншых паказчыкаў ў падобнага роду канструкціях дэтэрмінаваныя члены маркіруюць тэмпаральны план значэннем выключна цяперашняга часу: За-гародамі гэтай вёскі – шырокі, нізкі луг (Янка Брыль); У іх (вачах) – паблаж-лівасць і троху здзеку, а найбольш дылк бяздоннага і нязбытнага суму,

кампанентау у якіх ажыццяўляеца на аснове сінтаксічных сувязей і адносін, што ўласцівы поліпредыкатыўнай сінтаксічнай адзінцы.

Эліпсіс дзеяслова назіраецца ў імпліцитна-паратаксічным, імпліцитна-гіпатааксічным, экспліцитна-паратаксічным, экспліцитна-гіпатааксічным і камбінаваным відах складаных сказах. Пры гэтым эліптычнай можа быць адна предыкатыўная частка або ўсе.

Даследаванне дазваляе зрабіць градацыйную класіфікацыю структурных відаў складаных канструкций з эліпсісам дзеяслова. Да найбольш частотных адносяцца экспліцитна-паратаксічны (30 %), імпліцитна-паратаксічны (23 %), экспліцитна-гіпатааксічны (20 %), імпліцитна-гіпатааксічны (19 %), камбінаваны (8 %), (рысунак 37). Частата падобных канструкций тлумачыцца структурна-сінтаксічнымі фактарамі.

Рысунак 37 – Поліпредыкатыўны тып: частотнасць відаў

Сінтаксічная і сэнсавая аднапланавасць (адносіны сучаснасці і спалучальныя) предыкатыўных частак імпліцитна-паратаксічнага, імпліцитна-гіпатааксічнага і экспліцитна-паратаксічнага відаў, а таксама цесная семантычна ўзаемаабумоўленасць і ўзаемазвязанасць предыкатыўных частак складаназалежнага сказа дазваляе кампенсаваць эліпсаны дзеясловоў, што стварае ўмовы для свабоднага функцыянування канструкций у мове.

2.2. Тыпы са звышфразавым кампенсаторным кампанентам

Функцыянуванне канструкций з эліпсісам дзеяслова прадугледжвае ўзаемадзеянне асобных сінтаксічных канструкций у тэксле, калі ўласных семантыка-сінтаксічных сродкаў недастаткова для рэалізацыі сэнсу. Структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне можа ажыццяўляцца паміж эліптычнымі сказам і адзінкамі звышфразавага адзінства – парцэляванымі канструкцыямі і асобнымі сінтаксічнымі адзінкамі ў тэксле. Такія адзінкі выступаюць у якасці кампенсаторных і прызначаны «дышмаць сэнсавую і сінтаксічную неадназначнасць розных сінтаксічных канструкций» [319, с. 435].

Дзве або больш па-глыбока размешчаныя предыкатыўныя адзінкі (у тым ліку і эліптычныя) кваліфікуюцца як звышфразавае адзінства, а таму аналіз гэтых з'яў базіруецца на тэарэтычных і метадалагічных прынцыпах тэорыі тэксту. Пры даследаванні ўмоў функцыянування эліптычных канструкций акцэнт ставіцца на такой уласцівасці тэксту, як сэнсавая цэласнасць, якая прадугледжвае «выяўленне функцыянальнай нагрузкі яго элементу, а таксама яўных і няявных сэнсаў, улічваючы паказчыкі ўсіх моўных зоруў» [319, с. 508]. У канструкцыях з эліпсісам дзеяслова дэкадзіраванне інфармацыі прадвызначае ліквідацыю семантычнай неадназначнасці з памагай тэкставых сродкаў. Метадалогія аналізу тэксту дазваляе выявіць структурную і функцыянальную тоеснасць сінтаксічных адзінак. Агульныя метадалагічныя прынцыпы абумоўліваюць мэту даследавання ў раздзеле – выявіць умовы функцыянування канструкций з эліпсісам дзеяслова ў структуре тэксту, вызначыць кола кампенсаторных кампанентаў; выявіць разнаўдненасці сінтаксічных, логіка-семантычных і семантыка-сінтаксічных адносін, на аснове якіх рэалізуецца кампенсаторная функцыя адзінак звышфразавага адзінства; стварыць градацыйную класіфікацыю відавога класа кампенсаторных сродкаў.

2.2.1. Звышфразавы тып: самастойныя сінтаксічныя адзінкі (эліптычнае і поўнае) у структуры звышфразавага адзінства

У структуры звышфразавага адзінства даволі часта побач з эліптычнымі функцыянуючымі і поўнай сінтаксічнай адзінкі, якія ўдакладняюць семантыку эліптычнага сказа і дазваляюць пазбягаць яго двухсэнсоўнасці. Напрыклад: *А цяпер – то адзін, то другі, і ўсё больш з начальнства* (А. Петрашкевіч); *Хай мо хто б маладзеішы* (І. Мележ); *У цябе ж сэрца* (А. Дударашкевіч).

раў). Свабоднае функцыяняванне падобных канструкций з эліпсісам дзеяслова забяспечваюць кампаненты тэкста, кампенсаторная функцыя якіх рэалізуецца на аснове розных відаў логіка-семантычных і семантыка-сінтаксічных адносін.

Разнавіднасці логіка-семантычных адносін. Логіка-семантычныя адносіны паміж эліптычнымі і поўнымі сказамі ў структуры звышфразавага адзінства адлюстроўваюць лагічную семантыку канструкціі з прапушчаным дзеясловам і падразумываюць віды рэферэнтнай аднесенасці кампанентаў аб'ектнага і суб'ектнага тыпу. Рэферэнтныя адносіны ў дадзеным выпадку выступаюць кампенсаторным сродкам, яны прадстаўлены некалькімі відамі.

Адносіны тоеснасці. Адносіны тоеснасці паміж эліптычнымі і поўнымі сказамі характарызуюцца пераемнасцю і ўзаемадзеяннем тоесных кампанентаў суб'ектнага і аб'ектнага тыпу. Рэалізуюцца яны самымі рознымі спосабамі: паўторам лексічнай тоесных кампанентаў, метафарычным паўторам, анафарыстичным паўторам.

Пашыраным спосабам рэалізацыі выступае паўтор лексічнай тоесных кампанентаў, калі эліпсуеща дзеяслоўная лексема, што дублюрецца ў папярэднім сказе, але пры гэтым змяненіем яе сінтаксічная функцыя: *Жылі і жывёл усім, // Чым жыццё нас адровае, // Свой крыж несучы, быццам лёс. // Хто – ўпарт! Над зорнаю прорваю. // Хто – расплачна – сцежкамі слёз* (Т. Бондар). Сэнсава тоесныя кампаненты несучы і нясці (эліпсованы) займаюць розныя сінтаксічныя пазіцыі, аднак пры гэтым значная ступень пераемнасці кампенсуе эліпсіс дзеяслова. Сэнсава тоесныя суб'ектныя кампаненты часам рэалізууюцца ў розных сінтаксічных пазіцыях: *Белая машын і з лебядзямі ад'ехала. На яе месцы другая – з двума скрыжаванымі колцамі-пярсцёнкамі* (Г. Багданава); *Што за газета? Пра што тут?* (А., [зяле] - дзік); *Мне – што? Я ж – аб табе, каб табе лепей!* (І. Мележ); *Я за чынтоўку, сабе на плячо, яго за ногі ды ў канею. Пасля сам у цягэ, ды на конах* (В. Быкаў).

Калі адносіны тоеснасці рэалізууюцца з дапамогай метафарычнага паўтору, то ў такіх выпадках назіраецца пераемнасць кампанентаў аб'ектнага тыпу: *Яна, Нюта, сваёй вясны так і не дачакала*; *Адразу вясені* (Г. Багданава); *Цяпер жа, кажуць, пустых кабінетаў многа. Самы момант якую-небудзь свободную пасаду...* (А. Макаёнак); *У хаце – холадно, цесно. – Што дамавіна, то дамавіна...* Ну, але ў гэты год – трохі, трохі – у другі... (І. Мележ); *Яно, можа, і к лепшаму. Яе дарожка адна, а ваша – дру-*

гая. Ёй – поле, шыр, раздолле, ураджай, а вам – справа іншая

(А. Макаёнак) або прэдыкатыўнага: *Ну, а зойдзеш у лес – усё роўна, што ў склеп. // Хор птушыны спыніў існаванне. // Ці наш брат – гражданін аглух і аслеп? // Хто наступны? Чыё паміранне?* (Г. Каржанеўская).

Адметнасць канструкций, дзе адносіны тоеснасці рэалізууюцца дзяякоучы анафарыстичнаму паўтору, заключаецца ў тым, што эліпсіс у іх унутры-сінтагматычны і анафарыстичны адначасова: *Ты як хочаш думай, а – Каляды* – это Каляды! Па-людску трэба з імі (І. Мележ); *Некалькі камісій* за тыльдзень! / кожнай – увагу, транспарт... (А. Дзяліндзік); *Кінуць усё і жыць аднымі цяпліцамі?* Ну... адчы можна... На дзве месцы не хопіць (Г. Марчук). У кветкі і юргіні (хусткі); // Каласы і зелень. // Тыя – цыці ў гасціну, // Тыя – на нядзелю. // Цёмныя – у цэркву, // Калі пост надыйдзе. // Ясныя, як сонца, – // Тыя на Вялікдзень (Л. Геліюш). Анафарыстичны паўтор кампанентаў Каляды – з імі, камісій – кожнай, цяпліцамі – адну характарызуюцца як зменай семантыка-сінтаксічнай функцыі, так і яе пастаянствам: хусткі – тыя. Анафарыстичны паўтор кампанентаў здольны адмежаваць семантыку стану ад семантыкі чытнага дзеяня: *Не верый, што ў каханні ёсьць мяжа.* // За ёю – здроба, як дрыгва-смактуха (А. Грачанікаў). Калі тоеснасць паміж кампанентамі набывае абсалютны характар, то на кантэктны ўзровень выводзіцца дзеяслоўная дамінанта: *А мне патрэбны сёння толькі кветкі.* // Замесцілі неба – кірмашовы дах. // Прыйдзі, што цяжкія ваганеткі. // І ў кожнага – свой асаблівы пах... (Р. Баравікова). Эліпсіс тут, як правіла, кантэкс туальны. У якасці дамінанты можа выступаць і функцыянальна эквівалентны кампанент – лакатуў: *Ты як – па вуліцы?* – глухім, перацятym голасам запытаўся ён. – *Не, цераз роў.* А там у поле і – на станцыю (В. Быкаў); *Навошта так далёка. Лепш – у ЗАГС* (Э. Валасевіч).

Адносіны ўключэння. Адносіны ўключэння прадстаўлены некалькімі разнавіднасцямі. Сярод іх найбольш пашыранымі выступаюць адносіны эквівалентнага ўключэння суб'ектных і аб'ектных кампанентаў (адзін рэферэнт – розныя найменні). Такая з'ява часта назіраецца ў канструкцыях з кантэкс туальным эліпсісам: *Аднойчы разважалі,* // Колькі *хто* хацеў бы // Жыць на свеце. // *Матылі* – пакуль цвітуць кветкі. // *Птушкі* – пакуль іх носяць крылы. // *Звяры* – пакуль іх кормяць ногі. // *Дрэвы* – пакуль на сваіх плячах тримаюць неба (Максім Танк). Адметнасць адносін эквівалентнага ўключэння, што ўсталёўваюцца паміж эліптычнымі канструкцыямі ў структуры тэксту, заключаецца ў тым, што суб'ектна-аб'ектныя кампаненты адначасова выступаюць паказчыкамі і прэдыкатыўнай семантыкі, і структурна-сінтаксіч-

ных адносін. Напрыклад, у звышфразавым адзінстве *Тут – заключэнне праектнага інстытута!* Гэта – *з міністэрства!* Гэта – *доктар навук са сталіцы!* (А. Дзялендзік) суб'ектны кампанент заключэнне прадвызначае предыкатыўную семантыку эліптычных сказаў. Паколькі ёсьць напісане заключэнне, значыць, і доктар навук са сталіцы таксама напісаў водзіў. Таксама, адбываецца эквівалентнае ўключэнне канструкцыі Гэта – *доктар навук са сталіцы!* у семантыку канструкцыі *Тут – заключэнне праектнага інстытута!*, якая ў сваю чаргу маркіруеца суб'ектным кампанентам заключэнне. На аснове адносін уключэння адначасова адбываецца структурна-граматычная кваліфікацыя сказа. У дадзеным выпадку канструкцыя Гэта – *доктар навук са сталіцы* кваліфікуеца як двухсастаўны з дзеяслоўным предыкатам тыпу *напісаў*, а не двухсастаўны з іменным предыкатам, якія становяцца аманімічнымі ў эліптычных варыянтах.

Функцыянованне канструкций з эліпсісам дзеяслова часам забяспечваецца адносінамі безэквівалентнага ўключэння паміж сказамі ў структуры тэксту. У такіх выпадках змест эліптычнай канструкцыі ўключаеца ў змест поўнай безадносна да кампанентаў аб'ектнага і суб'ектнага тыпу: *Марыям пра лёгкасць, // А любім так цяжка і трудна, // Так непарыўна ад роспачы сэрца смыліць. // З жару – ў купель ледзянью. // Са святаў – у будні. // З кручы – у апраметную* (Г. Каржанеўская); *Драгун (падае часопіс)*. Вось прачытай і супакойся. Гэта пра цябе (А. Дудараў); Хмель тваёй усмешкі // і майго пагляду... // *Безагляднай сцежкай – // Маладосць і радасць* (З. Дудзюк).

Адносіны ўключэння часам прадвызначаюць узаемадзеянне кампанентаў, што знаходзяцца ў рода-відавых адносінах: – *Ето – камісія: адны касаускія!*... Аднаго *Чарнушку* – ад усяго сяла (І. Мележ); *Што ж ты. Мікита, мой дзень заняў?* Значыць, у *аўторак* давядзеца (А. Дудараў). Кампаненты з предметным найменнем аб'ядноўваюцца ў адзін рад на аснове рода-відавой тоеснасці: *камісія – калгасаўскія – Чарнушка, дзень – у аўторак*, што ў сваю чаргу прадвызначае семантыку эліпсоваващага дзеяслова.

Уключэнне зместу аб'ектнага кампанента ў змест предыкатыўнага (іменны предыкат) дазваляе адмежаваць семантыку стаўнай лакалізацыі ад семантыкі стану: *Я – адзін... У мяне – нікога... Нікога* (А. Дудараў).

Уключэнне зместу акалічнаснага кампанента ў змест предыкатыўнага дазваляе маркіраваць эліптычны сказ семантыкай маўленчых працэсаў: *Ты сё-такі цішэй. Я ледзьве ўклала тату* (Г. Марчук) або семантыкай ак-

тыўнага дзеяния: *Ты адна і я адзін... Разам як-небудзь ужо на гэтым свеце* (А. Дудараў).

Адносіны перакрыжавання. Функцыянальная эквівалентнасць канструкций можа рэалізоўвацца ў адносінах перакрыжавання. Пры іх эліптычны і поўны сказы харктырызуюцца наяўнасцю кампанентаў суб'ектнага або аб'ектнага тыпу, што адносяцца да розных мностваў. Аднак пры іх узаемадзеянні рэалізуеца адпаведная семантыка канструкцыі, таму лічым мэтазгодным адносіны перакрыжавання адносіць да кампенсаторных сродкаў: *О, каб ты так за калгаснае дабро хварэла, даўно б мы міліянерамі былі.* А то ўсё за сваё (А. Магаена); Чаму вы, малады чалавек, ніколі не малюеце *сонца?* Усё noch d... i no... Гэта сумна (Г. Багданава); *I ўсё ж самы вялікі дэфіціт – гэта дэфіціт духоўнасці.* Адсюль і *усё астматнє* (Г. Багданава). Большасць жа эліптычных канструкций, што ўступаюць у адносіны перакрыжавання, маюць паказык семантыкі монафункциянальнага або канстантнага харкту: *Шар зямны да вачэй аблекены. // У навінах – як доштака аб'ядні. // Словы, слова – нібы з канвеера... // А навокал – вецер гуляй...* (В. Зічан); Садзіца за стол, разрыве *канверты*, прабягае вачыма *ліст* (В. Макаёнак); *Горкі попел – у твар...* // Боль душа не асіліць. // Нада мною пльве // Чорны дым Хірасімы (З. Дудзюк); Зрэшты, хто тут асабліва *варыць*. У асноўным – *на сталоўках* (Г. Багданава). Адносінамі перакрыжавання яхопліваюцца функцыянальна эквівалентныя кампаненты аб'ектнага або суб'ектнага тыпу.

Семантыка-сінтаксічныя адносіны. Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж кампанентамі эліптычнага і поўнага сказа адлюстроўваюць граматычную семантыку канструкцыі і ахопліваюць, як правіла, предыкатыўныя кампаненты або іх функцыянальныя аналагі. Аднак названая аперацыя ахопліваючыяца на аснове далучальнай сінтаксічнай сувязі, якая прадстаўлена экспліцыйным або імпліцитным спосабам выражэння. Паміж кампанентамі ў структуры тэксту ўсталёўваюцца розныя семантыка-сінтаксічныя адносіны.

Адносіны далучальнай неадпаведнасці. Падчас рэалізацыі адносін поўнай неадпаведнасці назіраеца неадпаведнасць предыкатыўнага і акалічнаснага кампанентаў, а структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне ахоплівае свабодныя і фразеалагічна звязаныя кампаненты: *Кац ён нічога не абяцаў.* Ну, сходзілі ў Купалаўскі тэатр, у госці пару разоў прыехала. А яна, дзівачка, усё ўсур'ёз (Г. Багданава); *Ганна, я цябе паважаю, але я чэсны, спра*

вядлівы, не кръўдуй... Не пра цябе ўсё гэта. **Не ён гэта** (А. Дудараў); **Служыш ім** служыш... А ўзамен – розныя **штучкі**, перажыванні, кръўды, хустачкі... (П. Васючэнка); Чалавек заваліў работу, яго б з **партыі**... А мы – **вымову**... (А. Дзялендзік) і тоесныя кампаненты аб'ектнага тыпу са зменай класа слоў і сінтаксічнай пазіцыі адначасова: **Бывала ж хваробы** такой не было. А цяпер – то **адзін**, то **другі**, і ўсё больш з начальства (А. Петрашкевіч); **Тут і ў сямі грызешся** вечно, брат брата за горло бярэ! А то каб з чужым – **мірно!** Смех, дый годзе (І. Мележ), а таксама неадпаведнасць аб'ектных кампанентаў: Зручная ў цябе пазіцыя – **за людзей, для іх добра-быту**. А тэхнакрат Ляшчук – **за бяздушныя агрэгаты**... (А. Дзялендзік). Названыя адносіны назіраюча паміж іменнымі і дзеяслоўнымі (эліпсованымі) предыкатамі разам з залежнымі кампанентамі: **А раптам пацвердзіца, што я ненадзейны. А там Еўропа** (А. Петрашкевіч); **А тут – улась, не крані яго. А сам – за змейвік ды пад ногі... Таптаць**... (І. Мележ). Структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне ў дадзеным выпадку ахоплівае не толькі предыкатыўныя кампаненты, а і суб'ектныя: **ты не крані – а ён кінуў пад ногі.**

Іншы раз могуць супрацьпастаўляцца адзін аднаму і залежныя кампаненты. У такім выпадку паміж эліптычнай і поўнай канструкцыяй усталёўванага адносіны частковай неадпаведнасці – неадпаведнасць предыкатыўнага і тэмпаратыльнага кампанентаў: **Нічога, уважу! Не канешне – на вашага п'янага Мікалая!** – сказаў Міканор (І. Мележ). Тут назіраецца пераемнасць предыкатыўнай лексемы без змены граматычнай формы.

Адносіны далучальнага супастаўлення. Пры наяўнасці адносінай супастаўлення могуць супастаўляцца кампаненты предыкатыўнага або аб'ектнага тыпу або іх функцыянальныя аналагі без змены класа слоў: **У яго бацькі за гэты час з'явілася маладая жонка. У маці даўно муж – іншы чэр А ён – сам-насам у двух пакоях** (Г. Багданава).

Далучальна-заключальныя адносіны прадвызначаюць узаемадзеянне агульнага зместу стрыжнёвага і парцэляванага сказаў: **Мы разам з ім пісалі працу... // І раптам...** // **Як жа цяпер мне?**... (А. Бічыга); **Малайцы! Больш удалага моманту не будзе. Усё ўшчэнт!** (М. Матуюскі).

Далучальна-заключальныя адносіны могуць назірацца адценне аба-гульнення. Кампенсаторную функцыю ў такім выпадку выконвае стрыжнёвы сказ: **Гаварыць табе яшчэ хочацца з кім-небудзь...** А перад смерцю чалавек заціхае і **маўчыць, як тваё Сонца...** **Колькі гэта табе?** (А. Дудараў); Яна (Парыса) стала калі вакна і чакала... Божа. Ужо дзевяць месцаў прайшло. Бясконцых, пакутных, балючых дзевяць месяцаў... **Зайтра, як-**

раз на ягоны дзень нараджэння... (Г. Багданава); Радасць з таго каму, як юно ўсё чужое! I хлеў – не твой! I сіран – не твой, і хата – чужая! Не вось-меш сам! I ўсё – **на камандзе...** (І. Мележ).

Абагульненне можа базіравацца і на метафарызацыі некаторых кампа-нентаў: **Усё, чытач. Я стаўлю кропку. // Ax, не завершаны сюжэт? // Ну што ж рабіць? Далей – ні кроку. // Далей – табу і запавед** (Н. Гілевіч).

Эліптычны сказ можа выступаць у якасці мімаходнай заўвагі абагуль-няючага характару: Тоўсценькі, няўклодны, у акулярах, ён... ледзь паспя-ваў. **Як жа ён, небарака, на маршах-аглядах і конкурсах?** (Г. Багданава); **Адзінаццаць паравозаў за сёнечнікі**... **А колькі гадоў, Хейге, вы практице-на чыгунцы?** (М. Матуюскі).

Эліптычны сказ можа выступаць стрыжнёвым і змяшчаць пасылку ў дачыненні да заключальнага парцэляванага: **Каб я – і з ёй?** // **Ды ты вар'ятка, // Калі лазерыла ў аблман** (Н. Гілевіч); **I зноў без кофты...** Толькі **прастуды мне чиче не хапала** (А. Дудараў).

Пры дэлучальні-заключальных адносінах з умоўным адценнем сэнс стрыжнёвага эліптычнага сказа паясняецца парцэляваным пераважна спо-собам і пэўтору функцыянальна тоеснага кампанента: **Каб мне ды такога сюе, ялісті** ў калгас... **Не прыйшлося б мне самому агранамію** выву-чаць (А. Макаёнак).

Пры **далучальні-прычынных** адносінах эліптычны сказ звычайна змяшчае прычыну з адценнем аба-гульнення. Кампенсаторную функцыю вы-конвае пры гэтым стрыжнёвы сказ: **Нельга табе хавявацца. У цябе ж сэр-ца** (А. Дзялендзік); **Прысядкі ёй трэба! З майм здароўем – «Лялоніху».** Хадзі во, разгнай мяне... **У мяне ж сярэдзіна** (А. Дудараў); **Я за прауду напісаў. Хавалі вы зерне лішак.. у лесе...** На самагонку... Каб у сваты ісці да маёй... Алены... Нельга было зерне хаваць... Сабатаж... **Я не з-за Алены, а та-му, што сабатаж...** (А. Дудараў).

Далучальныя сказы са значэннем **меры і ступені** звычайна змяшча-юць займеннік або прыслоўе, змест якіх раскрываецца ў стрыжнёвым сказе: **Мясціна слайнай на зайдрасць.** // **Сюды – не сорам з «кірмашу»...** // **Ну што ж, вярнуся ў хату зараз – // Скажу таксама Тамашу...** (Н. Гілевіч). Ад-носіны меры і ступені паміж кампанентамі звышфразавага адзінства анала-гічныя да падобных адносін у структуры складанага сказа.

Пры **далучальні-мэтаевых** адносінах у якасці кампенсаторнага можа выступаць як стрыжнёвая канструкцыя: **Нам усё мала, усё хочацца, як мага болей адхапіць. Каб лепиш і больш, чым у суседа** (Л. Левановіч); так і пар-

цэляваная: *Туды, туды – уеага, сіла, // І грошы, сродкі ўсе – туды. // Каб цаліна закаласіла // На незлічоныя пуды* (Н. Гілевіч).

Далучальна-въясняльныя адносіны прадвызначаюць адценне су-пастаўлення паміж сінтаксічнымі адзінкамі: Жанчына ў квяцістай хустцы – Жонку тваю Іванавіч вызваліў ад кладаўшчыцы за доўгія руки. Вось ты і зуб на яго... **Рыгор – за прауду** (А. Дзялендзік).

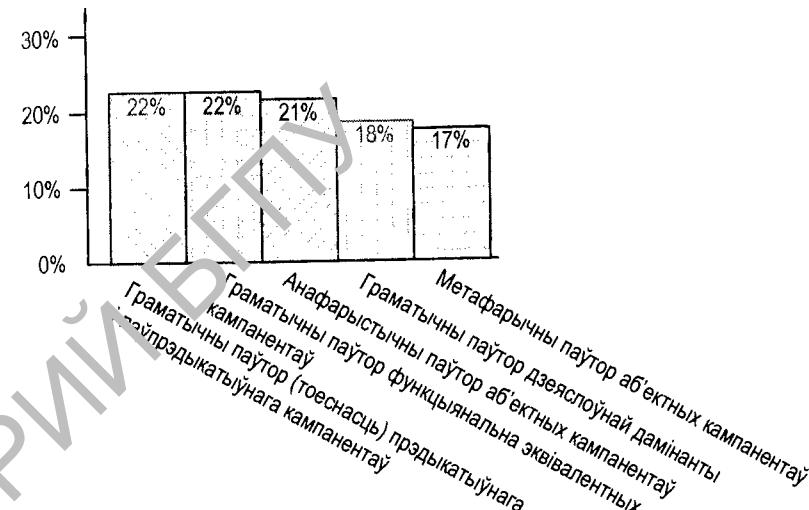
Кампенсаторная функцыя астатніх відаў далучальных адносін – далучальная адначасовасць або паслядоўнасць, далучальна-пералічальная адносіны і інш. – мае нявыражаныя харктар. У такіх сказах змяшчаецца паказчык семантыкі – кампаненты з канстантным або поліфункцыянальным харктарам семантыкі: Я з усіе сілы на званок. Адчыняюцца дзвёры. **I на парозе** – заспаная старушэнцыя (А. Макаёнак); Надрыў, адчай – усё глыбей. // **Заместа літасці** – папрокі... // Старэю. Пачаліся ўцёкі // Куды найдалей... ад сябе (Р. Баравікова); Куды цяпер – не зразумею наеват. Пушча **там** быццам, так? (В. Быкаў). Функцыянаванне падобных канструкций мае ўнутраную структурную абумоўленасць, таму яны выступаюць аб'ектам даследавання ў іншых раздзелах.

Выразную семантыку маюць эліптычныя канструкцыі ў структуры дыялагічнага адзінства, дзе рэплікі дыялога накладаюцца на першую, якая з'яўляецца або поўнай, або змяшчае функцыянальна эквівалентны кампанент (лакатыў): – **Куды** это такі – наваксаны? – Мабуть, не к **табе!** (І. Мележ); – **А нам, куды нам?** – запытваўся нехта з жанчын. – **У лес!** Далей у лес! – махнуў на хаду Ермакоў (В. Быкаў); Зязюля. Вуń – кармарэзкі, змяшальнікі, агрэгаты для апрацоўкі... Новікава. Чакайце! Гэта што ж – **з міжнароднай выстаўкі** (А. Дзялендзік).

Такім чынам, функцыянаванне канструкций з эліпсісам дзеяслова, як сведчыць аналіз, абумоўлена ўзаемадзеяннем з самастойнымі сінтаксічнымі адзінкамі ў структуры тэксту. Рэалізацыя семантыкі канструкций з эліпсісам дзеяслова ажыццяўляецца на аснове розных логіка-семантычных (56,9 %) і семантыка-сінтаксічных (43,2 %) адносін паміж кампанентамі ў структуры звышфразавага адзінства.

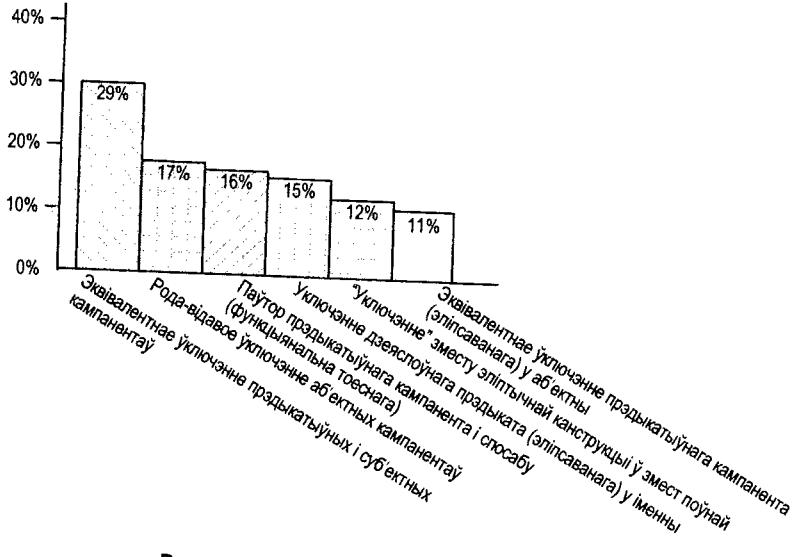
Сярод логіка-семантычных адносін паміж эліптычнай і поўнай (або эліптычнымі) канструкцыямі ў структуры звышфразавага адзінства найбольш часта рэалізуецца адносіны абсолютнай і адноснай **тоеснасці** (56,8 %) (рысунак 38). Асноўнымі спосабамі адносін выступаюць граматычны паўтор прэдыкатыўнага кампанента і паўпрэдыкатыўнага кампанента (22 %), граматычны паўтор функцыянальна эквівалентных кампаненттаў (21 %),

тываў) (22 %), анафарыстычны паўтор аб'ектных кампаненттаў (21 %), граматычны паўтор дзеяслойнай дамінанты (18 %), метафарычны паўтор аб'ектных кампаненттаў (17 %). Ступень частотнасці прааналізаваных спосабаў прыкладна аднолькавая.

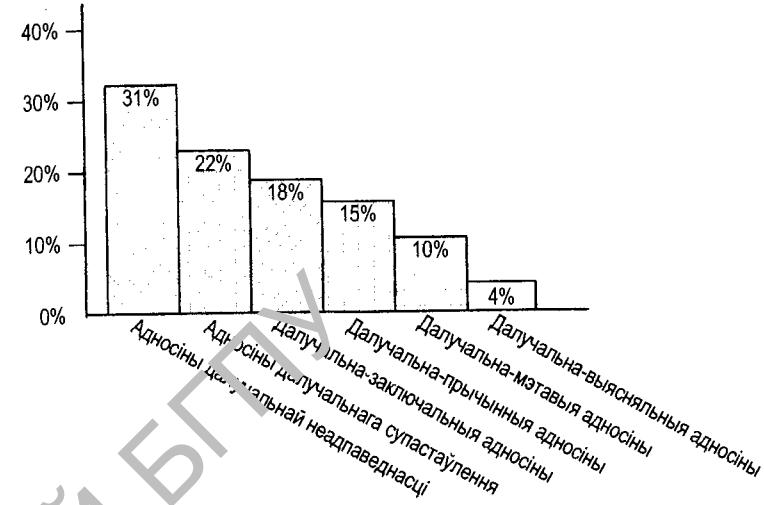
Рысунак 38 – Від з адносінамі тоеснасці

Адносіны **уключэння** зафіксаваны ў 27,5 % выпадках. Яны рэалізуюцца спосабам эквівалентнага ўключэння прэдыкатыўных і суб'ектных кампаненттаў (29 %), рода-відавога ўключэння аб'ектных кампаненттаў (17 %), паўторам прэдыкатыўнага кампанента і спосабу (функцыянальна тоеснага) (16 %), ўключэння дзеяслойнага прэдыкатата (эліпсаванага) у іменны (15 %), «уключэння» зместу эліптычнай канструкцыі ў змест поўнай (12 %), эквівалентнага ўключэння прэдыкатыўнага кампанента (эліпсаванага) у аб'ектны (11 %) (рысунак 39).

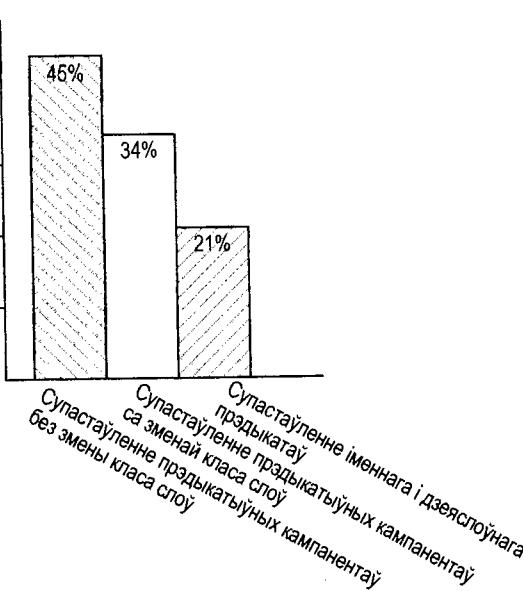

Рысунак 39 – Від з адносінамі ўключэння

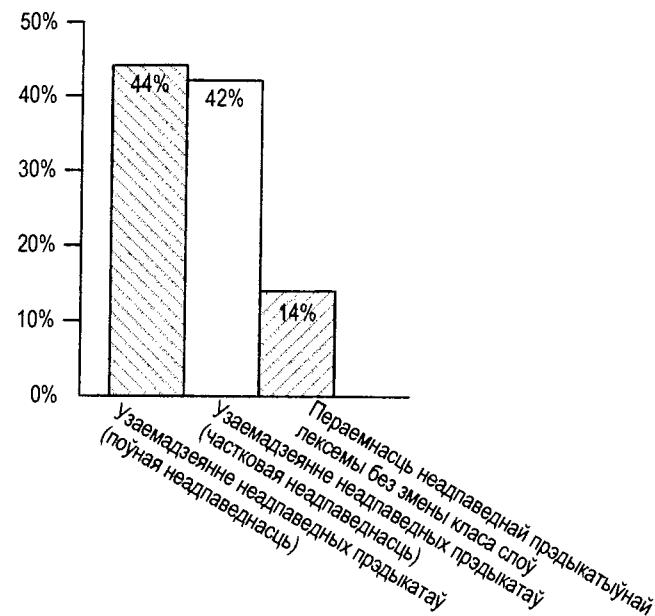
Сярод семантыка-сінтаксічных адносін паміж эпітэчнымі і поўнимі канструкцыямі ў структуры звышфразавага адзінства (рысунак 40) адносна высокай ступенню частотнасці характерызујуцца адносіны далучальна-ненадпаведнасці (31 %), далучальна-супастаўлення (22 %), далучальна-заключальныя (18 %), сярэдняй ступенню частотнасці характерызујуцца далучальна-прычынныя (15 %), далучальна-мэтавыя (10 %), далучальна-вывясняльныя (4 %) (рысунак 40). Адносіны супастаўлення выражаюцца способам супастаўлення предыкатыўных кампанентаў без змены класа слоў (45 %), супастаўлення кампанентаў са зменай класа слоў (34 %), супастаўлення іменнага і дзеяслоўнага предыкатыўнага кампанентаў (21 %) (рысунак 41). Адносіны ненадпаведнасці прадстаўлены ўзаемадзеяннем неадпаведных предыкатыў (поўная неадпаведнасць) (44 %), узаемадзеяннем неадпаведных предыкатыў (частковая неадпаведнасць) (42 %), пераемнасць предикатуўнай лексемы без змены класа слоў (14 %) (рысунак 42).

Рысунак 40 – Звышфразавы тып: віды семантыка-сінтаксічных адносін

Рысунак 41 – Від з адносінамі супастаўлення

Рысунак 42 – Від з адносінамі неадпаведнасці

2.2.2. Звышфразавы тып: эліптычныя і парцэляваныя канструкцыі ў структуры звышфразавага адзінства

Функцыянованне сінтаксічных адзінак з эліпсісам дзеяслова можа ажыццяўляцца ў беларускай мове і на аснове ўзаемадзеяння іх з парцэляванымі канструкцыямі, судноснымі з членамі сказа, якія валодаюць значымі функцыянальнымі магчымасцямі і ў залежнасці ад функцыі ў сказе могуць судносіцца «як з галоўнымі членамі сказа, так і з даданымі» [42, с. 16].

Эліпсаны і парцэляваны выказнікі. Структурна-составае ўзаемадзеянне эліптычнай канструкцыі і парцэляванага выказніка – пашыраная з'ява ў беларускай мове (39 %). Сувязь паміж сінтаксічнай пазіцыяй выказніка і судносным парцэлятам паратаксічна-далучальная. Структура такіх канструкцый досыць разнастайная, а сувязь паміж эліптычнымі сказамі і далученным паралельная, што служыць для «прымацавання парцэлятаў, якія структурна прыпадабняюцца да адпаведных членуў стрыжнёвага сказа»

[42, с. 188]. Судносныя эліпсаны і парцэляваны члены сказа выражаюцца аднолькавай часцінай мовы і выконваюць аднайменную сінтаксічную функцыю. Паміж далучаемым і далучальным выказнікамі ўсталёўваюцца самыя розныя сінтаксічныя адносіны.

Далучальная адначасовасць. Зафіксаваны выпадкі далучэння да эліптычнага сказа парцэляванага выказніка, што выступае аднародным у дачыненні да эліпсанага. Далучальна-аднародны выказнік указвае на дзеянне, што адбываецца адначасова з асноўным: *Жоўтая восень. Лад ботамі шуршыць залатое лісце. Баровыя фарбы перамешваюцца з хеаёвой зелянінай. Далёка ў полі - або... / час ад часу сплынецца (Янка Брыль); Гарачыца конь буланы: - // ? гэткім горбам ты у строй? Дабраволец ці прызваны, // А ці проста на често? (А. Пысін).* Кампенсаторная функцыя парцэляванага выказніка збручоўлена абмежаваннем кола лексем, што могуць замяшчаць сінтаксічную пазіцыю эліпсанага выказніка.

Эліпсаны парцэляваны выказнік кампенсуе звычайна кампанент з лакатчычным значэннем і указвае адначасова на паратаксічна-далучальную сінтаксічную сувязь: *Арганізуцце з іх, Mixail Іванавіч, брыгаду. / і ў калгасы. У калгасе! (І. Шамякін); А ты паспрабаваў (чабор) засушыць! Ды зімой – у чай. Во будзе смаката (Л. Левановіч); Хто гэта? Ажно страпянулася, дрыготка зайшлося ў грудзях срэцца... / слёзы... Не ад сонца... (Г. Багданава); А мы з сяброўкаю ў вялікія магазіны не заходзілі. Усё па ўскрайках (Г. Багданава).*

Бяззлучнікавая сувязь паміж эліптычнымі сказамі і парцэляванай канструкцыяй прадвызначае ўзмоцнене лагічнае і інтанацийнае выдзяленне: *Адзін такі баравік – на самым краёчку круглога берага. Здалёк сівеецца, як штосьці незвычайнай (Янка Брыль).* На адначасовасць падзеі указвае форма выражанага дзеяслова ў парцэляванай канструкцыі.

Далучальная паслядоўнасць. Часам парцэляваныя канструкцыі называюць дзеянне, што адбываецца пасля асноўнага. У падобных выпадках экспліцітна выражаны выказнік выступае паказчыкам семантыкі эліпсанага парцэляванага: *Трэба выцягваць сена на сухое. Дзень-два паляжыць, звязне. / і ў траншэю (Л. Левановіч); Крутануўся Казярог: – Бывайце! / скокам-бокам на шасе (А. Пысін); Узяцца за руки, закінуць галовы... / туды, туды, дзе між цёмных хмарак-вершалін крынічнае зорнае неба (Г. Багданава); Яна ж (Глафіра) маствацвазнаўца, вырасла ў Ленінградзе. Потым Жэнева, Парыж, Нью-Йорк (Г. Багданава); А бабку з дзедам, чуеш, бабку з дзедам сваіх тэрмінова забярьце. / да нас у Глыбокае (Г. Багданава).*

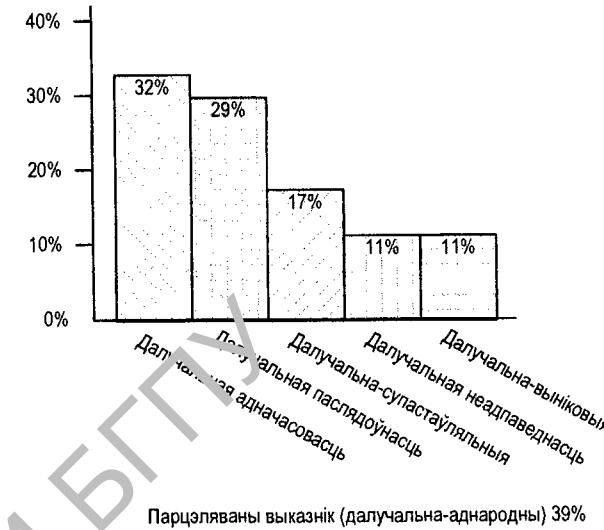
Далучальна-супастаўляльныя адносіны. Маюць месца выпадкі, калі эліпсаны і парцэляваны выказнікі называюць дзеянні, што ў пэўнай меры супастаўляюцца паміж сабой. Звязваюцца такія канструкцыі з дапамогай злучнікаў але, аднак. Супастаўляльныя адносіны і прадвызначаюць выбар лексемы на месца незамешчанай сінтаксічнай пазіцыі: Вартавы доўга – у начную цепчу. Аднак нічога не заўважыў (Б. Пятровіч); Іван і Сямён – ні слова. Але адзін аднаго разумелі (ЛіМ).

Далучальна-выніковыя адносіны. Парцэляваная канструкцыя можа змяшчаць вынік у дачыненні да дзеяння, названага эліпсаным дзеясловам, і ў гэтым выпадку значэнне эліпсанага дзеяслова канкрэтнізуецца аналагічна – на аснове правіл сінтаксікі: Сувязныя ўсю ноч – па глухіх лясных сцяжынках. *I* знайшлі-такі партызан, хоць і не адразу («Чырвоная змена»). Аднак у тых выпадках ступень структурна-сэнсавага ўзаемадзеяння эліптычнай і парцэляванай канструкцый нязначная, што тлумачыцца дастатковасцю якаснага складу эліптычных канструкцый.

Пералічальна-размеркавальныя адносіны паміж парцэляванай канструкцыяй і сінтаксічнай пазіцыяй выказніка рэалізавацца не могуць, паколькі ў адносіны аднароднасці пачынаюць уступаць даданым членам сказа, а не выказнікі (аналагічна далучальному аднароднаму выказнікам у межах адной канструкцыі).

Зрэдку назіраецца эліпсіс дзеяслова ў сказе і парцэляванай канструкцыі адначасова. Ролю паказчыкаў семантыкі ў тых сказах выконваюць частцы акаличнасці парцэляванай адзінкі: Мяне таксама – міліцыянер Шабета, – уступіў у гаворку Васіль, як бы паказваючы гэтым, што прыстае да кампаніі. *I* ў кутузку! (І. Мележ); На першую зарплату – веласіпед. *I* па фермах (А. Дзялендзік); Ціхановіча – на воз! *I* цераз грэблю! (В. Быгаў) ёсць акаличнасць разам з дапаўненнем: Я табе – *i* дошкі, *i* шыфер. Жонку ў саўторый (А. Дзялендзік).

Такім чынам, паміж эліпсаным і парцэляваным выказнікамі могуць усталяўвацца адносіны адначасовасці (32 %), паслядоўнасці (29 %), супастаўляльныя (17 %), неадпаведнасці (11 %), выніковыя (11 %) (рысунак 43). Далучаюцца парцэляваныя выказнікі да эліптычнай канструкцыі з дапамогай злучнікаў *i*, *ды*, *ды i*, аднак, але або бяззлучніковым спосабам. Парцэляваныя выказнікі ў такім выпадку ўказваюць на дзеянне, што адбываецца адначасова з асноўным або пасля яго, ці змяшчаюць вынік.

Рысунак 43 – Далучальна-паратаксічны

Спецыфічная структурна-сінтаксічная арганізацыя парцэляваных і эліптычных канструкцый не дазваляе рэалізавацца паміж імі далучальна-пералічальнай сувязі.

Эліптычны сказ і парцэляваны дзеянік. Канструкцыі, у якіх да эліптычнага сказа далучальнай сувяззю прыміцца дзеянік, – адзінкавыя ў беларускай мове (2 %). Іх прызначэнне – удакладняць сэнс займеннікаў або раскрываць змест асобных кампанентаў (пераважна недзяяслоўных): У рэдкім лесе – заліты сонцам папаратнік. *I* белаваты маліннік (Янка Брыль); Далей – спёка, сухмень, неўраджай. Голад (Г. Багданава); У іх на балконе сапрауды агарод. Цыбуля, кроп, пятрушка... *I* кветкі. З самае ранніе вясны (Г. Багданава). Парцэляцыя дзеяніка зредку назіраецца і без дубліравання сінтаксічнай пазіцыі: А ён цябе на ўсю краіну... Уесь народ цяпер ведае, што на зямлі жыве... Ганна з Вежак (А. Дудараў).

Эліптычны сказ і парцэляваныя даданыя члены сказа. Парцэляваныя даданыя члены прымациоўваюцца да эліптычнага сказа з дапамогай ланцужковай сувязі, канкрэтнезуюць значэнне апушчанага выказніка і аб'ядноўваюцца ў звышфразавую структуру з дапамогай далучальнай звышфразавай падпарадкавальнай сувязі. Адметнасцю парцэлятаў з'яўляецца сінтаксічная залежнасць ад эліпсанага дзеяслова.

Парцэляваныя даданыя члены сказа, суадносныя з **далаўненнямі**, прымациоўваюцца да эліптычнай канструкцыі з дапамогай далучальнай-падпарадкавальнай сувязі і ўказваюць на розныя аб'екты.

Парцэляваныя канструкцыі, што ўказваюць на пацыентыў, адмяжоўваюць семантыку руху ад перамяшчэння ў просторы: *Хутка – у ланцуз! Усіх! / маладых байцоу таксама!* (В. Быкаў) або семантыку адносін ад актыўнага дзеяння: *Толькі два-тры крокі... / ўсё. / бездань* (І. Мележ).

Формай вінавальнага склону выражаяецца парцэляваная канструкцыя, суадносная з **аб'ектывам**: *Вось яна, ваша міна, Рагнеда Іванаўна! Цудоўна бабахнула. Усё ўшчэнт! Граматы, дыпломы, званні – усё!* (М. Матукоўскі), з інструментам: *Такую крэпасць – бабай? Будавалі навечна і раптам – бай?* (А. Макаёнак), з крэатьвам: *– От, Корч стары! Это ж – пяць дзён за жменю!* (І. Мележ); *Ну от і ўсё. Зараз... Там, за чаротам... А чарот – перад тварам... Крок... Яшчэ крок...* (І. Мележ).

Парцэляваныя канструкцыі, суадносныя з **адрасатам**, выражаяюцца пе-раважна назоўнікам у форме давальнага склону: *Вестка пра забойства правакатара хутка абліяцела ўвесь горад. Аб ім гаварылі ў СД і абверы, у падпольных арганізацыях, на кватэрах мінчан. Павел хацеў расказаць пра арышты. Таксама – пра новыя явачныя кватэры. Але каму?* («Звязда») або рэцыпіентам: *А цяпер во гэты білет... Навошта ён мне?... Маладзейша, ту б каму-небудзь* (А. Дудараў).

Названыя парцэляваныя канструкцыі могуць указваць на **аб'ект сумеснага дзеяння** – суразмоўцу. У такім выпадку яны выражаяюцца пе-праважтаматызаваная інфармацыйная сістэма «Мясцовыя саветы і арганізічных дэйшлі». Анатоль Рубінаў заўважыў: *«Толькі ўдумайце ся, гэта чаго мы Асабліва са старшынямі сельскіх саветаў. У праграму закладзены ўсе пра вайну. Асабліва з быўшымі партызанамі»* («Чырвоная змена»).

Парцэляваныя канструкцыі, суадносныя з **дэлібератам**, выражаюцца звычайна назоўнікам у форме роднага склону: *Дарма вы там, за сталом. Наконт Мароза гэтага (В. Быкаў); Ды не на Сонца я тваё, супакойся... На Бога, на лёс свой, на жыццё... Усё да мяне бокам, бокам, бокам!* (А. Дудараў) або вінавальнага: *Дуб з бярозкай – пры дарозе. Пра вясну і летні дождж* (ЛіМ).

Як бачна, парцэляваныя канструкцыі з **аб'ектным** значэннем маюць цесную структурна-сэнсавую ўзаемаабумоўленасць з эліпсаным дзеясловам. Часта менавіта парцэлят вызначае семантыку эліпсанага дзеяслова. Гэта абумоўлена абмежаванымі здольнасцямі кампанентаў: яны спалучаюцца з дзеясловамі толькі адной лексіка-семантычнай групі (рысунак 44).

Рысунак 44 – Далучальная-гіпатаксічны (аб'ектны)

Часта ў якасці паказчыка значэння выкарыстоўваюцца парцэляваныя канструкцыі, суадносныя з **акалічнасцямі**. Адметнасцю іх з'яўляецца тое, што эліпсаныя дзеясловы працэрыруюцца на парцэляты (а не парцэляты на дзеясловы).

Парцэляваныя канструкцыі могуць прымациоўвацца да эліптычнага сказа з дапамогай далучальнай-падпарадкавальнай сувязі. У гэтым выпадку яны

могуць указваць на дынамічную лакалізацыю суб'екта: *Мы ненадоўга! На адну хайлінку* (А. Карпюк); *Куды ты з ксёнджкамі? Ці не да касцёлу?* (Л. Каляуга); *Я – у раён. Па новую настаўніцу* (С. Грахоўскі); *А вы – к малатарні.* У гумно (І. Мележ); *Яно, праўда, і ўвосень, і ўлето – як арыштанты якія.* Ні адсюль, ні слоды (І. Мележ); *Толькі макі... I раптам – сцяной воі, ворагі. Дзіды да неба. З таго боку. З другога. За ёй. Вой за воем – жывая сцяна* (Т. Бондар). Парцэляваныя канструкцыі, што ўказваюць на лакатыў, спалучаюцца з толькі з дзеясловамі лексіка-семантычнай групы руху.

Парцэляваныя канструкцыі, суадносныя з акалічнасцю, могуць указваць на спосаб дзеяння. У такім выпадку рэалізацыя семантыкі эліптычнай канструкцыі ажыццяўляецца на аснове лексіка-семантычнай спалучальнасці парцэлята: *Як там яму – у Амерыцы? // Не горача? Не мулка?* (Р. Бараду́лін); *Дзець як – да цябе. Як да сваёй* (І. Мележ); *Ярам – долам, калі жыта, цераз лета, з-за ракіты – да цябе, хлапчына.* Напрасткі (Г. Бураўкін); *Толькі – вочы патрабавалі, як неадменнага, – Каб па-людску.* У царкве (І. Мележ); *Ну, як там твой універмаг? Датла?* (М. Матукоўскі). Парцэляваныя канструкцыі з указаннем на спосаб не горача, не мулка, як да сваёй, напрасткі, у царкве, датла вызначаюць лексіка-семантычную групу эліпсованага дзеяслова. Кампенсаторная функцыя парцэляваных канструкцый выражайцца ў адмежаванні семантыкі маўленчых і мысліцельных працэсаў. Сёння можна толькі пра каханне. *Напаўголаса!*... (Г. Багданава), статальнай і дынамічнай лакалізацыі: *Стай веснічкі зачыняць, а за спіной – двое!* Як з-пад зямлі (М. Матукоўскі), актыўнага дзеяння ад дынамічнай лакалізацыі: *Я заўтра... Першай таксоўкай* (Г. Марчук), а руху ад псіхічных працэсаў: *Глыбей, глыбей...* У зябкае мора, у акіян падсядомасці (Г. Багданава).

Парцэляваныя канструкцыі, што ўказваюць на мэту ажыццяўлення дзеяння, выражаютца рознымі часінамі мовы – назоўнікам з прынаゾўнікам: *Хіс, паперы, нейкія лічбы, слова, зноў лічбы. I дзеля чаго?* (Г. Багданава), *Я сэ заўажылі таксама і замарудзілі хаду.* «*Няўжо яна? Няўжо Мар'яна? На шчасце мне ці на бяду?*» (Н. Гілевіч); У Палац – *сватоў.* Па ўгорках, лагчынах, праз морак лясоў, па сцежках вайчыных, пад вухканне соу. Па слова, па сэрца Рагнеды (Т. Бондар), прыслоўем: *I от жа як усё пасцянуліся. I ад Карча, i ад яго – разам.* Нібы знарок, нібы на насмешку (І. Мележ), інфінітывам: *Я – назад! Ваявац!* (В. Быкаў); *Яўхімка хутка – у горад. Вучыцца* (В. Хомчанка).

Парцэляваныя канструкцыі, што ўказваюць на час, выконваюць і дыферэнцырующую функцыю: яны адмяжоўваюць эліптычныя сказы з семантыкай статальнай лакалізацыі ад эліптычных сказаў з семантыкай актыўнага дзеяння: *Журботна-сонечны жнівень. На лугах – жоўтыя кветкі.* У блакіт-

ным небе – буслы. *Iх курлыканне чуваць паўсюль.* У полі – камбайні. Ад цымна да цымна (Янка Брыль).

Малаўжывальнымі і нетыповымі з'яўляюцца выпадкі, калі парцэляваная канструкцыя суадносіцца з **недапасаваным азначэннем**. Такія канструкцыі маюць паслабленую сэнсавую сувязь з эліптычным сказам, бо далучаюцца да дастатковага ў структурным і сэнсавым плане сказа. Яны, як правіла, паясняюць ці ўдакладняюць кампаненты з аб'ектным значэннем: *Саціна ў мяне – атласная.* З *Кіева самога* (І. Мележ); *Толькі штоб мне, следовацельно, ініціяментную работу.* Штоб бугалцерам, например. *Ці кладаўшчыком...* (І. Мележ); *Баяве распараджэнне – з палка.* На атаку (В. Быкаў) або дапаўлівочную адродніну: *З таго дня апанавала Ганну адна думка, адно жадан’е – пібачыць Васілю.* Спатка ўсе-небудзь няласкавага, нядобрага любага (І. Мележ) ці выступаюць у якасці прыдаткаў: *Кінь буракі ды прыбяр. ся. Сваты – там...* Корч і яго Яўхім (І. Мележ). Сувязь паміж эліптычным сказам і парцэляванай канструкцыяй далучальна-атрыбутычнай: *Паслизу – касцёл-зэрнесклад.* Спічасты і шэры ад пылу (Г. Каржанецкая).

Парцэляваныя канструкцыі могуць прымацоўвацца да эліптычнага сказа з дапамогай далучальна-паўпредыкатыўнай сувязі. Гэта адбываецца ў вялікіх выпадках, калі яны суадносіцца з адасобленымі акалічнасцямі і азначэннямі. Падобныя канструкцыі звычайна ўказваюць на спосаб працякання працэсу і маюць цесную ўзаемаабумоўленасць з эліпсованым дзеясловам: *Піліп – моўкі начнымі вуліцамі.* Кідаўся ў незнамыя завулкі. Хістаючыся і цягнучы за сабой свой цень (П. Галавач).

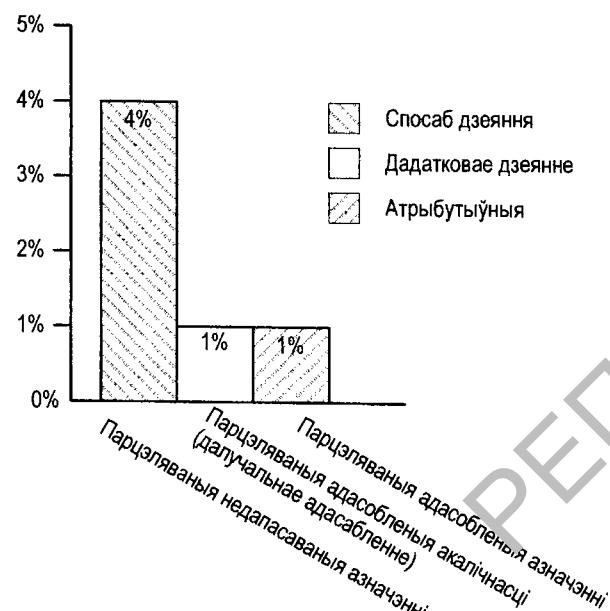
Статыстыка выкарыстання эліптычных сказаў з парцэляванымі даданымі членамі сказамі ў беларускай мове наступная. Парцэляваныя канструкцыі, суадносныя з дапаўненнімі – 28 %. Яны ўказваюць на аб'екту (27 %), на крэату (22 %), на інструмент (20 %), на дэліберат (14 %), на аб'ект сумеснага дзеяння (суразмоўцу) (8 %), на аб'ект (5 %), на адрасат (4 %) (рысунак 44).

Парцэляваныя канструкцыі, суадносныя з акалічнасцямі, – 25 %. Паміж імі ўсталёўваюцца адносіны спосабу дзеяння (37 %), просторавыя (31 %), мэтавыя (23 %), часавыя (9 %) (рысунак 45).

Парцэляваныя канструкцыі, якія суадносіцца з недапасаваным азначэннем, – 4 %, парцэляванай адасобленай акалічнасцю – 1 %, парцэляваным адасобленым азначэннем – 1 % (рысунак 46). Усе яны маюць паслабленую сэнсавую сувязь з эліптычным сказам, бо далучаюцца да дастатковай у структурным і сэнсавым плане сінтаксічнай адзінкі.

Рысунак 45 – Далучальна-гіпатааксічны (акалічнасны)

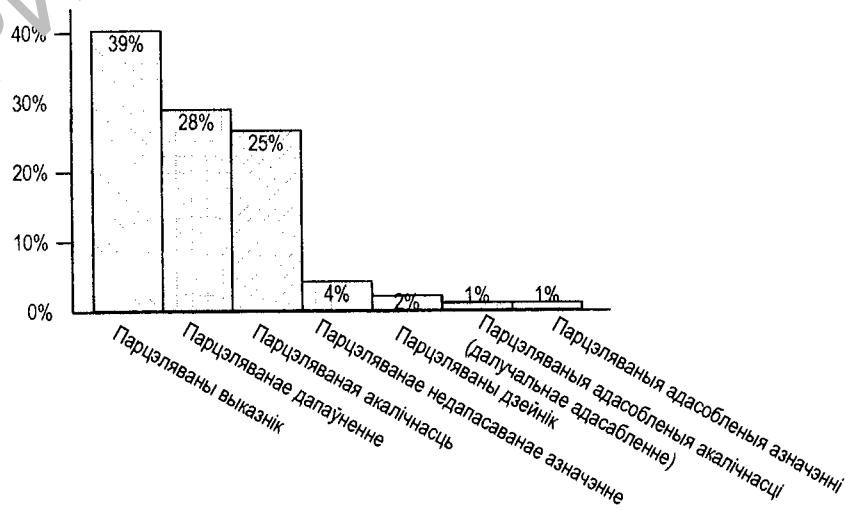

Рысунак 46 – Далучальна-паўпрадыкатыўны

Структура парцэляванных канструкций, суадносных з даданымі членамі сказа, самая розная: яны могуць быць адзіночнымі, складацца з некалькіх аднародных членаў, а таксама могуць мець пры себе залежныя слова.

Такім чынам, градацыйная класіфікацыя парцэляванных канструкций, што далучаюцца да эліптычных, наступная. Найбольшай ступенню частотнасці характарызуюцца парцэляваныя выказнікі (39 %), дапаўненні (28 %), акалічнасці (25 %), што абумоўлена значным дыяпазонам сінтаксічных адносін. Нязначная ступень частотнасці ўласціва парцэляваным недапасаваным аз начэнням (1 %), парцэляваным дзеянікам (2 %), а таксама парцэляваным адасобленым акалічнасцям (1 %) і аз начэнням (1 %), што тлумачыцца нетыповым характерам далучальна-атрыбутыўнай і далучальна-паўпрадыкатыўнай сінтаксічнай сувязі (рысунак 47). Парцэляцыя аднародных, залежных і адасобленых кампанентаў дазваляе ім утрымліваць пабольшаную сэнсавую і інтанацийную нагрузкую, а гэта спрыяе абмежаванню кола лексем, што могуць ужывацца на месцы апушчанага дзеяслова.

Функцыянуванне канструкций з эліпсісам дзеяслова абумоўлена іх структурна-сэнсавым узаемадзеяннем з парцэляванымі канструкцыямі, якія вядуць у якасці структурна-сэнсавага паказчыка.

Рысунак 47 – Звышфразавы тып: самастойная і парцэляваная сінтаксічныя адзінкі (агульныя працэнтныя суадносіны)

2.3. Эліптычныя канструкцыі ўскладненага тыпу

Функцыянаванне канструкцый з эліпсам дзеяслова можа быць абу-моўлена кампенсаторнымі магчымасцямі сродкаў ускладнення сінтаксічнай структуры сказа. Таму неабходна прааналізаваць эліптычныя канструкцыі ўскладненай будовы і вызначыць сінтаксічныя сувязі і адносіны, на аснове якіх ажыццяўляеца структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне сродкаў ускладнення структуры сказа з сінтаксічнай пазіцыяй выказніка, а таксама спосабы рэалізацыі структурна-сэнсавых механізмаў у сказах.

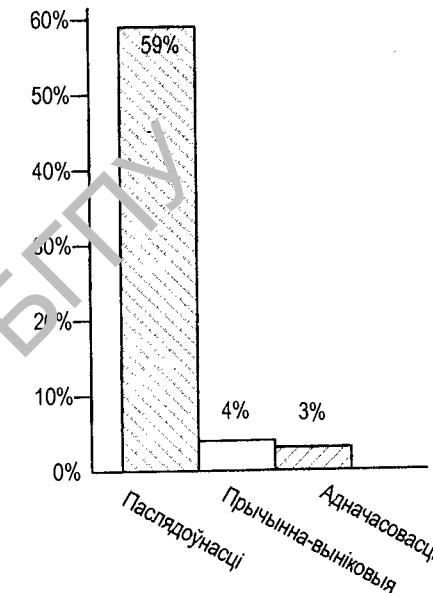
2.3.1. Ускладнена-паратаксічны тып

Рэдка назіраюцца выпадкі, калі аднародныя (у дачыненні да эліпсаванага) выказнікі выконваюць кампенсаторную функцыю (4 % ад агульной колькасці прааналізаванага фактычнага матэрыялу). У большасці ж выпадкаў эліптычная канструкцыя з аднароднымі выказнікамі змяшчае кампенсаторны кампанент уздоўж семантычнай арганізацыі, напрыклад лакатуў: *Узялі свае кікі // І – дадому нацянькі* (А. Пысін) або *Лапрацаўалі пару гадзін з раніцы (а то і без таго) і дахаты* (Г. Багданава) ці *Воз я пакіну за ляском, а сам за кій – і ў бель свет ...* (А. Бажко).

Найбольш часта матэрыяльна выражаны і эліпсаваны выказнікі звязаюцца паміж сабой сінтаксічнай сувяззю з'яднання (66 %) (рысунак 48). Пры гэтым паміж эліпсаваным і матэрыяльна выражаным выказнікамі рэалізуюцца адносіны паслядоўнасці (59 %), прычынна-выніковыя (4 %) і адначасовасці (3 %). Асноўным сродкам сувязі паміж пазіцыямі выказніка выступаюць злучнікі *i, dy*.

Семантыку эліпсаванага дзеяслова ў сказах, дзе рэалізуюцца адносіны паслядоўнасці, прадвывізначае ўзаемадзеянне матэрыяльна выражаных дзеясловаў і залежных кампанентаў эліпсаванага выказніка. Экспліцытна выражаная аднародная выказнікі пераважна адмяжоўваюць семантыку руху: *На двор заходзіла Мальвіна. // Яе заплаканых вачэй // Здалёк нікто не успеў угледзець. // Зблелеў Лявон – і к ёй хутчэй* (А. Бачыла); *Кігуця, міланька, на той бок вуліцы, а потым назад (каб трошкі – мог бы ўбачыць мяне)* (С. Баранавы); *Распранайся хутчэй і да печкі! Зараз я цябе чаем напаю* (М. Матукоўскі); *Толькі пад раніцу забылася ў важкім нямым сне і зноў у дарогу* (Г. Багданава) ад семантыкі перамяшчэння ў прасторы: *Усіх салдат дапытаць – і на фронт!* (А. Матукоўскі); *Ён (Карлач) Кузьмовы сышткі выхапіў*

j – у камін (У. Арлоў); I скарб, і дробненъя ўсе рэчы // Прымалі з воза і на плечы (А. Пысін); На раніцу статак пускаю на выган, // Адтуль – па балоце – на панскі барок (З. Бядуля); Тэкля, збрай Альдону і да нас (Г. Марчук); Распранайся хутчэй і да печкі! Зараз я цябе чаем напаю (М. Матукоўскі).

Рысунак 48 – Ускладнена-паратаксічны (з'яднанне 66 %)

На паслядоўнасць падзей у падобных сказах указвае аднародны выказнік, што знаходзіцца першым у радзе. Ён жа і прадвывізначае семантыку эліпсаванага выказніка: *Заплюшчыў, здаецца, вочы і, як у вір, у той вечар* (Г. Багданава); *Падсілкуеца – і ў неба, // Адагнаны чарадой* (А. Грачанікаў); *Дзяўчына (касірка) мяне зразумела. Я ёй шакаладку, дзякую і наперад* (Г. Багданава). Акалічнасці з лакатуўным значэннем у той вечар; у неба; наперад таксама выконваюць немалаважную ролю: яны ўдакладняюць або паясняюць семантыку эліпсаванага дзеяслова.

У канструкцыях, дзе эліпсаванаму дзеяслову папярэднічаюць некалькі выражаных аднародных выказнікаў, паказчыкам семантыкі дзеяслова выступае кампанент з лакатуўным значэннем. Гэта абу-моўлена нязначнай ступеню спалучальнасці такіх кампанентаў, што стварае спрыяльныя ўмовы

для запаўнення незамешчанай сінтаксічнай пазіцыі выказніка лексемай канкрэтнай лексіка-семантычнай групы: *Ён чараціну ўзяў на ўзлужы, // Зрабіў яе сваім кійком // І праста ў Афрыку пяшком* (А. Пысін); *Ды такія, як ты, доўга не затрымліваюца ў вёсцы... Толькі здыме пагоны, адаспіца – і ў горад* (І. Чыгрынаў); *Асмеліца б і вырваць з рук баян, // І меж ушчэнт, і ўшчэнт – баяна планкі* (А. Бачыла).

У сказах, дзе эліпсуюца ўсе аднародныя выказнікі, паказыкамі семантыкі выступаюць лексемы ў сінтаксічнай пазіцыі акалічнасці, якія адносяцца да розных аднародных эліпсаваных выказнікаў: *А тым часам спадцішка // Уранні без замінак // За бітончык малака // – І... пяшком на рынак* (А. Бачыла); *«Даруйце!» – згроб купюру ў жменю. // І ў дзвёры ледзьве не бягом. // Яна – на ганак праз імгненне, // А там – на вулку наўздагон* (Н. Глевіч).

На паслядоўнасць падзеі могуць указваць злучнікі *i*, *ды*. Прычым у тых выпадках першы выказнік звычайна матэрыяльна выражаны, а другі – эліпсаваны: *А ён залечваў раны і – зноў // На захад, дарогаю простай* (П. Панчанка); *Мой у Мінску яшчэ з таварышам Фрунзе Міхайлам Васільевічам працаеў. Пасля наркомам быў. Ну а пасля адпрацаваў і – на пенсію* (І. Чыгрынаў); *Я здымуся з якара і зноў да цябе* (І. Козел); *Прывяжы каня пакуль – ды ў хату* (І. Мележ); *Уніз, уніз вядзі і – праз яр* (А. Петрашкевіч); *Вазьму світу на плечы – ды ў белы свет! Куды душа павядзе* (І. Мележ).

У выпадку, калі структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне паміж эліпсаваным і выражаным выказнікамі недастаткова выразнае, то ў адносіны семантычнай спалучальнасці ўступаюць лексемы, што запаўняюць сінтаксічныя пазіцыі даданых членаў сказа: *Нічога не разумею... То лаюць, то ў сельсавет... Я – з радасцю. Алеська, любая* (Э. Самуйлёнак); *Яна – на стол тапліркі, кубкі, // Збанок, завялены сырок...* (А. Бялевіч); *Рукамі і зубамі гравалак зямлі трymаеца і пра камунізм яшчэ* (А. Дудараў).

Калі рад аднародных выказнікаў уключае тры і больш кампаненты, то семантычнае ўзаемадзеянне ахоплівае матэрыяльна выражаныя выказнікі і залежныя кампаненты з лакатыўным значэннем: *Ён – на плечы пошу, // Ногі з месца // Адрыжае цяжка... першы крок* (Е. Букаў); *Ды і зосб, паканчвай і абараняй свой дыплом і сюды, у наш «Маяк»* (А. Макаёнка). Эліпсавацца ў подобных выпадках можы любы выказнік у радзе аднародных членаў.

Сінтаксічная функцыя кампанентаў тыпу да сяброў і да мяне ў эліптычных сказах таксама функцыянальна абумоўлена. Яны могуць выступаць у якасці дапаўнення і акалічнасці ў залежнасці ад сінтаксічных умоў: *Вечар, // Сонца на заходзе. // Гоніць Федзя статак свой. // Прыганяе да аборы // І ад-*

разу да сяброў

(П. Броўка); *А раніцай гэтыя бандыты ўдавальваюца ў кантору і – да мяне з кароткімі гужамі* (М. Матукоўскі).

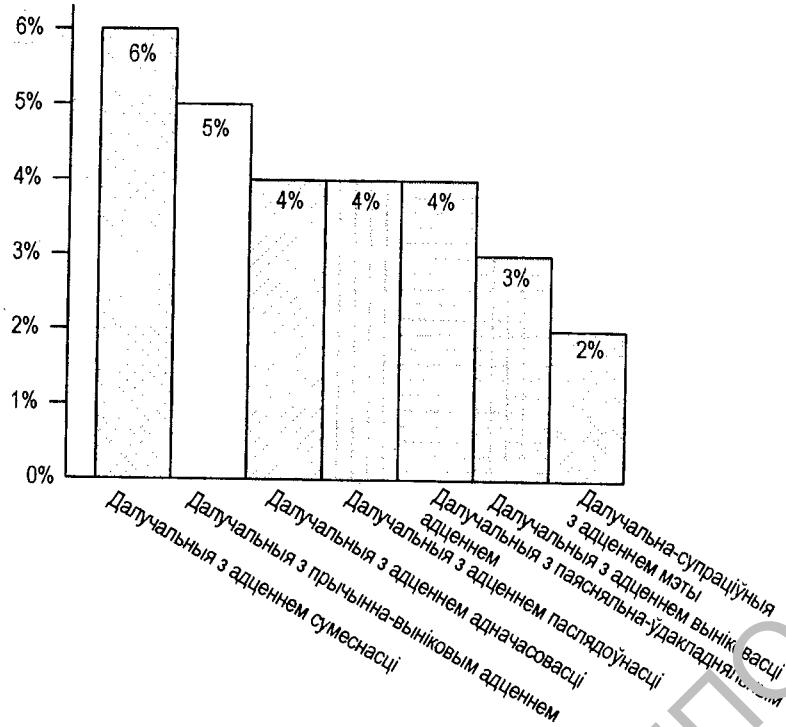
Рэдка назіраюцца эліптычныя канструкцыі з прычынна-выніковымі адносінамі. Гэта глумачыцца тым фактам, што ў названыя адносіны ўступаюць пераважна дзеясловы, а гэта немагчыма пры эліпсісе адного з іх: *Я здалёк, стамілася* (П. Васючэнка); *Піліп яшчэ здалёк убачыў постачі двух афіцэраў на ўзмежку – і назад, у лес* (У. Паўлаў); *Іван Пятровіч Сяднёў вельмі любіў дзяцей і таму ўсё жыццё – школьнім настаўнікам* («*Настаўніцкая газета*»). Менавіта семантыка першага дзеяслова, якая ўказвае на прычыну, і прадвызначае семантыку эліпсаванага другога выказніка: *здалёк ішла, таму стамілася; убачыў афіцэраў і таму (вернуўся) назад, у лес; любіў дзяцей і таму (працаваў) школьнім настаўнікам*.

У рэдкіх для беларускай мовы сказах з адносінамі адначасовасці, што абумоўлена аб'ектамі ў сэнсавым узаемадзеянні выказнікаў, значэнне эліпсаванага дзеяслова залежыць ад структурна-граматычнай арганізацыі сінтаксічнай адзінкі. Напрыклад, канструкцыя тыпу *Міхась – доўга на раку за вёскай* ёсць матэрыяльна выражанага выказніка мае неадназначныя характеристар. Тут можа ўжываны дзеяслово са значэннем *ісці, ехаць, бегчы і інш.* Толькі структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне эліпсаванага і выражанага выказнікаў дазваляе реалізаваць неабходную семантыку і функцыянуваць скажу ў якасці паўнацэннай камунікатыўнай адзінкі: *Устрывожаны салдаты // – хутчэй за аўтаматы* (А. Пысін); *Міхась доўга – на раку за вёскай і адарваца не можа* (Б. Мікуліч); *Узімку кажух наёвіварам і... калядавалі ў самога Уладзіміра Караткевіча* (Г. Багданава).

Назіраюцца выпадкі, калі абодва эліпсаваныя аднародныя выказнікі маюць блізкае значэнне. У тых сказах асноўнымі паказыкамі семантыкі эліпсаваных дзеясловаваў выступаюць лексемы, што запаўняюць сінтаксічныя пазіцыі акалічнасцей: *Развітальная песня // Бліжай, бліжай... і міма. // Завалодае роздум – // Набягнуць успаміны* (З. Дудзюк); *Я загляну ў «Загатзбожжа», а адтуль да вас* (А. Макаёнак); *Ідзіце-ка вы галіцесь, пераапранайцеся – і на сход* (П. Левановіч); *Я праз слухавое акно і па даху – на гарод* (В. Быкаў). На падставе гэтага некаторыя даследчыкі (В.К. Пакусаенка, А.Ф. Прываткіна) лічаць, што падобныя канструкцыі не з'яўляюцца ўскладненымі і таму маюць адну сінтаксічную пазіцыю выказніка – незамешчаную ў дадзеным выпадку. Аднак, на наш погляд, злучнік і ў тых сказах звязвае не аднародныя акалічнасці (кампаненты праз слухавое акно і па даху не з'яўляюцца аднароднымі), а менавіта эліпсаваныя выказнікі. Тому ўказаныя кан-

структурой неабходна адносіць да ўскладненых. У няўскладненых сінтаксічных адзінках аднароднымі з'яўляюцца акалічнасці, прычым сувязь паміж імі можа быць як злучальнай, так і далучальнай: *Максім разам са мной – на работу i, акрамя таго, – у лес, на рыбу, на паляванне* (Я. Васіленак).

Значна радзей паміж аднароднымі выказнікамі (эліпсованым і матэрыяльна выражаным) усталёўваецца **паратаксічна-далучальная** сувязь (27 %) (рысунак 49).

Рысунак 49 – Ускладнена-паратаксічны (далучальны 27 %)

У адрозненне ад папярэдніх канструкцый яны маюць спецыфічную структуру і больш разнастайныя сінтаксічныя адносіны (Л.І. Бурак). Намі зафіксаваны наступныя тыпы такіх адносін: далучальная з адценнем сумеснасці (6 %), далучальная з прычынна-выніковым адценнем (5 %), далучаль-

ная з адценнем адначасовасці (4 %), далучальная з адценнем паслядоўнасці (4 %), далучальная з паясняльна-удакладнільным адценнем (4 %), далучальная з адценнем выніковасці (3 %), далучальная-супраціўная з адценнем мэты (2 %).

Кожная канструкцыя з далучэннем характарызуецца пэўнай аўтаномнасцю як далучаемай, так і далучальнай часткай, што абумоўлена характарам названых адносін. Канструкцыі з далучэннем не ўтвараюць структурна-семантычныя единицы, у адрозненне ад канструкцый са злучэннем. Далучаемая частка канструкцыі прымаючае паміж названымі часткамі невыразнае, то і ў якасці паказычкі семантыкі надзвычай рэдка выступае лексема, што замяшчае сінтаксічную пасычку далучальнага выказніка. Эліптычныя канструкцыі падобнага тыпу звычайна выразныя ў семантычным плане. Далучальны выказнік толькі паясняе, канкрэтныя або ўдакладняе змест астатній часткі сказа: *Ц'кошыкі летам – ягады і грэбы і гэтым зараблялі* («Белавежская пушча»), *Мікал – сам з сабою ўголас і гэтага не прыкмячаў* («Веснік Глыбоччыны»). Паміж матэрыяльна выражаным і эліпсованым выказнікам у адзінным выпадку усталёўваецца адносіны адначасовасці.

Зрэдку назіраюцца выпадкі, калі эліпсуецца далучальны аднародны выказнік. Пры гэтым, як правіла, усталёўваюцца адносіны паслядоўнасці: *Кінь ты пра яго думаць. Во падсілкуся лепш. Знайдзіце з дзеўкамі музыку і танцы* (А. Макаёнак); *От, каб сабраць усіх так – ды і на балота* (І. Мележ). Структура падобных сказаў аналагічная: кожная частка сказа характерызуецца структурна-сэнсавай аўтаномнасцю. Выключэнне складаюць адзінкаўня выпадкі, калі далучаемая частка мае неадназначныя характеристар і паказывая выпадкі, калі далучаемая частка мае неадназначныя характеристар і паказывая выпадкі, калі далучаемы выказнік залежныі кампанентамі: *Старышына Васняцоў шкадаваў старую жанчыну і толькі тому пра сына – нічога* («Звязда»). Паміж аднароднымі выказнікамі ў такіх сказах усталёўваюцца прычынна-выніковыя адносіны.

Структурнай і семантычнай разнастайнасцю характерызуецца канструкцыі з мнагачленным радам аднародных выказнікаў. Адценне супраціўнасці далучальным адносінам надае злучнік але: *Марына была злосная, і ўсё ж прывіталася, і наеват загаварыла з жанчынамі, але ўсё гэта – толькі для прыліку* (Г. Далідовіч). На характеристар сінтаксічнай сувязі (далучальнай) паміж аднароднымі выказнікамі ўказвае здзіленнік гэта, які выступае семантычнай скрэплай паміж далучаючым і далучальным (эліпсованным) выказнікамі.

У многачленным радзе аднародных выказнікаў часцей эліпсуецца адзін з іх, звычайна апошні, які, як правіла, змяшчае вынік. Ён можа прымакоўвацца як спалучальнай, так і далучальнай сувяззю, аднак незалежна адэтага лексічнае напаўненне яго сінтаксічнай пазіцыі абумоўлена лексемамі, што запаўняюць сінтаксічныя пазіцыі матэрыяльна выражаных выказнікаў: *Мітрафан склаў сена, акуратна падгроб калі стажкоў, закінуў на верх вілы, – словам, мог ужо і дадому* (Я. Васілёнак).

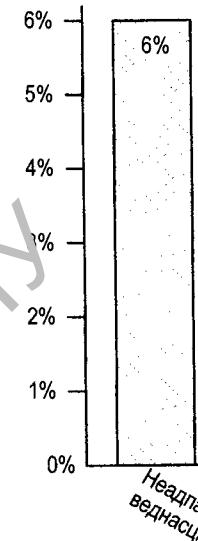
Цікавымі з'яўляюцца прыклады, дзе аднародныя выказнікі (эліпсаны і матэрыяльна выражаны) маюць аднолькавае лексічнае значэнне: *Іван хадеў заехаць у млын, а разам з тым і ў краму* (Г. Далідовіч) або *Стары Матей* увесь час расказваў пра вайну, прычым пра адно і тое ж – некалькі разоў

(«Савецкая вёска»). Падобная канструкцыя ў мовазнаўчай літаратуре кваліфікуюцца неадназначна: некаторыя даследчыкі (С.Г. Бакарэнка, В.Н. Кудзімова) лічаць, што аднароднымі ў іх з'яўляюцца не выказнікі, а акалічнасці або дапаўненні, і таму эліпсіс дзеяслова тут адсутнічае. Аналіз жа такіх канструкцый сведчыць: сувязь паміж аднароднымі членамі далучальная з адценнем сумеснасці, што і прадвызначае ўжыванне асобнага выказніка да кожнага даданага члена сказа, нават калі ён мае аднолькавае лексічнае значэнне (Л.І. Бурак). Дадатковыя лексічныя сродкі з *тым* і *тое* ўказываюць не толькі на далучальную сувязь, а і на тое, што ў падобных адносінах ўступаюць менавіта выказнікі, а не дапаўненні або акалічнасці. Структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне ў аналагічных сказах ахоплівае выражаны выказнік і залежны кампанент эліпсанага.

Эліптычныя канструкцыі з далучальнай сувяззю істотна адрозніваюцца ад падобных са злучальнай сувяззю. Пры злучальнай сувязі ў адносінах аднароднасці ўступаюць акалічнасці, бо выказнік займае адну сінтаксічную пазіцыю: *Як з хваробы я ачнуўся, // Дзе ляжаць? Адказны год! // У Москву м. не на курсы камандзіраў // і на фронт* (П. Броўка).

Раз'яднанне як разнавіднасць парапаксічнай сувязі выкарыстоўваецца вельмі рэдка (6 %). У такіх сказах паміж эліпсанам і матэрыяльна выражаным выказнікамі рэалізуецца адносіны **неадпаведнасці** (рысунак 50), а семантыку эліпсанага дзеяслова конкретызуе структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне паміж матэрыяльна выражаным выказнікам і залежнымі кампанентамі групы адсутнага выказніка. Асноўнымі сродкамі сувязі выступаюць злучнікі *але*, *аднак*, *хоч*, *а*: *Ён жа мне тады яшчэ часта пісьмы пісаў, а аб гэтым – ні слова* (А. Макаёнак); *Мікола доўга – у начную цемру, аднак нічо-*

га не заўважыў (І. Чыгрынаў); *Мы ж, на жаль, гісторыю нашага беларускага балета амаль не ведаем, хоць у тэатр – часта* (ЛіМ).

Рысунак 50 – парапаксічны (раз'яднанне 6 %)

Канструкцыя тыпу *Мікола доўга – у начную цемру... з'яўляецца неадназначнай і можа змяшчаць дзеясловы з рознай семантыкай – ісці, глядзець і інш.* Паказчыкам семантыкі ў дадзеным выпадку выступае лексема, што змяшчае сінтаксічную пазіцыю матэрыяльна выражанага аднароднага выказніка не заўважыў, якая на аснове семантычнага ўзаемадзеяння (у дадзеным выпадку неадпаведнасці падзеі) «выбирае» лексему на месца незамешчанай сінтаксічнай пазіцыі. Змест эліпсанага дзеяслова ў гэтым выпадку рэалізуецца на аснове структурна-сэнсавага ўзаемадзеяння дзеяслова не заўважыць і залежнага кампанента у начную цемру.

На аснове такой разнавіднасці парапаксічнай сувязі, як *пераз'яднанне*, структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне паміж эліпсанам і матэрыяльна выражаным выказнікам рэалізувацца не можа. Гэта абумоўлена абсолютнай семантычнай аднапланавасцю і лагічнай адназначнасцю выказнікаў і залежных ад іх акалічнасцей. Таму пры эліпсісе дзеяслова ў падобных канструкцыях пачынаюць ўзаемадзеянічаць не выказнікі, а даданыя члены сказа.

Напрыклад, у сказе тыпу *Мы паедзем у лес або пойдзем на рыбу* пры эліпсісе дзеяслова сінтаксічна пазіцыя аднароднага выказніка нейтралізуецца, і ў адносіны аднароднасці ўступаюць акалічнасці: *Мы – у лес або на рыбу*.

Калі ў сказе некалькі сінтаксічных пазіцый выказніка, і ўсе эліпсаныя, то такія сказы маюць надзвычай выразныя харктар, што абумоўлена семантычным узаемадзеяннем кампанентаў на аснове сінтаксічнага падпарадкавання: *Тады Мароз за шапку, кажушок, за сваю палку і гародамі – у лясок па выгане* (В. Быкаў). Адметнасцю дадзенага сказа з'яўляеца тое, што канструкцыя *Мароз за шапку, кажушок, за сваю палку* мае спецыфічнае напаўненне: фармальна тут можна падставіць дзеяслой *схапіцся*, а рэальна канструкцыя мае значэнне *схапіць шапку, кажушок*. Значыць, у канструкцыі, акрамя эліпсіса, назіраюцца і пэўныя пераўтварэнні. Лакатывы *гародамі*, у лясок могуць спалучацца толькі з дзеясловамі са значэннем руху.

У структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне ў эліптычных сказах могуць уступаць і аддзеяслоўныя выклічнікі: *А постаць крuxъ! – і шыбкім крокам назад – у морак, цішыню* (Н. Гілевіч) або предыкатыўныя прыслоўі: *Пагрэліся і пара ў путь-дарогу* (В. Быкаў) ці інтанацыя, што ўказвае на значэнне загаднага ладу: *У выпадку чаго агонь – і рыўком у лес!* (В. Быкаў).

Як сведчыць матэрыял, паміж аднароднымі (матэрыяльна выражаным і эліпсаным) выказнікамі існуе паратаксічная (з'яднанне, раз'яднанне) або далучальная сінтаксічнае сувязі, якія і прадвызначаюць харктар сінтаксічных адносін паміж імі. Найбольш часта выказнікі звязваюцца паміж сабой сінтаксічнай сувязю з'яднання, затым выкарыстоўваецца далучальная сувязь і зредку – раз'яднанне. Сінтаксічнае сувязь перараз'яднанне паміж эліпсаным і матэрыяльна выражаным выказнікамі не рэалізуецца. Прычынай таго абсалютная семантычнае аднапланавасць і лагічнае адназначнасць. Пры эліпсісе дзеяслова ў такіх канструкцыях пачынаюць узаемадзеянні, якія не выказнікі, а даданыя члены сказа.

Найбольш прадуктыўнымі ў беларускай мове з'яўляюцца канструкцыі з аднароднымі выказнікамі, звязанымі сінтаксічнай сувяззю з'яднання. Яна рэалізуецца ў трох відах сінтаксічных адносін (гл. рисунак 48). Сярэднюю ступень прадуктыўнасці маюць эліптычныя канструкцыі з *далучальнай сінтаксічнай сувяззю*, якая прадстаўлена сямю відамі сінтаксічных адносін (гл. рисунак 49). Ніжнюю ступень прадуктыўнасці маюць эліптычныя канструкцыі з эліпсісам дзеяслова, у якіх аднародныя выказнікі звязаны сінтаксічнай сувяззю раз'яднання. Тут рэалізуецца адзін від сінтаксічных адносін (гл. рисунак 50).

Найважнейшым фактам функциянавання эліптычных канструкций з аднароднымі выказнікамі выступае структурна-сэнсавая абумоўленасць аднародных выказнікаў (матэрыяльна выражанага і эліпсанага або ўсіх эліпсаных). Разортванне сінтаксічных пазіцый шляхам ускладнення структуры сказа дае магчымасць лексемам узаемадзеянічаць на аснове структурнай і семантычнай аднагланавасці з дапамогай рознай сінтаксічнай сувязі і адносін. Сэнсавае ўзаемадзеянне рэалізуецца ва ўзаемасувязі і ўзаемаабумоўленасці лексем, якія запаўчяюць сінтаксічныя пазіцыі.

Важную ролю ў функциянаванні эліптычных канструкций з аднароднымі выказнікамі адыгрываюць і дапаможныя сродкі – семантычныя канкрэтызатары пры далучальных случніках, семантычнае скрэпа, што прымацоўвае далучальную канструкцыю, а таксама семантычнае пераемнасць кампанентаў у канструкцыях з эліпсісам дзеяслова.

Асноўнымі сродкамі сувязі паміж аднароднымі (эліпсаным і матэрыяльна выражаным) выказнікамі выступаюць злучнікі і злучальныя слова.

2.3.2. Ускладнена-пайдыкатыўны тып

У сучаснай беларускай мове не вельмі часта сустракаюцца і канструкцыі з эліпсісам дзеяслова, у склад якіх уваходзяць адасабленыя члены сказа. Рэдкае іх выкарыстанне абумоўлена сінтаксічнай прыродай адасаблення, якое прадвызначаецца сэнсавай мэтанакіраванасцю выказвання. Калі для поўнага сказа актуальнымі з'яўляюцца граматычныя ўмовы адасаблення, то для канструкций з эліпсісам дзеяслова – камунікатыўныя і семантычныя. Камунікатыўныя ўмовы прадвызначаюць не толькі выдзяленне актуальнага адрэзка інфармацыі, выражанай адасобленымі членамі сказа, а і проціпастаўленне гэтага адрэзка імпліцитнай інфармацыі, сферміраванай эліпсісам. З семантычных умоў адасаблення актуальнымі для канструкций з эліпсісам дзеяслова з'яўляюцца паслабленая сэнсавая сувязь і павялічаная сэнсавая нагрузкa адпаведных членau у сказе дзякуючы дадатковаму паведамленню (Л.І. Бурак), якое і выступае ў якасці структурна-сэнсавага паказчыка. Такім чынам, функциянаванне эліптычных канструкций з адасабленымі членамі абумоўлена шэрагам структурных фактараў, сярод якіх: 1) сэнсавая спалучальнасць лексем, што замяшчаюць сінтаксічную пазіцыю адасаблення і эліпсанага дзеяслова; 2) узмоцненая сэнсавая нагрузкa адасобленых членau сказа.

Напрыклад, у сказе тыпу *Мы паедзем у лес або пойдзем на рыбу* пры эліпсісе дзеяслова сінтаксічна пазіцыя аднароднага выказніка нейтралізуецца, і ў адносіны аднароднасці ўступаюць акалічнасці: *Мы – у лес або на рыбу.*

Калі ў сказе некалькі сінтаксічных пазіцый выказніка, і ўсе эліпсаваныя, то такія сказы маюць надзвычай выразныя харктар, што абумоўлена семантычным узаемадзеяннем кампанентаў на аснове сінтаксічнага падпарадкавання: *Тады Мароз за шапку, кажушок, за сваю палку і гародамі – у лясок па выгане* (В. Быкаў). Адметнасцю дадзенага сказа з'яўляеца тое, што канструкцыя *Мароз за шапку, кажушок, за сваю палку* мае спецыфічнае напаўненне: фармальна тут можна падставіць дзеяслоў *схапіцца*, а рэальна канструкцыя мае значэнне *схапіць шапку, кажушок*. Значыць, у канструкцыі, акрамя эліпсіса, назіраюцца і пэўныя пераўтварэнні. Лакатывы *гародамі*, у лясок могуць спалучацца толькі з дзеясловамі са значэннем руху.

У структурна-сэнсавае ўзаемадзеяннне ў эліптычных сказах могуць уступаць і аддзеяслоўныя выклічнікі: *А постаць круч! – і шыбкім крокам назад – у морак, цішыню* (Н. Гілевіч) або предыкатыўныя прыслоўі: *Пагрэліся і пара ў пуць-дарогу* (В. Быкаў) ці інтанацыя, што ўказвае на значэнне загаднага ладу: *У выпадку чаго агонь – і рыжком у лес!* (В. Быкаў).

Як сведчыць матэрыял, паміж аднароднымі (матэрыяльна выражанымі эліпсаванымі) выказнікамі існуе паратаксічная (з'яднанне, раз'яднанне) або далучальная сінтаксічнае сувязі, якія і прадвызначаюць харктар сінтаксічных адносін паміж імі. Найбольш часта выказнікі звязваюцца паміж сабой сінтаксічнае сувязю з'яднання, затым выкарыстоўваецца далучальная сувязь і зредку – раз'яднанне. Сінтаксічнае сувязь перараз'яднанне паміж эліпсаваным і матэрыяльна выражаным выказнікамі не рэалізуецца. Прычынай таго абсалютная семантычнае аднапланавасць і лагічнае адназначнасць. Пры эліпсісе дзеяслова ў такіх канструкцыях пачынаюць ўзаемадзеянчы не выказнікі, а даданыя члены сказа.

Найбольш прадуктыўнымі ў беларускай мове з'яўляюцца канструкцыі з аднароднымі выказнікамі, звязанымі сінтаксічнай сувяззю з'яднання. Яна рэалізуецца ў трох відах сінтаксічных адносін (гл. рисунак 48). Спэцыфічны ступень прадуктыўнасці маюць эліптычныя канструкцыі з балчанай сінтаксічнай сувяззю, якая прадстаўлена сямю відамі сінтаксічных адносін (гл. рисунак 49). Нізкую ступень прадуктыўнасці маюць эліптычныя канструкцыі з эліпсісам дзеяслова, у якіх аднародныя выказнікі звязаны сінтаксічнай сувяззю раз'яднання. Тут рэалізуецца адзін від сінтаксічных адносін (гл. рисунак 50).

Найважнейшым фактам функцыянавання эліптычных канструкций з аднароднымі выказнікамі выступае структурна-сэнсавая абумоўленасць аднародных выказнікаў (матэрыяльна выражанага і эліпсаванага або ўсіх эліпсаваных). Разгортванне сінтаксічных пазіцый шляхам ускладнення структуры сказа дае магчымасць лексемам узаемадзеянічаць на аснове структурнай і семантычнай аднапланавасці з дапамогай рознай сінтаксічнай сувязі і адносін. Сэнсавае ўзаемадзеянне рэалізуецца ва ўзаемасувязі і ўзаемаабумоўленасці лексем, якія запаўняюць сінтаксічныя пазіцыі.

Важную ролю ў функцыянаванні эліптычных канструкций з аднароднымі выказнікамі адыгрываюць і даўмоўныя сродкі – семантычныя канкрэтызаціі пры дадзеных злучніках, семантычнае скрэпа, што прымацуе даўмальную канструкцыю, а таксама семантычнае пераемнасць кампанентаў у канструкцыях з эліпсісам дзеяслова.

Асноўнымі сродкамі сувязі паміж аднароднымі (эліпсаваным і матэрыяльна вырашальным) выказнікамі выступаюць злучнікі і злучальныя слова.

2.3.2. Ускладнена-паўпредыкатыўны тып

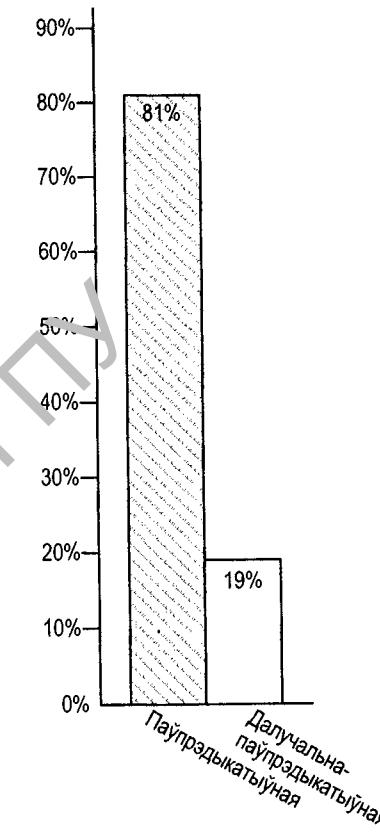
У сучаснай беларускай мове не вельмі часта сустракаюцца і канструкцыі з эліпсісам дзеяслова, у склад якіх уваходзяць адасабленыя члены сказа. Рэдкае іх выкарыстанне абумоўлена сінтаксічнай прыродай адасаблення, якое прадвызначаеца сэнсавай мэтанакіраванасцю выказвання. Калі для поўнага сказа актуальнімі з'яўляюцца граматычныя ўмовы адасаблення, то для канструкций з эліпсісам дзеяслова – камунікатыўныя і семантычныя. Камунікатыўныя ўмовы прадвызначаюць не толькі выдзяленне актуальнага адрэзка інфармацыі, выражанай адасабленымі членамі сказа, а і проціпастаўленне гэтага адрэзка імпліцитнай інфармацыі, сферміраванай эліпсісам. З семантычных умоў адасаблення актуальнім для канструкций з эліпсісам дзеяслова з'яўляюцца паслабленая сэнсавая сувязь і павялічаная сэнсавая нагрузкa адпаведных членau у сказе дзякуючы дадатковаму паведамлению (Л.І. Бурак), якое і выступае ў якасці структурна-сэнсавага паказчыка. Такім чынам, функцыянаванне эліптычных канструкций з адасабленымі членамі абумоўлена шэрагам структурных фактараў, сярод якіх: 1) сэнсавая спалучальнасць лексем, што замяшчаюць сінтаксічную пазіцыю адасаблення і эліпсаванага дзеяслова; 2) узмоцненая сэнсавая нагрузкa адасабленых членau сказа.

Мэта даследавання ў раздзеле – выявіць кампенсаторныя магчымасці адасобленых членаў у канструкцыях з эліпсісам дзеяслова, устанавіць віды адасаблення у канструкцыях з эліпсісам дзеяслова, прааналізаваць структурную арганізацыю эліптычных конструкций з адасобленымі членамі і выявіць сінтаксічную сувязь, на аснове якой ажыццяўляеца структурна-сэнса-вае ўзаемадзеянне сінтаксічнай пазіцыі эліпсаванага выказніка і адасобленага члена сказа.

2.3.2.1. Ускладнена-паўпредыкатыўны тып з адасобленымі акалічнасцямі

Эліптычныя канструкцыі з адасобленымі акалічнасцямі складаюць 3 % ад агульной колькасці фактычнага матэрыялу. Параметры структурнай тыпалогіі дазваляюць класіфікаваць віды эліптычных конструкций. Сінтаксічна пазіцыя адасобленых акалічнасцей у такіх сказах не фіксавана. Яны могуць размяшчацца ў пачатку, сярэдзіне, канцы сказа і звязвацца з эліптычнымі канструкцыямі паўпредыкатыўнай і далучальна-паўпредыкатыўнай сувяззю. Параметры структурнай тыпалогіі, заснаваныя на відах сінтаксічнай сувязі, дазваляюць нам вылучыць ускладнена-паўпредыкатыўны тып. Адметнай асаблівасцю названага тыпу выступае тое, што кампенсаторная функцыя членаў сказа ажыццяўляеца на аснове паўпредыкатыўнай і далучальна-паўпредыкатыўнай сувязі.

Часцей назіраюцца адасобленыя акалічнасці, звязаныя з сінтаксічнай пазіцыяй выказніка паўпредыкатыўнай сувяззю (81 %) (рысунак 51), якая надзвычай рэдка мае дамінантныя характеристики, якія вызначаюць сэнс эліпсаванага дзеяслова. У большасці выпадкаў семантыка падобных сказаў маркіруецца або канстантным кампанентам – лакатывам, або кампанентам з монофункцыйяльнімі характеристкамі – дырэктыў-фінішам: У глыбокай даліне, нбы прытайушыся, – хутар з вялікім садам і стогадовай хатай (Янка Брыль); Гадвое схаваўшы пад сабою, ізноў, шчаслівія, або на вуліцы (А. Бачыла); Нават кормячы малога, Нюта ўсё больш у акно, на маладзенчыкі... бяроз-кі (Г. Багданава); Мы перакусілі і, нават не разбіраючы сімак, адразу на рэчку (Г. Багданава); Тыя двое, абняўшыся, проста у докдж (Г. Багданава). Выражаюцца такія акалічнасці пераважна дзеепрыспоўядзмі, а самі сказы часта выкарыстоўваюцца ў якасці загалоўкаў да інфармацыйна-публіцыстычных.

**Рысунак 51 – Ускладнена-паўпредыкатыўны тып
(з адасобленымі акалічнасцямі)**

Надзвычай важным фактам функцыянування сказаў з паўпредыкатыўнай сувяззю з'яўляюцца камунікатыўныя ўмовы адасаблення. Эліпсіс выказніка назіраецца пераважна ў канструкцыях, дзе адасобленая акалічнасць актуалізуецца і выступае камунікатыўным цэнтрам вызвання тэкстаў: Па Нёмане – перасякаючы межы (ЛіМ).

У такіх выпадках адасобленая акалічнасць здольна адмякоўваць семантыку статальнай лакалізацыі: За ракой – няялічкая вёска, прыгожа атуляючы пакручасты бераг (Янка Брыль) – ад семантыкі актыўнага дзе-

яння: *Пад босьмі нагамі – залатое лісце, суха патрэскаючы на мяккай аўчынё моху* (Янка Брыль); *Крыламі махаючы паволі, над зямлёю белай – коршуны* (А. Вялюгін), семантыку актыўнага дзеяння ў фізічнай сферы: *Убачу́шы гарачыя бліны, дзе́ці з парога – за стол* (З. Дудзюк) і інтэлектуальнай: *Ля парога Масквы – грукат і стогн, // Пад Вязьмай бітву вядзём святую мы... Аловак у пальцах – хутчэй жа за стол, // Пачатак агністага верша святуючы* (Е. Букаў). У эліптычных канструкцыях, дзе ёсьць акалічнасць спосабу дзеяння, яна і выступае паказчыкам семантыкі: *А чаго госць стоячы?* (Г. Марчук); *Кадэты, убачу́шы, наўцёкі. // Ён быў такі, Каваль Парфірый: // Крутых плячэй размах шырокі* (А. Вялюгін). У значнай колькасці эліптычных канструкцый адасобленая акалічнасць удакладняе семантыку статынай лакалізацыі: *А ў вачах – смугою – сіняе Палессе, // А на губах – тугою – далёкай мяты пах* (Г. Бураўкін). Аднак часцей падобныя адасобленыя акалічнасці ўжываюцца ў канструкцыях з кантэкстуальным эліпсісам і афармляюцца ў асобную сінтаксічную адзінку: *Найчасцей людзі съходзілі раней. Адны – проста спатоліўшы цікаласць, другія – як бы выканайшы неадменны, нялёгкі абавязак* (І. Мележ); *I ў гэты дзень тъя, што назіралі, глядзелі па-рознаму. Адны – чапляючы смяшкамі, другія – гамонячы, спрачаючыся паміж сабой, трэція – моўчкі, хаваючы ў сабе сваё думанне* (І. Мележ).

Значна радзей ужываюцца ў беларускай мове эліптычныя канструкцыі, з якімі адасобленыя акалічнасці звязаны далучальна-паўпредыкатыўнай сувязью (19 %) (гл. рысунак 51). Гэта абумоўлена тым, што сэнсавая сувязь паміж часткамі ў такіх сказах паслабленая і аднабаковая: *Паштальён Валянціна Пяцроўна – з адной вёскі ў другую, і ўсё пешшу* («Прыдняпроўская ніва»); *Недалёка ў лесе – птушкі, але спуджана і трывожна* (А. Карпюк). Пры далучальнай сувязі структурна-сэнсавая ўзаемаабумоўленасць мае паслабленыя характеристы, аднак і пры гэтым адасобленыя далучальныя члены адмяжоўваюць семантыку маўленчых працэсаў: *Маць увесь час пра ваеную маладосць, і ўсё больш з сяброўкамі* («Савецкая вёска») ад мысліцельных: *Старышня калгаса – стары Апанас – пра нарыйтоўку кар’ю, прычым увесь час, перабіраючы свае неясёльля думкі* (А. Кудрачэц). Таксама яны могуць маркіраваць сферу праяўлення акцыянальнага грыметы – напрыклад, фізічнай: *Зноў недзе за вёскай – сабакі, ды гучна голасна* (Б. Мікуліч), могуць адмяжоўваць семантыку ўздзеяння на органы пачуццяў: *Раптам – гамонка, ды ўжо далёка, аж у канцы вёскі* (Г. Марчук) ад семантыкі актыўнага непераўтвараючага ўздзеяння: *Недалёка – царкоўныя званы, але быццам прыглушана* (У. Шахавец). У такіх канструкцыях адасобленая акалічнасці

удакладняюць змест неадасобленых акалічнасцей: *Пошта да нас – раз на тыдзень, ды і то не заўсёды* (У. Шахавец); *Зноў – выбухі, і вельмі блізка* (В. Быкаў).

Такім чынам, у канструкцыях з эліпсісам дзеянства адасобленая акалічнасці маюць структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне або ўзаемаабумоўленасць (гэта залежыць ад віду сінтаксічнай сувязі) з сінтаксічнай пазіцыяй эліпсаванага выказніка. Структура адасобленых акалічнасцей не вызначаецца разнастайнасцю. Гэта пераважна дзеепрыслоў з залежнымі словамі і прыслоў, якія могуць быць адзіночнымі і парнымі. Парныя адасобленыя акалічнасці звязваюцца злучкавай або бяззлучніковай сувяззю.

Структурна-сэнсавая ўзаемаабумоўленасць канструкцый, дзе адасобленыя акалічнасці звязаны паўпредыкатыўнай сувязью, ахоплівае лексіка-семантычны, граматычны і мадальна-тэмпаральны планы сінтаксічнай адзінкі. Дадаткова і мадальнасць і тэмпаральнасць у такіх сказах маюць індыкатыўныя характеристы.

Адасобленая акалічнасці, звязаныя з астатнай часткай сказа далучальна, але звязаны ўзыначаюцца структурна-сінтаксічнымі адметнасцямі. Паследнія, далучальныя канструкціі маюць аднабаковую сувязь з астатнай часткай сказа, што робіць сэнсавую сувязь паміж эліпсаваным выказнікам і далучэннем паслабленай. Па-другое, дадатковая мадальнасць і тэмпаральнасць маюць ізаляваны (а не індикацыйны) характар.

2.3.2.2. Ускладнена-паўпредыкатыўны тып з адасобленымі азначэннямі

Эліптычныя канструкцыі з адасобленымі азначэннямі ў беларускай мове адзінкавыя. Яны складаюць 1 % ад агульной колькасці фактычнага матэрыялу. Самі ж адасобленыя азначэнні ў такіх сказах характеристызуюцца адвольным месцаразмішчэннем адносна эліпсаваных членоў сказа, разнастайнасцю будовы і спосабаў выражэння. Кампенсаторная функцыя іх рэалізуецца на аснове ўзаемадзеяння з сінтаксічнай пазіцыяй выказніка.

Адасобленая азначэнні ў эліптычных канструкцыях могуць размяшчацца як перад эліпсаваным выказнікам, так і пасля яго. Граматычныя і сэнсавыя ўмовы адасоблення не перашкаджаюць ўзаемадзеянічнай выказніку і залежнаму кампаненту на ўсіх узроўнях.

Калі адасобленае азначэнне знаходзіцца ў перадпазіцыі, пераважаюць камунікатыўныя ўмовы адасоблення, што дазваляе проціпаставляць выра-

яння: *Пад босьмі наагамі – залатое лісце, суха патрэскаючы на мяккай аўчыне моху* (Янка Брыль); *Крыламі махаючы паволі, над зямлёю белай – коршуны* (А. Вялюгін), семантыку актыўнага дзеяння ў фізічнай сферы: *Убачыўшы гарачыя бліны, дзеці з парога – за стол* (З. Дудзюк) і інтэлектуальны: *Ля парога Масквы – грукат і стогн, // Пад Вязьмай бітву вядзём святую мы... Аловак у пальцах – хутчэй жа за стол, // Пачатак агністага верша святуючы* (Е. Букаў). У эліптычных канструкцыях, дзе ёсьць акалічнасць способу дзеяння, яна і выступае паказчыкам семантыкі: *А чаго госць стоячы? (Г. Марчук); Кадэты, убачыўшы, наўцёкі. // Ён быў такі, Каваль Парфірый; // Крутых плячэй размах шырокі* (А. Вялюгін). У значнай колькасці эліптычных канструкцый адасобленая акалічнасць удакладняе семантыку статальнай лакалізацыі: *А ў вачах – смугою – сіняе Палессе, // А на губах – тугою – далёкай мяты пах* (Г. Бураўкін). Аднак часцей падобныя адасобленыя акалічнасці ўжываюцца ў канструкцыях з кантэкстуальным эліпсісам і афармляюцца ў асобную сінтаксічную адзінку: *Найчасцей людзі сыходзілі раней. Адны – проста спатліўшы цікавасць, другія – як бы выканашы неадменны, нялёгкі абавязак (І. Мележ); I ў гэтых дзень тывя, што назіралі, глядзелі па-рознаму. Адны – чапляючы смяшкамі, другія – гамонячы, спрачаючыся паміж сабой, трэція – моўчкі, хаваючы ў сабе сваё думанне (І. Мележ).*

Значна радзей ужываюцца ў беларускай мове эліптычныя канструкцыі, з якімі адасобленыя акалічнасці звязаны далучальнна-паўпредыкатыўнай сувязью (19 %) (гл. рысунак 51). Гэта абумоўлена тым, што сэнсавая сувязь паміж часткамі ў такіх сказах паслабленая і аднабаковая: *Паштальён Валянціна Пятроўна – з адной вёскі ў другую, і ўсё пешшу* («Прыдняпроўская ніва»); *Недалёка ў лесе – птушкі, але спуджана і трывожна* (А. Карпюк). Пры далучальнай сувязі структурна-сэнсавая ўзаемаабумоўленасць мае паслабленыя харктары, аднак і пры гэтым адасобленыя далучальнія часткі адмяжоўваюць семантыку маўленачых працэсаў: *Маці ўвесь час пра венну о маладосць, і ўсё больш з сяброўкамі* («Савецкая вёска») ад мніспіцельных: *Старышня калгаса – стары Апанас – пра нарыхтоўку кірмозу, прычым увесь час, перабираючы свае неяўсёлья думкі* (А. Кудравец). Таксама яны могуць маркіраваць сферу праяўлення акцыянальнай прэкметы – напрыклад, фізічнай: *Зноў недзе за вёскай – сабакі, ды гучна і сласна* (Б. Мікуліч), могуць адмяжоўваць семантыку ўздзеяння на органы пачуццяў: *Раптам – гамонка, ды ўжо далёка, аж у канцы вёскі* (Г. Марчук) ад семантыкі актыўнага непераўтвараючага ўздзеяння: *Недалёка – царкоўная званы, але быццам прыглушана* (У. Шахавец). У такіх канструкцыях адасобленая акалічнасці

удакладняюць змест неадасобленых акалічнасцей: *Пошта да нас – раз на тыдзень, ды і то не заўсёды* (У. Шахавец); *Зноў – выбухі, і вельмі блізка* (В. Быкаў).

Такім чынам, у канструкцыях з эліпсісам дзеяслова адасобленая акалічнасці маюць структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне або ўзаемаабумоўленасць (гэта залежыць ад віду сінтаксічнай сувязі) з сінтаксічнай пазіцыяй эліпсаванага выказніка. Структура адасобленых акалічнасцей не вызначаецца разнастайнасцю. Гэта пераважна дзеепрыслой з залежнымі словамі і прыслой, якія могуць быць адзіночнымі і парнымі. Парныя адасобленыя акалічнасці звязваюцца злучнікамі або бяззлучнікамі сувяззю.

Структурна-сэнсавая ўзаемаабумоўленасць канструкцый, дзе адасобленыя акалічнасці звязаны паўпредыкатыўнай сувязью, ахоплівае лексіка-семантычны, граматычны і мадальна-тэмпаральны планы сінтаксічнай адзінкі. Дадаючы мадальнасць і тэмпаральнасць у такіх сказах маюць індикатыўны харктар.

Адасобленыя акалічнасці, звязаныя з астатнай часткай сказа далучальнай сувязью вызначаюцца структурна-сінтаксічнымі адметнасцямі. Па першым, далучальнайя канструкцыі маюць аднабаковую сувязь з астатнай часткай сказа, што робіць сэнсавую сувязь паміж эліпсаваным выказнікам і далученнем паслабленай. Па-другое, дадатковая мадальнасць і тэмпаральнасць маюць ізаліваны (а не індыкатыўны) харктар.

2.3.2.2. Ускладнена-паўпредыкатыўны тып з адасобленымі азначэннямі

Эліптычныя канструкцыі з адасобленымі азначэннямі ў беларускай мове адзінкавыя. Яны складаюць 1 % ад агульной колькасці фактычнага матэрыялу. Самі ж адасобленыя азначэнні ў такіх сказах харктарызуюцца адвольным месцаразмішчэннем адносна эліпсаваных членau сказа, разнастайнасцю будовы і способаў выражэння. Кампенсаторная функцыя іх рэалізуецца на аснове ўзаемадзеяння з сінтаксічнай пазіцыяй выказніка.

Адасобленыя азначэнні ў эліптычных канструкцыях могуць размяшчацца як перад эліпсаваным выказнікам, так і пасля яго. Граматычныя і сэнсавыя ўмовы адасоблення не перашкаджаюць ўзаемадзеянічнасць выказніку і залежнаму кампаненту на ўсіх узроўнях.

Калі адасобленае азначэнне знаходзіцца ў перадпазіцыі, пераважаюць камунікатыўныя ўмовы адасоблення, што дазваляе проціпастаўляць выражэнні:

жанае і нявыражанае і спрыяе структурна-сэнсаваму ўзаемадзеянню, на аснове чаго выразна акрэсліваецца кола лексем, здольных запаўніць сінтаксічную пазіцыю выказніка. Некаторыя з такіх канструкцый маюць неадназначны харктар і не могуць свабодна функцыянаваць у мове без адасобленых азначэнняў. Напрыклад, структурна-семантычны склад эліптычнай канструкцыі *Сцішаная і спустошаная, маці моўчкі калія печы* (А. Бачыла) можа дапускаць ужыванне дзеясловаў са значэннем завіхацца, стаяць (сядзець) і інш. Лексічнае напаўненне адасобленага азначэння адмяжоўвае семантыку руху ад семантыкі назірання. Структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне ажыццяўляецца тут на аснове паўпредыкатыўнай сінтаксічнай сувязі.

Адасобленыя азначэнні, размешчаныя ў сярэдзіне сказа, звычайна звязаюцца атрыбутыўнай сінтаксічнай сувязью з дзеянікам. Пры гэтым па-казчык семантыкі ў такіх сказах мае канстантны харктар – указвае на дынамічную лакалізацыю суб'екта: *Мае ласкава-сумнія радкі, // Народжаныя сумнімі начамі, – у шытак // Спешна, ад рукі. // Сустрэнуцца не хутка з чытачамі* (М. Шабовіч); *У тыл – абоз. // Грукочучь колы. // На адпачынак – полк стралковы, // Панылы, злосны і не съты, // Пад Сталінградам недабіты* (А. Пысін).

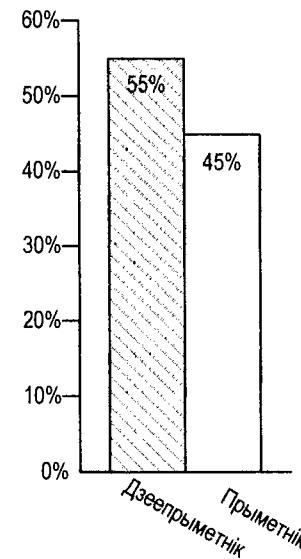
Лексічнае напаўненне адасобленых азначэнняў адмяжоўвае семантыку актыўнага дзеяння ад семантыкі статальнай лакалізацыі: *Ганна, нерухомая і сцішаная, моўчкі калія печы* (З. Бядуля). У дадзеным выпадку адасоблене азначэнне дапускае падстаноўку на месца эліпсованага выказніка дзеясловаў са значэннем была, сядзела, а не са значэннем актыўнага дзеяння тыпу ўвіхалася або гатавала і інш. Залежны кампанент *нерухомая і сцішаная* ў выніку адасоблення набывае павялічаную сэнсавую нагрузкую і становіцца дамінуючым у структуры сказа. Падобная з'ява вельмі рэдкая ў беларускай мове і можа сустракацца ў невялікіх колькасці сінтаксічных канструкцый.

Адасобленыя азначэнні, якія знаходзяцца ў постпозіцыйнай звязаюцца з сінтаксічнай пазіцыяй выказніка паўпредыкатыўнай сінтаксічнай сувязью, у рэдкіх выпадках могуць адмяжоўваць семантыку статальнай лакалізацыі ад семантыкі стану (тыпу спаць): *Мы, малеча, – на печы, // Кольцам сцішанасцым, // Заварожаны казкай, // Зачарованы песняй* (З. Дудзюк). У большасці ж выпадкаў адасобленыя азначэнні размяшчаюцца пасля дзеяніка або дапаўнення з аб'ектным значэннем, прымаючыя сэнсавую ролю атрыбутыўнай або далучальнай сінтаксічнай сувязі і з эліпсованым выказнікам

не ўзаемадзейнічаюць ні ў структурным плане, ні ў сэнсавым: *Перад фасадам дома – гародчык, абнесены частаколам* (В. Хомчанка); *За вёскай – высызныя таполі, адмытыя, адшараўаныя вясной да светла-салатавай саррамлівасці* (Янка Брыль); *Над лесам сёння – ясны блакіт і злёгку папялістыя хмаркі, знарок наскубленыя на ўсё неба* (Янка Брыль); *Кругом – палі, і даволі вялікія* (М. Зарэцкі); *За вёскай – возера, і не малое* (Кузьма Чорны); *Сіня вулі – у зеляніне голля, цяжкага ад яблыкаў* (Янка Брыль). Кампенсаторную функцыю ў такіх сказах выконваюць кампаненты канстантнага харктару – лакатывы.

Паводле структуры, адасобленыя азначэнні ў эліптычных канструкцыях могуць быць адзіночнымі і парнымі. Адзіночныя адасобленыя азначэнні звычайна маюць прызначэнне залежнае слова, пераважна гэта дапаўненне з аб'ектным значэннем. Парныя адасобленыя азначэнні не маюць залежных слоў і звязаюцца самік собой з дапамогай паратаксічных злучнікаў і (ды) або бяззлучніковым способам.

Выражаюцца адасобленыя азначэнні дзеепрыметнікамі (55 %) і прыметнікамі (45 %) (рысунак 52).

Рысунак 52 – Ускладнена-паўпредыкатыўны тып
(з адасобленымі азначэннямі)

Як сведчыць аналіз, адасобленыя азначэнні маюць не толькі фармальную, а і сэнсавую ўзаемаабумоўленасць з сінтаксічнай пазіцыяй эліпсована-га выказніка. Структурна-сэнсавая ўзаемаабумоўленасць рэалізуецца толькі на аснове паўпредыкатыўнай сінтаксічнай сувязі, якая ў сваю чаргу прадвыз-начае наяўнасць дадатковай мадальнасці і тэмпаральнасці. Дадатковыя ма-дальнасць і тэмпаральнасць, уласцівыя адасобленым членам сказа, маюць індыкатыўнае значэнне і існуюць не ізалявана, а ў спалучэнні з мадальнас-цю і тэмпаральнасцю ўсяго сказа.

Структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне з эліпсованым выказнікам не мо-жжа рэалізавацца ў канструкцыях з недапасаванымі азначэннямі або прыдат-камі, а таксама з дапасаванымі азначэннямі, звязанымі са структурай сказа атрыбутыўнай або далучальнай сувязю, што абумоўлена спецыфікай са-мой сувязі, якая не дазваляе ім узаемадзеянічаць з эліпсованым дзеясло-вам або з астатнім часткай сказа ні ў структурным, ні ў сэнсавым плане.

Вывады. Эліптычныя канструкцыі з адасобленымі членамі сказа ма-юць у беларускай мове ніzkую ступень частотнасці (6 % ад агульнай колькас-ці фактычнага матэрыялу). Іх функцыянуванне залежыць ад граматычных, камунікатыўных, сэнсавых умоў адасаблення, характару сінтаксічнай сувязі і рэгулюючца структурна-сэнсавымі моўнымі механізмамі.

Граматычныя ўмовы адасаблення спрыяюць разгортванню сінтаксіч-ных пазіцый шляхам ускладнення структуры, што дae магчымасць лексемам узаемадзеянічаць паміж сабой на аснове рознай сінтаксічнай сувязі. Проці-пастаўленне выражанага і нявыражанага (камунікатыўныя ўмовы адасаб-лення) прадвызначае дадатковае ўскладненне і ўзмацненне сэнсавай вах-насці адасаблення. Сэнсавыя ўмовы адасаблення дазваляюць пераразмежо-куваць семантычныя функцыі кампанентаў: адасоблены член стачае якасці дадатковага паведамлення і становіцца сэнсавай дамінантай выка-вання.

Структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне паміж адасобленымі членамі сказа і сінтаксічнай пазіцыяй выказніка ажыццяўляецца на аснове паўпредыкатыўнай (адасобленыя азначэнні і акалічнасці) і далучальнай (адасобленыя акалічнасці) сувязі. Іншыя віды сувязі (атрыбутыўная або паясняльна-ўда-кладняльная) прадвызначаюць сінтаксічную сувязь з недзеяслоўнымі кампа-нентамі, таму з эліпсованым выказнікам не ўзаемадзеянічаюць.

Паўпредыкатыўныя адносіны прадвызначаюць наяўнасць дадатковай мадальнасці і тэмпаральнасці, якая мае індыкатыўны характар.

2.3.3. Ускладнена-параўнальны тып

Выпадкі, калі ў якасці кампенсаторнага кампанента выступае па-раўнальны зварот, выключна рэдкія (3 % ад агульнай колькасці фактычнага матэрыялу). Прычынай таму выступае той фактар, што кампенсаторная функ-цыя ўласціва параўнальным зваротам са скрытай предыкатыўнасцю. Пры гэтым у эліптычных канструкцыях павінны адсутнічаць паралельныя кампа-ненты аўектнага або суб'ектнага тыпу, а інакш параўнальныя адносіны не будуть ахопліваць предыкатыўны кампанент.

Сутнасць скрытай предыкатыўнасці заключаецца ў тым, што параў-нальны зварот звязваецца не з асобнымі словаформамі, а са зместам аст-атнай часткі сказа тады эліптычная канструкцыя ўспрымаецца як цэлас-ная сітуацыя: Там, як вяс. ушкі майскія, – праталіны праз снег (Р. Бараду-лін) (Праталіны празіліся, як прабіліся вяснушки); Молат, кавадла ды сэр-ца Багрыма. // і крі – як сноп агнявы – з-пад рукі (З. Дудзюк) (Іскры выбі-ваюцца з-ад рукі, як сноп агнявы выбіваецца); I ў «Ляўонісе» гаранка, // Як сагрэусна дняпранка (А. Пысін) (Ляўоніху танчыць гаранка, як тан-чыць – сагрэусная дняпранка); У вясновым небе – жаўрукі, як срэбныя зва-ноўкі (Янка Брыль) (У вясновым небе звіняць жаўрукі, як звіняць срэбныя званочки). Предыкатыўны кампанент у такіх канструкцыях мае скразны ха-рактар – адносіца адначасова да асноўнай і да параўнальнай частак.

Уласнае параўнанне, што ўласціва канструкцыям з эліпсісам дзеясло-ва, фарміруе двунакіраваную сувязь – адносіць увесь зварот да выказніка: Воблакі – над зямлёю, нібы белья гускі (Янка Брыль). Часам параўнальны зварот выконвае функцыю акалічнасці способу дзеяння, што дазваляе мар-кіраваць семантыку статальнай лакалізацыі: Усё тут, як у матчыным пакоі (Г. Багданава); Нібыта кветкі, // На сініх вербах снегіры (А. Вялюгін); Наў-сцяж – палі, як на далоні, // I крапкі сцірт, і ржэўя шчэць (М. Калачынскі), зрокавага ўспрынняцця: Знізу не відаць, што на іх, за грэбнем. А стуль усё – як на далоні. Берагі блізка – нейкія тры крокі ў бакі (І. Мележ). У канструк-цыях з сінанімічнымі пераўтварэннямі параўнальны зварот звычайна выкон-вае функцыю акалічнасці способу дзеяння: Я буду ў працы пасільнай і ў ча-кенні... як твае іншыя жоны (А. Петрашкевіч).

Скрытая предыкатыўнасць можа рэалізавацца ў тоеснай семантыцы предыката: У стараўгітны горад – нібы ў царства // Неверагодных чарай і дзівос (З. Дудзюк); Там жа, як лёду, мёду (Р. Барадулін); Апошні выбух // Аканіца бою. // За ім, як за гулкай сцяною, – // Цішыня (З. Дудзюк); У лесе,

Як сведчыць аналіз, адасобленыя азначэнні маюць не толькі фармальну, а і сэнсавую ўзаемаабумоўленасць з сінтаксічнай пазіцыяй эліпсанана га выказніка. Структурна-сэнсавая ўзаемаабумоўленасць рэалізуецца толькі на аснове паўпредыкатыўнай сінтаксічнай сувязі, якая ў сваю чаргу прадвызначае наяўнасць дадатковай мадальнасці і тэмпаральнасці. Дадатковыя мадальнасць і тэмпаральнасць, уласцівыя адасобленым членам сказа, маюць індикатыўнае значэнне і існуюць не ізалявана, а ў спалучэнні з мадальнасцю і тэмпаральнасцю ўсяго сказа.

Структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне з эліпсананым выказнікам не можа рэалізацца ў канструкцыях з недапасаванымі азначэннямі або прыдаткамі, а таксама з дапасаванымі азначэннямі, звязанымі са структурай сказа атрыбутыўнай або далучальнай сувяззю, што абумоўлена спецыфікай самой сувязі, якая не дазваляе ім узаемадзеяніцаць з эліпсананым дзеясловам або з астатнім часткай сказа ні ў структурным, ні ў сэнсавым плане.

Вывады. Эліптычныя канструкцыі з адасобленымі членамі сказа маюць у беларускай мове ніzkую ступень частотнасці (6 % ад агульнай колькасці фактычнага матэрыялу). Іх функцыянаванне залежыць ад граматычных, камунікатыўных, сэнсавых умоў адасаблення, характеристу сінтаксічнай сувязі і рэгулююцца структурна-сэнсавымі моўнымі механізмамі.

Граматычныя ўмовы адасаблення спрыяюць разгортанню сінтаксічных пазіцый шляхам ускладнення структуры, што дзеялемасць лексемам узаемадзеяніцаць паміж сабой на аснове рознай сінтаксічнай сувязі. Проціпастаўленне выражанага і навыражанага (камунікатыўныя ўмовы адасаблення) прадвызначае дадатковое ўскладненне і ўзмацненне сэнсавай важнасці адасаблення. Сэнсавыя ўмовы адасаблення дазваляюць пераразміркоўваць семантычныя функцыі кампанентаў: адасоблены член стравчае якасці дадатковага паведамлення і становіцца сэнсавай дамінантай выказніння.

Структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне паміж адасобленым членам сказа і сінтаксічнай пазіцыяй выказніка ажыццяўляецца на аснове паўпредыкатыўнай (адасобленыя азначэнні і акалічнасці) і далучальнай (адасобленыя акалічнасці) сувязі. Іншыя віды сувязі (атрыбутыўная або паясняльна-ўдакладніальная) прадвызначаюць сінтаксічную сувязь з недзеяслуённымі кампанентамі, таму з эліпсананым выказнікам не ўзаемадзеянічаюць.

Паўпредыкатыўныя адносіны прадвызначаюць наяўнасць дадатковай мадальнасці і тэмпаральнасці, якая мае індикатыўныя характеристары.

2.3.3. Ускладнена-параўнальны тып

Выпадкі, калі ў якасці кампенсаторнага кампанента выступае параўнальны зварот, выключна рэдкія (3 % ад агульнай колькасці фактычнага матэрыялу). Прычынай таму выступае той фактар, што кампесаторная функцыя ўласціва параўнальнім зваротам са скрытай предыкатыўнасцю. Пры гэтым у эліптычных канструкцыях павінны адсутнічаць паралельныя кампаненты аб'ектнага або суб'ектнага тыпу, а інакш параўнальныя адносіны не будуть ахопліваць предыкатыўны кампанент.

Сутнасць скрытай предыкатыўнасці заключаецца ў тым, што параўнальны зварот звязваецца не з асобнымі словаформамі, а са зместам астатніх частакі сказа, та, чу эліптычная канструкцыя ўспрымаецца як цэласная сітуацыя: Там, як вяснушкі майскія, – пратапіны праз снег (Р. Барадулін) (Пратапіны прайдліся, як прайдліся вяснушкі); Молат, кавадла ды сэрца Багрыма. // Кірь – як сноп агнявы – з-пад рукі (З. Дудзюк) (Іскры выбіваюца з-под рукі, як сноп агнявы выбіваеца); і ў «Лялонісе» гаранка, Як сага, ёя дняпранка (А. Пысін) (Лялоніху танчыць гаранка, як танчыць сага, рудная дняпранка); У вясновым небе – жаўрукі, як срэбныя звонкі (Янка Брыль) (У вясновым небе звіняць жаўрукі, як звіняць срэбныя звоночки). Предыкатыўны кампанент у тыхіх канструкцыях мае скразны харacter – адносіцца адначасова да асноўнай і да параўнальнай частак.

Уласнае параўнанне, што ўласціва канструкцыям з эліпсісам дзеяслова, фарміруе двунакіраваную сувязь – адносіць увесь зварот да выказніка: Воблакі – над зямлёю, нібы белья гускі (Янка Брыль). Часам параўнальны зварот выконвае функцыю акалічнасці способу дзеяния, што дазваляе маркіраваць семантыку статальнай лакалізацыі: Усё тут, як у матчыным пакоі (Г. Багданава); Нібыта кветкі, // На сініх вербах снегіры (А. Вялюгін); Наўсцяж – палі, як на далоні, // І кропкі сцірт, і ржэўя ѿчэць (М. Калачынскі), зрокавага ўспрынняцця: Знізу не відаць, што на іх, за грэбнем. А стуль усё – як на далоні. Берагі блізка – нейкія тры крокі ў бакі (І. Мележ). У канструкцыях з сінанімічнымі пераўтварэннямі параўнальны зварот звычайна выконвае функцыю акалічнасці способу дзеяния: Я буду ў працы пасільней і ў чаканні... як твае іншыя жоны (А. Петрашкевіч).

Скрытая предыкатыўнасць можа рэалізацца ў тоеснай семантыцы предыкатата: У старажытны горад – нібы ў царства // Неверагодных чарапу і дзівос (З. Дудзюк); Там жа, як лёду, мёду (Р. Барадулін); Апошні выбух // Аканіца бою. // За ім, як за гулкай сцяною, – // Цішыня (З. Дудзюк); У лесе,

нібы ў Запаляр'і, – // Святло ружовае і ззянне (А. Пысін). У падобных сказах парабаўнайны звароты маюць сэнсавую ўзаемадзеянне магчыма толькі паміж сінтаксічнай пазіцыяй эліпсанага выказніка і парабаўнальным зваротам пры наяўнасці скрытай прэдыкатыўнасці і адсутнасці паралельных кампанентаў.

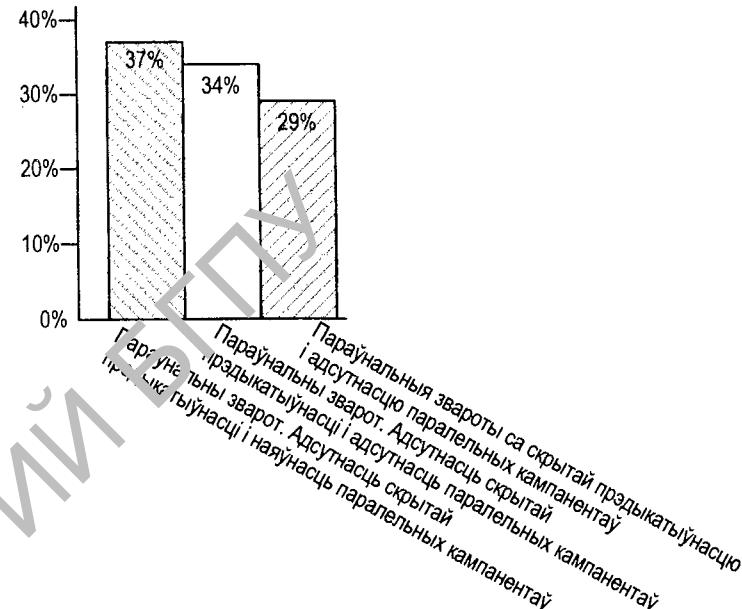
Параўнайны зварот мае здольнасць адмяжоўваць семантыку руху ад семантыкі статальнай лакалізацыі: *На поплаёсе – шчаслівая дзяячынка, // Як матылёк, – Упрыскач па траве* (А. Грачанікаў); *А гарматы зенітныя // Нібы з вады, з глыбіні – // Кракадзілы* (З. Бядуля), семантыку зрокавага ўспрынняцця ад семантыкі руху: *А потым, як праз ваду, праз хвалі – айчымаў твар* (Г. Багданава).

Нярэдка скрытая прэдыкатыўнасць парабаўнайнага звароту падразумявае выкарыстанне дзеяслова з пераносным значэннем, аднак сэнс эліптычнай канструкцыі пры гэтым застаецца выразным: *Дзяялік еты і Глушак. Як каршакі, следавацельно, удаіх – каля адной* (І. Мележ); *Сонца за Нёманам – як праз закапцелае шкло* (Янка Брыль); *Візантыя да цябе з чыстым сэрцам, як некалі варагі...* (М. Матукоўскі).

Часам скрытая прэдыкатыўнасць рэалізуецца ў канструкцыях з кантэкстуальным эліпсісам. Прычым у такіх сказах назіраюцца паралельныя кампаненты – прадмет парабаўнання. Узаемадзеянне паміж эліпсанага выказнікам і прадметам парабаўнання найбольш моцнае, а паміж эліпсанага выказнікам паслабленае: *На зайдрасць усім жыць будзем! Удаіх – дружно, шчасліво, як ніхто* (І. Мележ). Часцей жа назіраюцца выпадкі, калі парабаўнайны зварот уводзіцца ў структуру эліптычнага сказа з канстантнай маркіроўкай семантыкі. У такіх сказах звычайна прысутнічае паралельны суб'ектны кампанент, які ўступае ў парабаўнайную адносіны: *На лузе кветкі веснавыя, // Нібы замоікі залатыя* (А. Пысін); *Унізе горад – як макет // Майго дыпломнага праекта* (З. Дудзюк); *На нізінах туман, бы кудзельнае мора* (З. Бядуля); *Бярозкі аліка, птушка, а пасярэдзіне, як айсберг, – баржа* (Г. Марчук); *Навокі – самоліны раздум, // Бы ў хаце пасля вяселля* (С. Грахоўскі); *У хаце, як святыня, – стол! На ім – надзённы хлеб і соль, // А гэта ўжо дастатак, знамыць* (Я. Крупенка); *На нізінах – туман, бы кужэльнае мора* (З. Бядуля).

У выніку даследавання было ўстаноўлены, што сярод эліптычных канструкцый ускладнена-парабаўнайнага тыпу 37 % – гэта сказы, дзе адсутнічае скрытая прэдыкатыўнасць, але маюцца паралельныя кампаненты, 34 % – сінтаксічны адзінкі з адсутнасцю скрытай прэдыкатыўнасці і паралельных кампанентаў і 29 % – канструкцыі са скрытай прэдыкатыўнасцю і адсутнасцю паралельных кампанентаў (рысунак 53).

Структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне магчыма толькі паміж сінтаксічнай пазіцыяй эліпсанага выказніка і парабаўнальным зваротам пры наяўнасці скрытай прэдыкатыўнасці і адсутнасці паралельных кампанентаў.

Рысунак 53 – Ускладнена-парабаўнайны тып

Падобныя сінтаксічныя ўмовы дазваляюць акрэсліваць кола лексем, якія могуць запаўняць сінтаксічную пазіцыю эліпсанага выказніка. Скрытая прэдыкатыўнасць падразумявае не толькі агульны прэдыкатыўна-катэгарыяльны план асноўнай часткі сказа і парабаўнання, а і тоесную семантыку прэдыкатаў асноўнай часткі і парабаўнай. Атрымліваецца, што скрыты прэдыкат у парабаўнайнам звароце больш выразны, напрыклад: *што салдаты стаяць; як цымбалныя струны звіняць*. Значэнне эліпсанага дзеяслова рэалізуецца на аснове семантычнай тоеснасці скрытай і эліпсанай прэдыкатыўнасці. Адсутнасць паралельных кампанентаў падразумявае прямое структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне эліпсанага дзеяслова з парабаўнаннем.

Структура парабаўнайных звароў не вызначаецца разнастайнасцю: гэта пераважна адзіночныя развітвія або неразвітвія парабаўнанні, звязаныя са сказам парабаўнайнымі злучнікамі.

2.3.4. Ускладнена-далучальны тып

Рэдка назіраюцца ў беларускай мове і эліптычныя канструкцыі з адасобленымі дапаўненнімі (2 % ад агульной колькасці фактычнага матэрыялу). У адрозненне ад адасобленых азначэнняў і акалічнасцей сінтаксічнай пазіцыі адасобленых дапаўненняў фіксаваная (яны размяшчаюцца ў абсалютным канцы сказа), а кампенсаторная функцыя іх магчыма выключна пры далучальнай сінтаксічнай сувязі. Адасобленыя дапаўненні, звязаныя са сказам паясняльна-ўдакладняльной сувяззю, паясняюць суб'ект або (радзей) аб'ект і ў якасці кампенсаторнага кампанента не выступаюць: *Цяпер, замест шасейкі, – асфальт, наўзбоч вуліцы незнамыя шматпавярховыя блокі* (І. Навуменка); *Замест ягоных твораў – старажытная гісторыя беларуска-расійскага памежжа, лёсы гістарычных персанажаў* («Звязда»).

Паміж адасобленымі далучальнымі дапаўненнемі і астатнімі часткай сказа выражаюцца пераважна аб'ектныя або абмежавальна-вылучальныя адносіны. Аб'ектныя адносіны характарызуюцца разнастайнасцю: адасобленая далучальная дапаўненне можа ўказваць на аб'ект сумеснага дзеяння, на далучаемы аб'ект, што проціпастаўляеца далучальнаму, аб'ект з адмоўным значэннем, аб'ект узаемадзеяння (перцэптыў), дадатковы аб'ект, з дапамогай якога ажыццяўляецца дзеянне, аб'ект маўленчай дзеянісці.

Найбольшай выразнасцю характарызуюцца эліптычныя сказы, дзе ў якасці кампенсаторнага кампанента выступае адасобленая дапаўненне, што ўказвае на аб'ект сумеснага дзеяння. Семантыка такіх канструкцый выразная, бо дзеянік і дапаўненне ўзаемадзеянічаюць з выказнікам у роўнай ступені. Немалаважную ролю адыгрывае ў такіх выпадках структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне паміж эліпсованым выказнікам і акалічніцай з пакатыўным значэннем, якое таксама прадвызначае дзеяслоў з семантычнай руху: *Заўтра тэрмінова ў бальніцу, і авалязкова з кім-небудзь, не адна* (Г. Багданава); *У нядзелю да нас – Марынка, і не з кім-небудзь, а з маладым мужам* (ЛіМ).

Часам адасобленая дапаўненне ўказвае на дадатковы аб'ект з адмоўным значэннем, які проціпастаўляеца становічам, аб'екту: *Пачалася ўборка зернавых. І калгасныя машыны па загуменні – на ток, ды не толькі жыта і ячмень, але і пшаніцу* («Прыдняпроўская ніва»); *Трэба было пахаваць паклажу. І Лявон – у хату да дзеда Саўкі, і не што-небудзь, а*

ваеннную маёмасць

(Г. Далідовіч). Дапаўненне ў такім выпадку адыгрывае дыферэнцырующую ролю: яно адмяжоўвае аманімічныя формы эліптычных канструкцый з семантыкай руху і перамяшчэння шляхам указання на аб'ектыў.

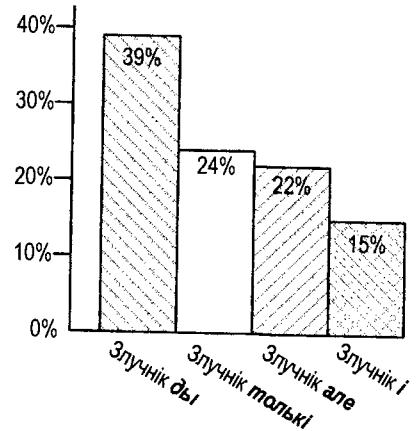
Падобную функцыю (дыферэнцырующую) выконваюць і адасобленыя дапаўненні, што ўказваюць на аб'ект узаемадзеяння – перцэптыў. Гэтыя кампаненты адмяжоўваюць семантыку інтэлектуальных працэсаў суб'екта ад маўленчых: *Міхась – уесь час пра загінуўшых партызан, але больш самому сабе, чым дзеду Цімоху* («Звязда»).

Не вельмі часта сустракаюцца ў беларускай мове сказы, у якіх адасобленая дапаўненне ўказвае на дадатковы аб'ект, што проціпастаўляеца або не адпавядае начаванаму на яго дзеянню. Адасобленая дапаўненне вызначае лексіка-семантычную группу, да якой адносіцца эліпсованы выказнік: *Старыня катасць «Слава» П.А. Сапронкоў пра здарэнне – адразу, але не ад саміх ўзельнікаў* («Савецкая вёска»); *Не адзін раз школьнікі – пра рэйкавую вайну, але не ад саміх партызан* («Чырвоная змена»); *Трэба – у атрад, ды не ў сім'ю* (Б. Мікуліч); *Настаўнік уесь час – падзякі, толькі не ад улады* (У. Шахвец).

Адасобленая далучальная дапаўненне могуць указваць на дадатковы аб'ект, які абмяжоўвае сферу распаўсюджвання накіраванага на яго дзеяння: *Іван Сямёнаўч уесь час – пра ваеннную аперацыю, і усё з Пятром* (У. Шынклер). Важную ролю ў функцыянаванні падобных канструкцый адыгрывае семантычнае ўзаемадзеянне асноўнага і дадатковага аб'ектаў.

Структура адасобленых далучальных дапаўненняў самая розная: яны могуць быць адзіночнымі або з залежнымі кампанентамі, могуць утвараць рад аднародных членаў, звязаных паміж сабой рознымі злучнікамі: *ды* (39 %), *толькі* (24 %), *але* (22 %), *і* (15 %) (рысунак 54). Спосабы выражэння адасобленых дапаўненняў абмежаваныя. Гэта пераважна назоўнікі (82 %) і займеннікі (18 %) у форме ўскосных склонаў з прынаゾўнікамі і без іх.

Характар далучальнай сувязі (паслабленая сінтаксічная сувязь са сказам і вялікая сэнсавая нагрузкa) спрыяе таму, што камунікатыўныя і семантычныя ўмовы адасоблення набываюць узмоцненыя характеристы. Менавіта адасобленая дапаўненне абмяжоўвае кола лексем, здольных запаўняць незамешчаную сінтаксічную пазіцыю выказніка.

Рысунак 54 – Ускладнена-далучальны тып (адаблене дапаўненне)

2.3.5. Ускладнена-інтрадуктыўны тып

2.3.5.1. Ускладнена-інтрадуктыўны тып з устаўнымі канструкцыямі

Рэдка назіраюцца ў творах мастацкай літаратуры эліптычныя сказы з устаўнымі канструкцыямі (2 % ад агульнай колькасці фактычнага матэрыялу). Устаўная канструкцыя рэалізуецца кампенсаторную функцыю выключна на аснове сэнсавага ўзаемадзеяння, што абумоўлена асаблівасцямі яе структурнай арганізацыі: *Ля паселіш – // Хай трапіцца дзе катлавіна – // Зеляніна садоў, // Па садах – садавіна* (Е. Букаў); *Хоць стаміўся я ад дсёсей бяссонніцы, // Чамадан – пад ложак* (пасля будзем спаць), // I хутчэй – з Москвою знаёміца (Е. Букаў). Кампанент да новага месца працы ў канструкцыі Сямён Пятровіч – малады настаўнік (дзе поездам, сце падводай) – да свайго новага месца працы (*«Настаўніцкая газета»*) шматфункцияльны: асноўная яго семантычная функцыя – лакатуў, афіча пры пэўных кантекстуальных умовах ён можа выконваць функцыю ёўр'екта. Напрыклад, прызвычайвацца да новага месца працы. У дадзеным выпадку устаўная канструкцыя мае дыферэнцыяльныя характеристар: яна можа ўзаемадзеянічаць толькі з дзеясловам са значэннем перамяшчэння ў просторы. Такім чынам, кампенсаторная функцыя ў падобных сказах належыць выключна ўстаўной канструкцыі, якая ўказвае на спосаб ажыццяўлення асноўнага дзеяння.

Функцыянаванне эліптычных сказаў з устаўнымі канструкцыямі ў большасці выпадкаў абумоўлена монафункциянальным характеристарам паказчыка семантыкі – гэта, як правіла, лакатуў, які выразна маркуе семантыку: Безумоўна, іншым рэгіёнам ёсьць чаму павучыцца ва ўладаў Віцебска. Яны робяць усё для таго, каб першыя гадзіны сумеснага жыцця новаспачаных мужа і жонкі былі насычаныя мнóstvam сюрпрызаў. Маладыя цяпер пасля вяселля – у выканкам (а традыцыя падыміцца на вежу і паглядзець адтуль горад ужо моцна прыжылася) (*«Звязда»*); Алена з малым Антосем – да бацькоў у вёску (усё больш пешшу, бо пад'ехаць не было на чым) (С. Баранавых).

Назіраюцца выпадкі, калі ўстаўныя канструкцыі набываюць структуру предыкатыўнай адзінкі – простай або складанай. Яны ўказваюць, як правіла, на абставіны, якія абумоўліваюць або супрадаваджаюць асноўнае дзеянне, уключаюцца ў сказ з дапамогай злучнікаў (у прыватнасці злучальнага злучніка а, які мае не афічныя, а змястоўна-асацыятыўныя характеристар) або бяззлучніковым спосабам і звычайна дублююць эліпсованую лексему: У Петразаводску Чамалля Прушынская хадзіла ў дзіцячы сад, закончыла першы клас. У 1949 годзе Наталля з маці і братам – зноў у Гомель (а вянуцца іх прыму) ілі абставіны: бацьку перавялі на працу на Гомсельмаш (ЛіМ). Там, где устаўная канструкцыя паясняе змест усяго эліптычнага сказа, існуе іншая заканамернасць. Тут канкрэтныя лексемы ў межах пэўнай лексіка-семантычнай групы, бо на агульную семантыку, у прыватнасці перамяшчэння ў просторы, указвае акалічнасць са значэннем дынамічнай лакалізацыі: *Дзям'ян з дачкой Анелькай – у Краснагорку* (яго ўзяўся падвезці сусед Панцилей) (А. Кулакоўскі).

Семантыка эліптычнай канструкцыі становіцца надзвычай выразнай, калі ўстаўная канструкцыя змяшчае лексему, якая з'яўляецца сінанімічнай у адносінах да эліпсованага дзеяслова: *Хлопцы дружнай грамадою – у бок Дняпра* (а яны любілі прагульвацца вечарамі) (*«Мы і час»*). У дадзеным выпадку эліптычнай канструкцыі набывае форму мімалётнай заўвагі – гэтаму спрыяе злучнік а, які набывае змястоўна-асацыятыўныя характеристар. Бабуля ўвесь час – пра даваеннае мінулае пасёлка (а ёй было што расказаць) (*«Настаўнік»*); *Іван Сідаравіч пра ўсё – з інтарэсам* (а слухаць ён любіў) (*«Белая Русь»*). Семантычна пераемнасць лексем – эліпсованы дзеяслой – выражана дзеяслой – ліквідуюць зместавую неадназначнасць і гэтым самым ствараюць спрыяльныя ўмовы для функцыянавання эліптычнай канструкцыі.

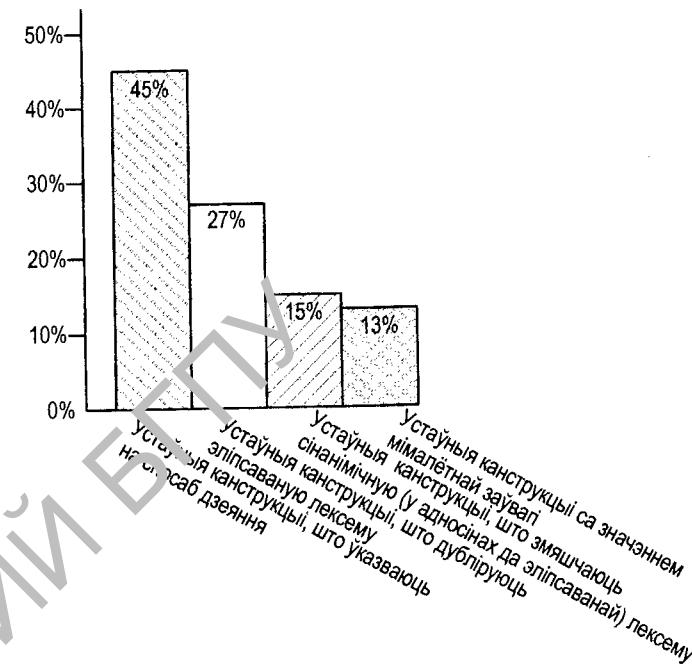
Эліптычныя канструкцыі са значэннем мімалётнай заўвагі часам выконаюць дыферэнцырующую функцыю – адмяжоўваюць семантыку статынай лакалізацыі ад руху: *Хлопцы (так зручней падстаўляць падножкі) – ззаду* (Г. Багданава). У большасці ж выпадкаў падобныя ўстаўныя канструкцыі назіраюцца ў сказах з выразнай маркіроўкай семантыкі: *Дзяўчата (пашанцавала важатым – толькі адна з косамі, не трэба заплятати) – паперадзе* (Г. Багданава); *I раптам... (Вось табе і на...)* Аксана (А. Бачыла); *Нікому не падаў рукі (Прымета горшая з прымет) – // Адразу з ходу ў кабінет* (А. Пысін); *Чырвоны пас – краса Карпат, // Вякоў бунтарскіх памяць. // Пры боку – зброя. // Нават поп – // А што, хіба ён горшы? – // Крыж – за рамень, каптур – на лоб, // За стрэльбу і на лыжы* (А. Бажко).

Як бачна, сэнсавае ўзаемадзеянне паміж эліпсаным дзеясловам і ўстаўнымі канструкцыямі абумоўлена іх функцыяй – аб'ектуна-паясняльнай, якая рэалізуецца ва ўдакладненні, паясненні, дапаўненні асноўнага зместу сказа. Гэта істотна адрознівае такія сказы ад сінтаксічных адзінак з пабочнымі канструкцыямі, што выступаюць у якасці мадальна-ацэночных кампанентаў сказа і таму сэнсавага ўзаемадзеяння паміж імі і астатнім часткам сказа не адбываецца. Па гэтай прычыне эліптычныя канструкцыі з пабочнымі канструкцыямі ў якасці аб'екта манаграфічнага даследавання не выступаюць.

Устаўныя канструкцыі ў структуры эліптычных сказаў часцей указаваюць на спосаб дзеяння (45 %) або дубліруюць эліпсаную лексему (27 %), радзей змяшчаюць сінанімічныя ў адносінах да эліпсанай лексемы слова (15 %) ці выступаюць у якасці мімалётнай заўвагі (13 %) (рысунак 55).

Структура ўстаўных канструкцый разнастайная. Гэта могуць быць асобныя кампаненты з паясняльна-удакладнільным значэннем (яны ўказаваюць пераважна на спосаб дзеяння), предыкатыўныя адзінкі, простыя пасодле структуры, самастойныя предыкатыўныя адзінкі, аднак хараства сінтаксічных і сэнсавых адносін пры гэтым не мяняецца. Звязваючыя ўстаўныя канструкцыі з астатнім часткам сказа бяззлучніковым спосабам або з дапомогай гілатаксічных або паратаксічных злучнікаў, якія набываюць змястоўна-асацыятыўны характар.

Сэнсавае ўзаемадзеянне эліпсанага дзеяслова ажыццяўляеца толькі з з тым ўстаўнымі канструкцыямі, якія паказываюць на абставіны, што абумоўліваюць або суправаджаюць асноўнае дзеянне.

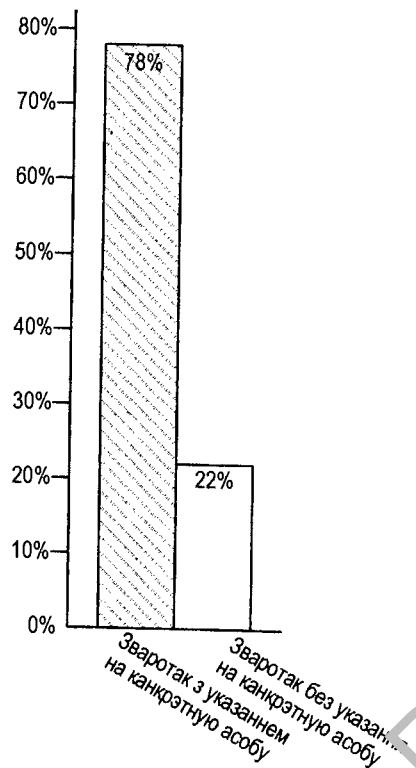
Рысунак 55 – Ускладнена-інtradуктыўны тып
(з ўстаўнымі канструкцыямі)

Толькі ў гэтых выпадках ўстаўныя канструкцыі маюць сэнсавую абумоўленасць, аналагічную ўсталяванай паміж выказнікамі і акаличнасцямі спосабу дзеяння (толькі сэнсавую ўзаемадзеянне, а не граматычную). Адметнасць іх у tym, што пры змене сінтаксічнай сувязі з інtradуктыўной на іншую (гілатаксічную, паупредыкатыўную, далучальную і інш.) яны могуць пераходзіць у разрад даданых або адасобленых членуў сказа і мець з эліпсаным дзеясловам, акрамя сэнсавай, граматычную сувязь.

У эліптычных сказах, дзе ўстаўныя канструкцыі выконваюць ролю мімалётнай заўвагі (а пры гэтым яны афармляюцца як предыкатыўныя адзінкі), наўзіраеца двухбакове сэнсавае ўзаемадзеянне (нават пры адсутніці граматычнай сувязі паміж ўстаўной канструкцыяй і астатнім часткам эліптычнага сказа). У падобных сказах ўзаемадзеянічаюць паміж сабой предыкаты адноўленай часткі сказа і ўстаўной канструкцыі, што звычайна прадвызначае ўжыванне ў якасці паказчыка семантыкі дзеяслоўную лексему, якая з'яўляеца сінанімічнай у адносінах да эліпсанай, а то і ўвогуле дубліруе яе.

2.3.5.2. Ускладнена-інтрадуктыўны тып са звароткамі

Яшчэ радзей за эліптычныя сказы з параўнальнымі зваротамі сустракаюцца ў беларускай мове эліптычныя канструкцыі са звароткамі (1 % ад агульной колькасці фактычнага матэрыялу), функцыянаванне якіх рэгулюеца **сэнсавымі моўнымі** механізмамі. Звароткі ў такіх сказах маюць неразвітую структуру, выражаюцца тыповымі сродкамі (назоўнікі ў назоўным склоне), у 78 % выпадках указваюць на канкрэтную асобу, а ў 22 % указання на канкрэтную асобу няма (рысунак 56).

Рысунак 56 – Ускладнена-інтрадуктыўны тып (са звароткамі)

Акрамя гэтага, зваротак у структуры эліптычнага сказа здольны: 1) аддыферэнцыраваць дзеянне, уласціве адушаўлёнаму або неадушаўлёнаму суб'екту: *Ты, наша песня, – ад вёскі да вёскі* (П. Броўка); *А вы, дзяўчата, у хату* (Л. Левановіч); 2) адмяжоўваць семантычныя функцыі кампанентаў, напрыклад аб'екта і лакатыва, дзе ў спалученні з парцэляванай канструкцыяй ён выконвае функцыю структурна-семантычнага паказчыка: *Я – да цябе ізноў, мой Нёман родны* (ЛіМ); *Я – да цябе, Мікола*. З просьбай (Г. Каржанеўская); 3) указваць на няпэўную асобу і выражацца іншымі формамі – назоўнікамі ва ўскосных склонах з прыназоўнікамі, якія змяшчаюць пры себе і імператарыўныя выклічнікі: *Гэй, у лодыцы! Ану – да берага* (Г. Марчук).

Зваротак указвае на няпэўную асобу праз месца яе знаходжання і вызначае канкрэтнае значэнне эліпсанага дзеяслова ў межах лексіка-семантычнай групы руху.

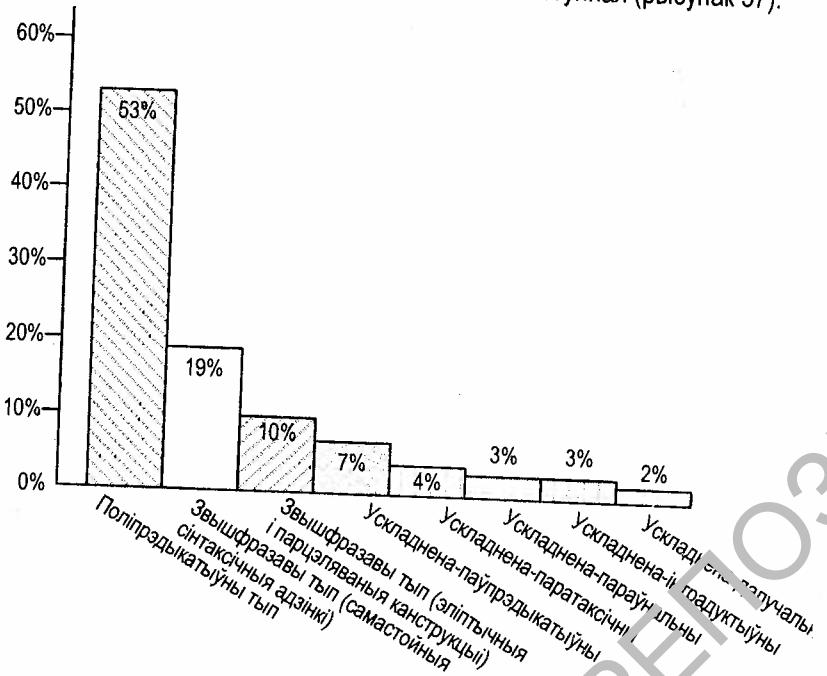
Паказчыкамі семантыкі прапушчанага дзеяслова ў эліптычных конструкцыях са звароткамі выступаюць кампаненты з акалічнасным і аб'ектным значэннем, а звароткі, указваючы на суб'ект, у асобных выпадках толькі канкрэтнай асобе звязаюць дзеяслоўную лексему ўнутры лексіка-сематычнай: *Хутчэй да нас, гтушкі, чародамі доўгімі!* (А. Бажко). Гэтыя факты сведчаць пра тое, што сэнсавае ўзаемадзеянне паміж эліпсаным выказнікам і звароткам, якое ажыццяўляецца на аснове інтрадуктыўнай сінтаксічнай сувязі, мае параблебныя характеристики.

Вывады. Асноўным фактам функцыянавання эліптычных конструкций з эліпсам дзеяслова ўскладненай будовы выступае структурна-сэнсавае (эліптычныя сказы з аднароднымі і адасобленымі членамі) або сэнсавае (эліптычныя сказы са звароткамі і ўстаўнымі канструкцыямі) узаемадзеянне паміж эліпсаным выказнікам і сродкамі ўскладнення структуры сказа. Структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне часцей реалізуецца на аснове паўпредыкатыўнай сінтаксічнай сувязі (37 %), радзей на аснове паратаксічнай (18 %), параўнальнай (18 %), інтрадуктыўнай (18 %), далучальнай (9 %) сінтаксічнай сувязі. Інтрадуктыўная сінтаксічная сувязь характарызуецца толькі сэнсавай узаемабумоўленасцю. **Структурна-сэнсавыя** моўныя механізмы спрыяюць кампенсацыі эліпсіса шляхам пашырэння, разгортвання або ўскладнення структуры сказа рознымі сінтаксічнымі пазіцыямі – аднапланавымі, разнапланавымі, свабоднымі і абумоўленымі, са скрытай предыкатыўнасцю і інш. Закон семантычнага ўзгаднення рэгулюе найбольш эфектыўнае выкарыстанне моўных сродкаў у эліптычных сінтаксічных канструкцыях розных відаў.

Вывады

Структурна-сінтаксічныя фактары функцыянявання канструкцый з эліпсісам дзеяслова прадугледжаюць узаемадзеянне рознаўзроўневых адзінак сінтаксічнай сістэмы беларускай мовы. Прычым кожны структурны тып сінтаксічнай адзінкі сфарміраваў спецыфічныя сродкі і спосабы рэалізацыі семантыкі эліптычных канструкцый, якія ў сукупнасці і складаюць заканамернасці функцыянявання іх у беларускай мове.

Градацыйная класіфікацыя структурных відаў канструкцый з эліпсісам дзеяслова на аснове ступені частотнасці, а таксама тыповага структурнай арганізацыі канструкцый з эліпсісам дзеяслова наступная (рысунак 57).

Рысунак 57 – Тыпы эліптычных канструкцый
са структурным кампенсаторным кампанентам
(агульныя працэнтныя суадносіны)

Найбольш часта¹ эліпсіс дзеяслоўнага выказніка назіраецца ў розных паводле структуры поліпредыкатыўных відах канструкцый (51 %). Гэта абу-моўлена тым, што складаны сказ уяўляе сабой структурнае і сэнсавае адзінства, у якім існуюць спрыяльныя ўмовы для кампенсацыі эліпсіса дзеяслова іншымі сродкамі.

Параўнальна высокую ступень частотнасці маюць эліптычныя канструкції ў структуры звышфразавага адзінства (самастойныя сказы) (19 %) і (эліптычныя і парцэляваныя канструкцыі (10 %). Самастойныя сінтаксічныя адзінкі (эліптычнае і поўнае або эліптычнае і парцэляванае) звязваюцца з дапамогай рознай сінтаксічнай сувязі, паміж імі ўстаўлююцца розныя логіка-семантычныя і семантычно-сінтаксічныя адносіны, што і стварае базу для функцыянявання канструкцый з эліпсісам дзеяслова.

Рэдка выкарыстоўваюцца эліптычныя канструкцыі ўскладненага тыпу (16 %). Разгортаны сінтаксічных пазіций на аснове ўскладнення структуры дае магчымасць лексемам узаемадзеянічаць на аснове структурнай і семантычнай аднаго планавасці. Аднак пры гэтым эліпсіс дзеяслова ў эліптычных канструкціях ўскладненай будовы не адносіцца да тыповых з'яў. Паўпредыкатыўная, парцэляцічная і інтрадуктыўная сінтаксічнае сувязь не спрыяе пашырэнню структурна-сэнсаваму ўзаемадзеянню эліпсаванага і выражанага кампанентаў.

Сінтаксічная арганізацыя канструкцый з эліпсісам дзеяслова абу-моўлена структурна-сэнсавымі моўнымі механизмамі – законамі рэгулявання сінтаксічных сувязей і адносін. Структурныя фактары праяўляюцца ў сінтаксічных сувязях і адносінах, якія забяспечваюць ускладненне і пашырэнне сінтаксічнай структуры сказа, разгортванне сінтаксічных пазіций эліптычнага сказа, структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне частак складанага сказа з эліпсісам дзеяслова, а таксама эліптычных і парцэляваных або самастойных канструкцый у структуры звышфразавага адзінства. На аснове ўзаемадзеяння разнаўзроўневых сінтаксічных адзінак можна кваліфікаваць кампаненты паводле іх сінтаксічнай функцыі, а таксама паводле прыналежнасці іх да таксанамічнага класа. Сэнсавыя фактары праяўляюцца ў абмежаванні кола лексем, якія могуць запаўняць незамешчаную сінтаксічную пазіцыю выказніка. Названыя фактары дазваляюць кампенсаваць эліпсіс дзеяслова, а самім канструкцыям свабодна функцыянуваць у мове.

¹ Крытэріем падзелу на высока- і нізкачастотныя структурныя віды выступае паказчык p . Сярэдняя частата структурнага віду вылічваецца па формуле $p = \frac{100\%}{n}$, дзе n – колькасць структурных відаў унутры аднаго тыпу.

3. ТЫПЫ ЭЛІПТЫЧНЫХ КАНСТРУКЦІЙ З СЕМАНТЫЧНЫМ КАМПЕНСАТОРНЫМ КАМПАНЕНТАМ

Семантычна арганізацыя сінтаксічных канструкций (у тым ліку з эліпсам дзеяслова) даследавалася ў межах семантычнай сінтаксічнай школы, дзе і сфарміраваліся асноўныя аб'екты даследавання – катэгарыяльная семантыка сінтаксічнай адзінкі, дэнататыўная сітуацыя выказвання, логіка-граматычныя адносіны ў сказе, план выражэння і план зместу сказа, глыбінныя і паверхневыя структуры сказа, зыходныя сінтаксічныя мадэлі і іх вытворнія і інш. Што датычыцца непасрэдна проблемы эліпсіса, то былі вывучаны наступныя яе аспекты:

- разгляд эліпсіса як «сціранне» ці замена нулём на паверхневай структуры сказа тых ці іншых элементаў яго глыбінной структуры (Л.С. Бархудараў, S. Winkler);
- спосабы выражэння лагічных адносін у эліптычных сказах – кан'юнкцыі, дыз'юнкцыі, імплікацыі (I.X. Арнольд, T.A. Коласава, B. Hausperger, Z. Vychodilova, A. Unizewska і інш.);
- кваліфікацыя эліпсіса як асиметрычнага дуалізму моўнага знака (I.R. Velde і інш.);
- агульныя тэарэтычныя пытанні сінтаксічнай семантыкі (эліптычных канструкций у тым ліку) (I.M. Багуслаўскі і інш.);
- анафарыстычны эліпсіс (S. Chung, P. Elbourne, R. Fiengo, J. Juvze і інш.);
- семантычна арганізацыя эліптычнага сказа на аснове ўніверсал'чых моўных катэгорый – дэнататыўна-сігніфікатыўных адносін (A.U. Ліхее, I.A. Бажок і інш.);
- эліпсіс і сінтаксічныя сінанімічныя пераўтварэнні (M. Хомскі, A.Y. Міхневіч, A.A. Салаёва і інш.).

Непасрэдна аналіз семантычнай арганізацыі эліптичных канструкций рабіўся ў працах I.A. Бажок, дзе семантычны кампанент сказа кваліфіковаліся як «тыпізаваныя элементы сэнсу» [36, с. 25], а тыповое значэнне сказа залежыць ад «катэгарыяльна-семантычнага значэння сінтаксем» [36, с. 26]. Метадалогія катэгарыяльна-семантычнай тыпалогіі сінтаксем дазволіла даследчыцы раскладаць эліптычныя канструкции паводле агульной семантыкі, аднак без уліку таго, што сінтаксемы тыпу *на пол, в воду* маюць

поліфункциональны характар і могуць спалучацца з дзеясловамі не толькі лексіка-семантычнай групамі руху, а і актыўнага дзеяння тыпу *посмотреть на пол, положить в воду и інш.* Семантыку эліптычнага сказа *Я – из постели в гостиную* [36, с. 27]. I.A. Бажок кваліфікуе як перамяшчэнне ў просторы. На наш погляд, канструкцыя мае неадназначны характар і можа рэалізаваць семантыку як перамяшчэння: *Я – из постели перебежал в гостиную*, так і актыўнага дзеяння: *Я из постели выглянул в гостиную*. Акрамя таго, узікае пытанне: на якіх падставах даследчыца адносіць да эліптычных вытворнія канструкций з пераўтворнымі прэдыкатамі *А я ёщё пуще в рёв або Лиза в дрёму?* [36, с. 30]. Таму одназначная семантычная інтэрпрэтацыя розных канструкций магчыма на аснове не столькі тыпізаваных элементаў сэнсу, колькі паказчыка семантыкі, які можа спалучацца з дзеясловамі канкрэтнай лексіка-семантычнай групы. Важным фактам функцыянування канструкций з эліпсісам дзеяслова выступаюць таксама сінтаксічныя ўмовы (а яны дазваляюць сінтаксемам выконваць розныя функцыі), і гэта неабходна ўлічаць у працэсе аналізу.

Не атрымалі належнага вывучэння па сённяшні час пытанні пра якасць і склад кампанентаў эліптычных канструкций і их канфігурацыі, а таксама мэдэя і эліптычных сказаў, у якіх рэалізуецца пэўная семантыка, іх прадуктыўнасць і частотнасць. Таму, на наш погляд, неабходна выявіць не толькі агульную семантыку эліптычных канструкций, а і тыповую семантыку (з усімі разнавіднасцямі) усіх існуючых мадэлей. А гэта магчыма зрабіць толькі выкарыстоўваючы якасна новую метадалогію – тэорыю дэнататыўных ролей кампанентаў (M. Усеваладава).

Мэта даследавання ў раздзеле – выявіць тыпалогію семантычнай арганізацыі канструкций з эліпсісам дзеяслова. У адпаведнасці з мэтай ставіліся і вырашаліся задачы:

- вызначыць кампанентны склад і сістэму кампенсаторных сродкаў канструкций з эліпсісам дзеяслова;
- даследаваць агульную і тыповую семантыку канструкций з эліпсісам дзеяслова;
- зрабіць градацыйную класіфікацыю канструкций з эліпсісам дзеяслова на аснове кампенсаторнай прыкметы;
- выявіць моўныя механізмы, што рэгулююць рэалізацыю адпаведнай семантыкі канструкций з эліпсісам дзеяслова.

3.1. Дынамічна-лакатыўны тып

Самую шматлікую групу складаюць эліптычныя сказы з семантыкай дынамічнай лакалізацыі, якія рэалізуюць семантыку руху і пры гэтым канкрэтуюць дынамічную лакалізацыю суб'екта, што выклікала спецыфічнай сінтаксічнай іх арганізацыяй. Сінтаксічная структура такіх канструкцый павінна ўключаць як мінімум тры пазіцыі – предыкат (эліпсаны), суб'ект і лакатыў, у якіх атрымліваюць сваё выражэнне кампаненты семантычнай структуры. Кампанент з лакатыўным значэннем выконвае ролю паказыка семантыкі і з'яўляецца абавязковай умовай функцыянавання эліптычных канструкцый: эліпсіс дзеяслова павінен кампенсавацца іншымі моўнымі сродкамі, якія і канкрэтуюць прыналежнасць эліпсанага дзеяслова да пэўнай лексіка-семантычнай групы (П.П. Шуба).

Семантыка руху рэалізуецца ў пэўнай колькасці мадэлей эліптычных сказаў, дзе тып предыката абумоўлівае якасны склад кампанентаў эліптычнай канструкцыі і тыповыя характеристыкі набываюць семантычныя кампаненты (а не сінтаксемы, як лічыць большасць даследчыкаў) у структуры сказа ў строгай адпаведнасці з пэўным тыпам предыката.

Мадэль агенс – предыкат – дырэктыў-старт. Функцыю паказыка семантыкі мадэлі агенс – предыкат – дырэктыў-старт выконвае дырэктыў-старт, які ўказвае на зыходны пункт і спалучаецца толькі з дзеясловамі лексіка-семантычнай групы руху. Выражаецца ён як прыслоўем: *А кулі, кулі – адусоль.* // *Няма ратунку ім ад куль* (П. Броўка), так і назоўнікам у форме роднага склону з прыназоўнікамі: *«А Віктар што – з вайны?»* – здзівілася Сцепаніда (В. Быкаў); *«Вы – з тэатра? Што там паказвалі сеняя?»* – запытала Сяятлані («Рэспубліка»). У структуру такіх сказаў могуць уводзіцца і дадатковыя кампаненты – тэмпаратывы: *Мы – толькі што ад маці* (В. Хомчанка); *Цягнікі – з вакзала дзень і нач* («Звязда»). У такіх выпадках семантыка ў сказах вызначаецца на аснове найбольш тыповага спалучэння кампанентаў з вайны, з тэатра, ад маці, з вакзала з дзеясловамі лексіка-семантычнай групы руху. Аднак пры наяўнасці іншага паказыка *Мы – ад маці*. Тэлеграму або *Віктар – з вайны*. Вестачку сказ можа набываць і іншы сэнс. Таму пры рэалізацыі камунікатыўнага задання надзвычай важным фактам выступае тыповасць спалучальнасных уласцівасцей кампанентаў сказа.

Мадэль агенс – предыкат – дырэктыў-фініш. Паказыкам семантыкі мадэлі агенс – предыкат – дырэктыў-фініш выступае дырэктыў-фініш, што абумоўлена структурна-семантычнымі асаблівасцямі лакатываў, паколькі яны часцей спалучаюцца з дзеясловамі лексіка-семантычнай групы руху. Эліптычны сказ з'яўляецца пытальным, лакатыў выражаецца пераважна прыслоўем і набывае функцыю семантычнай дамінанты: – *Куды ж ты, дачушка? Людзі на парог, а ты за парог* (А. Кудравец); *І дарослыя, і дзеці – // Ўсе сюды* (З. Бядуля); *Ты можаш з намі ехаць. Я якраз у Водрынку* (А. Макаёнак); *А можа, ён на Петраград, цягнік* (П. Глебка); – *Ты, ігар куды?* (А. Карпук); – *А я – у рэчку!* Люблю ў віры паплаваць (А. Бялевіч). Агенс у такіх сказах выражаецца пераважна асабовым займеннікам, радзей на суб'ект перамяшчэння ўказвае зваротак: – *Куды ты, Чаротны?* (А. Кулакоўскі). Спосабы выражэння семантычных кампанентаў могуць быць таксама рознымі. Агенс і дырэктыў-фініш часам выражаюцца рознымі формамі назоўніка: *Зводні атрад факультэтам* – у адзін з самых прыгожых куткоў – *Браслаўскі раён* («Наставнік»); *Галгоўскі* – у горад свой родны. // *Падгол* – у любімь, кялгас (П. Броўка). Прасторавыя адносіны паміж эліпсанамі дзеясловімі і лакатывамі выяўляюцца ў такіх сказах найбольш выразна: *Сава – на сцену вяршыню, // Найярчэйшую з нябесай зорку* (Максім Танк).

Сінтаксічна пазіцыя дзейніка ў эліптычных канструкцыях з семантыкай руху набывае тыповое напаўненне: яна ўказвае на суб'ект перамяшчэння і рэалізуецца асабовымі займеннікамі ў форме назоўнага склону: *Добра, добра. Зараз... А ты хіба – у каморку?* (І. Мележ); *Слачатку мы ў шпіталь, потым – у родную вёску* («Звязда»).

Дырэктыў-фініш можа выражацца і назоўнікам у форме роднага склону з прыназоўнікам да. Пры такой форме выражэння эліптычны сказ набывае адназначныя характеристыкі і канкрэтную семантыку: – *Шэф, да вас жанчына* (А. Дудараў); – *Я – да нашых куркулёў! Ну не!* (А. Дзялендзік).

Часам агенс выражаецца азначальнымі займеннікамі: *А сам – да людзей* (Т. Бондар). Але найбольш частая форма яго выражэння – асабовы займеннік. У такіх сказах пры адсутнасці прамога ўказання на значэнне маўлінчых працэсаў (паказыка семантыкі – з просьбай, з прапановай і інш.) рэалізуецца найбольш тыповая для сказа з названымі кампанентамі семантыка – руху: *Я – да вас, Арына Радзівонаўна. Па вашаму пісьму* (А. Макаёнак); *Я – да вас, хлопцы* (Кузьма Чорны).

Дырэктыў-фініш часта рэалізуецца займеннікам у форме роднага склону з прыназоўнікам да: *А вы – да нас* (І. Мележ); *Уладзімір Андрэевіч, да вас настаўніца, Лідзія Сямёнаўна* (А. Макаёнак) або назоўнікам у аналагічнай

форме: *Ну, я – да Чарнаштана* (В. Быкаў), а таксама назоўнікамі у форме роднага або вінавальнага склонаў: *Паўчінка залатая – да вясковага двара. Верасовая сцяжынка. Па баках – беразянкі* (Г. Бураўкін); – Я – у школу, – кінула дзяўчына на хаду (Б. Мікуліч); *Інжынер – купец з вышэйшай адукцыяй – у агарод з бульдозерам* (М. Матукоўскі).

Эліптычныя канструкцыі з указаннем на канечны пункт руху могуць быць аднасастаўнымі паводле структуры. Дырэктыў-фініш у такіх сказах дастаткова інфарматыўны і реалізуе семантыку руху бессуб'ектным спосабам. Закон семантычнага ўзгаднення прадвызначае кола лексем, што могуць запаўняць сінтаксічную пазіцыю эліпсованага выказніка. Тады персанальнасць аднасастаўных эліптычных конструкцый выражаецца імпліцитна, што абумоўлена спецыфікай іх структурнай арганізацыі: – *Дамоў, на завод?* – з *робленай паслужлівасцю і нахастствам спытаў шафёр* (І. Канановіч); *Угору, у прадонне вышыні* (Т. Бондар).

Камбінацыя кампанентаў агенс – прэдыкат – дырэктыў-фініш спрыяе канкрэтызацыі семантыкі сінтаксічнай адзінкі. Да таго ж разнастайныя формы іх выражэння (назоўнікі і займеннікі) пашираюць кола сінтаксічных конструкцый, у якіх реалізуецца семантыка руху. Менавіта абмежаваны характар семантычнай спалучальнасці сірканстантаў з просторавым значэннем дазваляе ім набываць дамінантныя характеристыкі руху.

Мадэль агенс – прэдыкат – дырэктыў-старт – дырэктыў-фініш. Калі лакатывы ўказваюць на напрамак руху ад пачатковага да канечнага пункта, то семантыка руху реалізуецца ў мадэлі агенс – прэдыкат – дырэктыў-старт – дырэктыў-фініш, кампанентах, якія выражаюцца пераважна назоўнікамі ў форме вінавальнага або роднага склонаў з прыназоўнікамі: *Іскры з кузні – за парог, // На лядочак тонкі* (А. Бялевіч); *Мы з начы глухой – у вечны свой світанак, // У нечыя нябесныя палі* (Р. Баравікова); *Въ ходзізь, ён з таго моста ў палонку?* (Г. Марчук); *Прабег шарак, узніяўшы, хрест, // Прачнуўшыся ад сну. // Птушыны піск – з куста на куст.* // *Бы спудзіў хто жайну* (П. Броўка); *Знатоўлу – у натоўп. // Бездалам жні* (Т. Бондар); *Я з гасцей ды ў гости, – начала Марыя* (І. Чыгрынаў). Сказі з лакатывамі тыпу з начы ў світанак, з куста на куст, з натоўпу ў начоўп, цераз поле і ў лес (пры адсутнасці аб'ектных кампанентаў) указваюць ча дынамічную лакалізацыю суб'екта.

Мадэль агенс – прэдыкат – транзітыў. Мадэль эліптычнага сказа з такімі кампанентамі, як агенс – прэдыкат – транзітыў реалізуецца пры

ўмове, калі эліптычныя сказы з семантыкай руху ўключаюць у свой склад лакатывы, якія ўказваюць не на канечны пункт, а на яго кірунак. Пазіцыя апушчанага дзеяслова тут прадстаўлена лексіка-семантычнай групай дзеясловаў са значэннем *ісці*, *рухацца, перамяшчацца* ў адпаведнай форме. Транзітыў часцей выражаецца прыспоўем *насustrач*: *Сонца насustrач і сіні прастор. // Неба і хмары ў вясёлкавай браме* (С. Грахоўскі); *Выйшлі яны пагуляць. А насustrач жанчына з каляскаю* (Г. Багданава); *А перад ім – яснее неба, // А перад ім – машын гудкі. // Насustrач – поле, поле з хлебам. // Насustrач – дзæці, як званкі* (П. Броўка); *Няспынна насustrач – // Касякі аблокаў і ўспамінаў* (Т. Бондар). Функцыяняванне такіх сказаў абумоўлена значэннем просторавага сценіса, які прадвызначае «наяўнасць дзеяслова з семантыкай руху» [55, с. 371]. У іх часам пашираецца фармальна-граматычная структура з мэтай канкрэтызацыі сэнсу, а транзітыўы маюць монафункциянальныя характеристыкі, што дазваляе ім реалізуваць толькі адзінную семантыку: *А над лабой, над краем // У вырай жураулі* (А. Грачанікаў); *Чытальня зала. // Акно. // І холад пустога перона. // Снягой галашэнне. // Яно – за мялю у дзвёры вагона* (Л. Дранько-Майсюк); *Над згадкаю ціша сышла, - // І зноў вятырска кальша сцяну хмызнякоў. // Бяда ж – за дзяўчычні зій: // Каторы ўжо круг* (Т. Бондар); ...*Наступны ўзмах – і воля. // Насustrач – сінню! – акіян. // І ні руля, ні зоркі ў долі: // Сляпым грабцом – душа мая* (Т. Бондар).

Транзітыў у канструкцыях з эліпсам дзеяслова можа ўказваць на просторавы арыенцір, межы якога пераадольваюцца ў працэсе руху, і выражаецца назоўнікам у форме роднага або вінавальнага склонаў: *Ты – лаўз лес і ў ёску* (Б. Сачанка). Названыя кампаненты маюць монафункциянальныя характеристыкі і адзіна магчымае семантычнае напаўненне.

Мадэль агенс – прэдыкат – фінітыў-1. У выпадках, калі паказчыкам семантыкі выступаюць фінітыўы, указваючы на мэту руху суб'екта ў просторы, мадэль эліптычных сказаў уключае кампаненты агенс – прэдыкат – фінітыў-1: *Я тут – па справе* (А. Макаёнак); *Я да цябе... на прыём* (І. Шамякін); *Я да вас, Тарас Антонавіч, за дапамогай* (Г. Марчук); *Снег – каму для радасці, каму для бяды* (А. Бачыла) або агенс – прэдыкат – фінітыў-4: *Я лепш – на паляванне. Прырода, прастор...* (А. Дзялендзік); *На споведзь я* (А. Петрашкевіч). Фінітыў указвае на прадмет або дзеянне, што з'яўляецца вынікам руху. Па гэтай прычыне спалучацца кампаненты могуць толькі з дзеясловамі лексіка-семантычнага класа руху, што абмяжоўвае кола

лексем на месца незамешчанай сінтаксічнай пазіцыі. Сінтаксічна пазіцыя дзейніка ў такіх эліптычных сказах можа рэалізуваць розныя семантычныя ролі: функтыва: *Забіты. Дзве кулі. Адна ў грудзі, другая ў жывот* (В. Быкаў); сілы: ...*З яснага неба // На нашу зялённую – гром...* (Р. Баравікова); неадушаўлёнага пратаганіста: *Лісця ўзняўся віхор, // І каstryчнік – на двор* (П. Броўка).

Мадэль **агенс – прэдыкат – дыменсіў-1 і агенс – прэдыкат – дыменсіў-3**. У якасці паказыка семантыкі часам выступае **дыменсіў-1**. Мадэль эліптычнага сказа ўключае пры такай умове кампаненты агенс – прэдыкат – дыменсіў-1: *А вам далёка?* (В. Быкаў). Калі ж паказыка семантыкі выступае **дыменсіў-3**, то і мадэль эліптычнага сказа будзе ўключаць агенс – прэдыкат – дыменсіў-3: *Я – мігам. На адной назе* (А. Макаёнак); – *Я – хутка. Ты пасядзі тут* (Г. Багданава); *Хутчэй, хутчэй адсюль* (Г. Багданава). Выражаюцца дыменсівы пераважна назоўнікамі або прыслоўямі і характарызуюць рух не толькі паводле працягласці, але і паводле колькаснай або якаснай прыкметы.

Мадэль **агенс – прэдыкат – медыятыў-1**. Калі ў якасці паказыка семантыкі руху выступае **медыятыў**, то рэалізуецца мадэль агенс – прэдыкат – медыятыў-1: *Ды сціхла ўсё, як па загаду. // Натоўн – бягом, штуршком на грады* (А. Грачанікаў); У «Заслаўль» толькі на 227-м (Г. Багданава); *А немцы, немцы – сургунём. // Ён палівае іх агнём* (П. Броўка); *Хмарай пыл – за салдатамі* (А. Вялюпін); *А шнур (журавоў) парваны – нізам, нізам, нізам* (А. Пысін); *Усе птушкі – чарадой... Усе – дамоў...* // *Навошта ж ён у вырай* (Т. Бондар); *Я – // Сокалам ясным да вас* (З. Бядуля). Выразныя харектар прыведзеныя сказы набываюць дзякуючы таму, што медыятывы маюць абмежаванае кола лексем, з якімі могуць спалучацца: гэта пераважна дзяясловы тыпу *ісці*, *бегчы*, *рухацца* і інш., што прадвызначаюць адназначны харектар сказа і не дапускаюць рэалізацыі іншай семантыкі. Хоць медыятывы не з'яўляюцца тыповымі сродкамі рэалізацыі семантыкі руху, спосаб выражэння кампанентаў не вызначаеца разнастайнасцю: гэта пераважна прыслоўі або назоўнікі: *Я з вамі – слёд у слёд* (А. Бялевіч); *Час, ай этай вечаровай – // Кандрат у хату* (А. Бялевіч) «Ты сядай во! І – зараз», – *кінуў мне Ткачук* (В. Быкаў); *Вы пабудзьце, а я – зараз* (А. Макаёнак); *Ты пабудзь, а я – на хвілінку* (В. Быкаў).

Мадэль **агенс – прэдыкат – дырэктыв-фініш – медыятыў-1**. Калі медыятыў рэалізуе семантыку руху ў аднастайных эліптычных канструк-

циях, то мадэль сказа чатырохкампанентная: агенс – прэдыкат – дырэктыв-фініш – медыятыў-1. Значэнне руху рэалізуецца з дапамогай спалучэння харектарызуючых сірканстантаў з прасторавымі. Агенс выражаеца імпліцытна: *Праз цемру ценяў нацянькі – // Да зор, да неба* (М. Шабовіч); *Хлопцы! Хутчэй – на завод!* (А. Дзялендзік). Пашиярэнне семантычнай структуры сказа за кошт медыятыва надае ім большую выразнасць і семантычную ёмістасць: *І раптам лёгкі цень – на велічнасць уцёса* (Р. Баравікова); *Птушка патрывожаная свішча, // І настылі з раніцы кусты, // Я хутчэй – на ціхае гарышча, // Дзе схаваны даўнія лісты* (Р. Баравікова).

Мадэль **агенс – прэдыкат – транзітыв – медыятыў-1**. Мадэль з кампанентамі агенс – прэдыкат – транзітыв – медыятыў-1 рэалізуецца пры ўмове спалучэння, медыятыў-1 з транзітывам: *І Алёшка, // Мірон і Зянон – // Па карчах, на кустах // Наўздагон* (А. Пысін); *Я ярам-долам, каля жыта, // Цера з лёта, з за ракіты – // Да цябе, хлапчына, напрасткі* (Г. Бурайкін); *На сустрач ім – такой знаёмай рыскай – // Гусей цяжкая хвілістая ніць* (Т. Бондар); *І гэнуу, усё расце, буяе: агуркі па тапарышчу, памідоры па гарашку.* А праз этую прыгажосць – гусеніцамі (М. Матукоўскі).

Мадэль **агенс – прэдыкат – дырэктыв-старт – медыятыў-1**: Калі медыятывы ўказваюць на розныя ўмовы працякання працэсу, што канкрэтны зуе семантыку эліптычнага сказа, то рэалізуецца мадэль агенс – прэдыкат – транзітыв – медыятыў-1. Сінтаксічна пазіцыя медыятываў розная, аднак часцей за ўсё яны размяшчаюцца ў сярэдзіне або ў канцы сказа і выражаютца прыслоўямі або назоўнікамі ў форме творнага склону: *Немцы з лесу ланцугоў* (А. Дудараў); *А чаму вы сёння не на матыцькіле* (А. Кудравец); *Хлапцы ўзялі здабытак свой, // Ды раптам кулі чарадой* (П. Броўка); *Гарачым агнём неспакойнай кроў па пругкіх жылах...* (А. Куляшоў). Пры гэтым функцыю паказыка семантыкі руху выконваюць прасторавыя сірканстанты.

Мадэль **агенс – прэдыкат – кандытыв – медыятыў-1**. Медыятывы могуць выкарыстоўвацца ў якасці паказыка семантыкі і ў спалучэнні з кандытывамі. Пры такай умове семантыка руху рэалізуецца ў мадэль агенс – прэдыкат – кандытыв – медыятыў-1. Гэта тлумачыцца тым, што суб'ект у большасці падобных сказаў прадстаўлены імпліцытна, а таму колькасць сінтаксічных кампанентаў мінімальная. Такая камбінацыя кампанентаў з'яўляеца рэдкай з'явай: *Цяпер хутчэй да санітаркі* (А. Бачыла); *Лад таім агена*

нём немагчыма нават і па-пластунску (В. Быкаў). Рэалізацыя семантыкі магчыма толькі ў аднастайных эліптычных сказах, дзе эліпсуецца адзін з кампанентаў (предыкат), суб'ект выражаеца імпліцытна, а астатнія маюць дадатковы харктэр.

Мадэль агенс – предыкат – дырэктыў-фініш – тэмпаратыў. У канструкцыях з эліпсам дзеяслова, калі рэалізуецца мадэль агенс – предыкат – дырэктыў-фініш – тэмпаратыў, агенс выражаеца імпліцытна, і канструкцыя набывае аднастайную будову: *Хай хто-небудзь спачатку адзін, як бы ў разведку. А пасля другі ў вёску. Каб не абоім адразу* (В. Быкаў). У *мір да ўсіх – надоўга, навякі* (Т. Бондар); *Куды ето проціў ночы* (І. Мележ). Такія мадэлі рэалізуюцца ў значнай колькасці структурных схем, а вось спосабы выражэння тэмпаратыва не вызначаюцца разнастайнасцю. Ён выконвае ролю паказчыка семантыкі толькі ў спалучэнні з прасторавымі сірканстантамі: *Я сёння – нікуды* (А. Макаёнак); *Я назаўсёды сюды* (А. Макаёнак). Зрэдку тэмпаратывы выражаюцца рознымі формамі назоўнікаў: *Прыбегла на пошту. Цёмана ў вачах. // У Мінск напісала некалькі слоў. // Пайшла тэлеграма па правадах. // А Лена той хвілю – зноўку дамоў* (П. Броўка). Адметнасцю падобных сказаў з'яўляецца тое, што тэмпаратыў нясе асноўную нагрузкчу ў рэалізацыі семантыкі сінтаксічнай адзінкі. Паказчыкам семантыкі ў дадзеным кантэксце выступае кампанент надоўга, які і указвае на семантыку руху. Указаная мадэль можа рэалізавацца ў разнастайных структурнаграматычных схемах.

Назіраюцца выпадкі, калі тэмпаратыў адмяжоўвае розныя канструкцыі – эліптычныя сказы з семантыкай руху і з семантыкай статальнай лакализацыі: Эліптычны сказ тыпу *Мы – на Волзе* можа мець некалькі семантычных напаўненняў. Гэтаму спрыяе нетыповая форма выражэння дырэктыў-фініша – форма меснага склону, замест вінавальнага. У падобных сказах тэмпаратыў канкрэтнізуе семантыку апушчанага дзеяслова: *Праз некалькі дзён мы – на Волзе* (А. Макаёнак).

Тэмпаратывы ў эліптычных сказах маюць розныя спосабы выражэння: гэта могуць быць прыспоўі часу, розныя формы назоўнікаў з прыназоўнікамі, а таксама колькасна-іменныя спалучэнні: *Дзед, а куды ты пасля вайны?* (А. Дудараў); *Як дачуўся, што ты ўладу такую займеў, у ту ю ж хвіліну я – сюды* (А. Макаёнак); *Будзе што паглядзець. // Ёсь нямала навін. // Я – з Чырвон-Гарадка, // Можа, сорак хвілін* (П. Броўка).

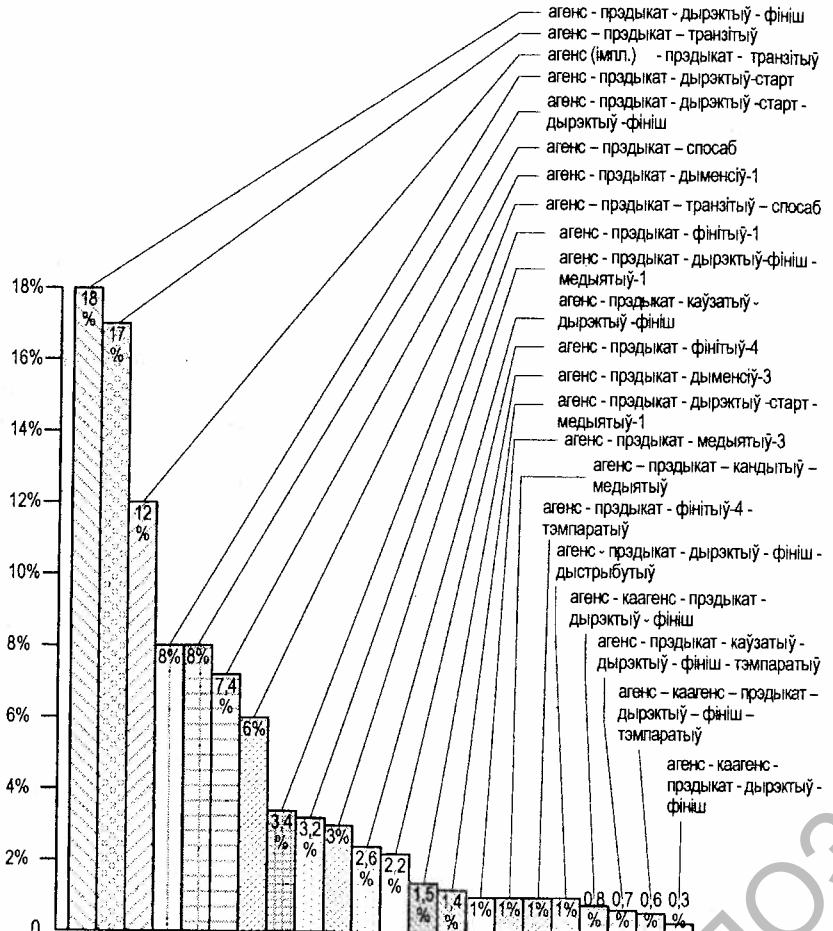
Мадэль агенс – предыкат – дырэктыў-фініш – дыстырыбутыў-2. Мадэль эліптычнага сказа агенс – предыкат – дырэктыў-фініш дыстырыбутыў-2 рэалізуецца тады, калі дыстырыбутыў-2 указвае на дынамічную працэсуюльнасць, якая пайтвараеца пастаянна або перыядычна і выражаеца прыспоўіем: *А думы ўгору. Зноў і зноў* (П. Броўка); *Зноў ты да нас, Міхаіл* (М. Матукоўскі); *Зноў я на кухню* (Г. Багданава).

Мадэлі агенс – предыкат – каўзатыў – дырэктыў-фініш і агенс – предыкат – каўзатыў – дырэктыў-фініш – тэмпаратыў. Агенс у канструкцыях, створаных гэта мадэлях агенс – предыкат – каўзатыў – дырэктыў-фініш і агенс – предыкат – каўзатыў – дырэктыў-фініш – тэмпаратыў, часта выражаеца імпліцытна – з дапамогай формы экспліцытна выражанага дзеяслова папярэдніга сказа: *Не аглядайся. // З радасці – да зор нябесных* (Р. Баравікова); *Хата была прыбрана. І Таццяна па звычаі – на вуліцу* (У. Шахавец); *Мік ола чамусьці – у бок школы* (Г. Марчук); *У ту ю ж хвіліну Сцялан з'ячэўку – за парог* (А. Бачыла).

Мадэлі агенс – каагенс – предыкат – дырэктыў-фініш і агенс – каагенс – предыкат – дырэктыў-фініш – тэмпаратыў. Калі паказчыкам семантыкі руху ў эліптычных сказах выступае дырэктыў-фініш, гэта семантыка рэалізуецца ў мадэлях агенс – каагенс – предыкат – дырэктыў-фініш: *Ну, пакуль, // А я з партагам – // У брыгады да касцоў* (П. Броўка); *Як я тады рашилася. Адна з імі трывма (дзецьмі) ды праз усю краіну* (Г. Багданава) і агенс – каагенс – предыкат – дырэктыў-фініш – тэмпаратыў: *Дзень кожны я з стадам – сюды, на балота* (З. Бядуля).

Мадэль агенс – каагенс – предыкат – дыстырыбутыў-2. Мадэль эліптычнага сказа будзе змяшчаць кампаненты: агенс – каагенс – предыкат – дыстырыбутыў-2 тады, калі ў якасці паказчыка семантыкі можа выступаць дыстырыбутыў-2: *Ён жа ўсё па начах то з дзеўкай, то яшчэ з кім!* – Яшчэ невядома, ты з кім (І. Мележ).

Градацыйная класіфікацыя мадэлей эліптычных канструкцый з семантыкай руху на аснове ступені частотнасці, якая прадугледжвае колькасныя харктарыстыкі мадэлей, і прадуктыўнасці – здольнасці мадэлей рэалізавацца ў пэўнай колькасці структурных схем (у дужках падаецца колькасць структурных схем, у якіх рэалізуецца тыповая семантыка мадэлі), мае наступны выгляд (рысунак 58).

Рысунак 58 – Дынамічна-лакатыўны тып: частотнасць адносяцца

Да адноса высокачастотных² адносяцца мадэлі: агенс – предыкат – дырэктыў-фініш (18 %), агенс – предыкат – транзітый (17 %), агенс (імпл.) –

² Крытэрый падзелу на высока- і нізкачастотныя (або высока- і нізкапрадуктыўныя) мадэлі выступае паказыч p . Сярэдняя частата (або прадуктыўнасць) мадэлі вылічваецца па формуле $p = \frac{100\%}{n}$, дзе n – колькасць мадэлей унутры класа з агульнай семантыкай або колькасць структурных схем унутры пэўнай мадэлі.

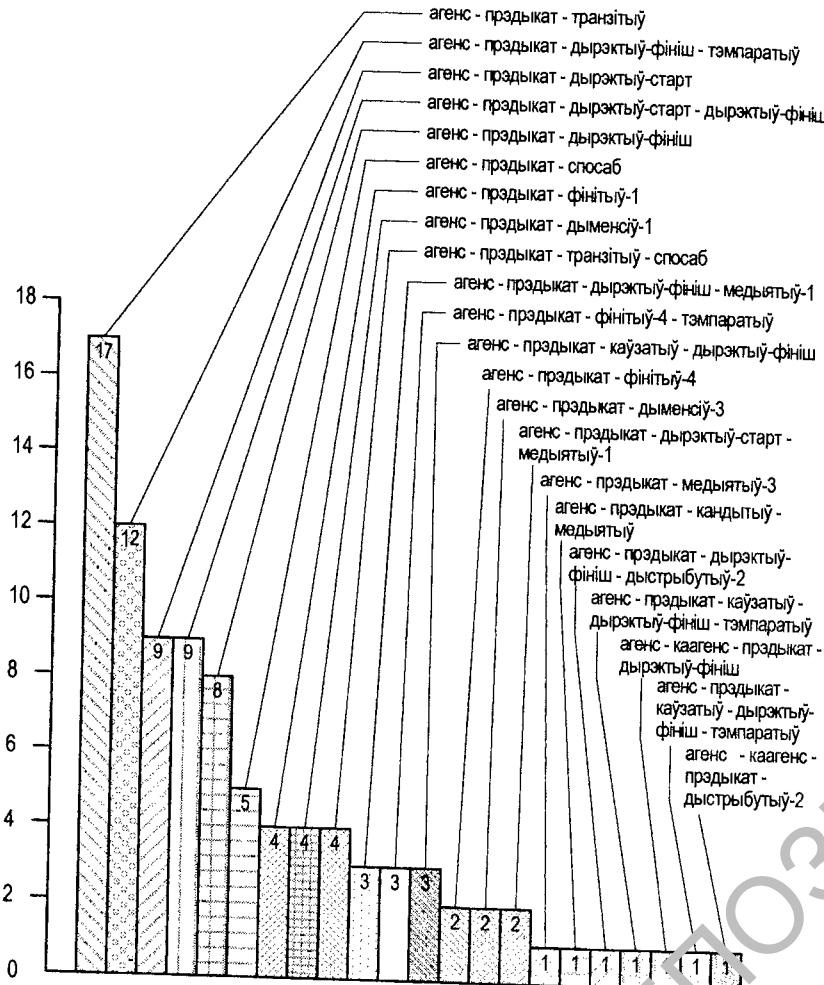
предыкат – транзітый (12 %), агенс – предыкат – дырэктыў-старт (8 %), агенс – предыкат – дырэктыў-старт – дырэктыў-фініш (8 %), агенс – предыкат – спосаб (7,4 %), агенс – предыкат – дыменсіў-1 (6 %).

Да мадэлей з адноса нізкай ступенню частотнасці адносяцца: агенс – предыкат – транзітый – спосаб (3,4 %), агенс – предыкат – фінітый-1 (3,2 %), агенс – предыкат – дырэктыў-фініш – медыятыў-1 (3 %), агенс – предыкат – каўзатый – дырэктыў-фініш (2,6 %), агенс – предыкат – фінітый-4 (2,2 %), агенс – предыкат – дыменсіў-3 (1,5 %), агенс – предыкат – дырэктыў-старт – медыятыў-1 (1,4 %), агенс – предыкат – медыятыў-3 (1 %), агенс – предыкат – каўзатый – медыятыў (1 %), агенс – предыкат – фінітый-4 – тэмпаратый (1 %), агенс – предыкат – дырэктыў-фініш – дыстырыбутыў (1 %), агенс – каагенс – предыкат – дырэктыў-фініш (0,8 %), агенс – предыкат – каўзатый – дырэктыў-фініш – тэмпаратый (0,7 %), агенс – предыкат – дырэктыў-фініш – тэмпаратыў (0,6 %), агенс – каагенс – предыкат – дырэктыў-фініш (0,3 %). Ступень частотнасці мадэлі абумоўлена харектарам семантычных кампанентаў, што ўваходзяць у яе склад.

Па высокапрадуктыўных адносяцца мадэлі: агенс – предыкат – транзітый (17), агенс – предыкат – дырэктыў-фініш – тэмпаратыў (12), агенс – предыкат – дырэктыў-старт (9), агенс – предыкат – дырэктыў-старт – дырэктыў-фініш (9), агенс – предыкат – дырэктыў-фініш (8), агенс – предыкат – спосаб (5), агенс – предыкат – фінітый-1 (4), агенс – предыкат – дыменсіў-1 (4), агенс – предыкат – транзітый – спосаб (4).

Да малапрадуктыўных адносяцца мадэлі: агенс – предыкат – дырэктыў-фініш – медыятыў-1 (3), агенс – предыкат – фінітый-4 – тэмпаратыў (3), агенс – предыкат – каўзатый – дырэктыў-фініш (3), агенс – предыкат – фінітый-4 (2), агенс – предыкат – дыменсіў-3 (2), агенс – предыкат – дырэктыў-старт – медыятыў-1 (2), агенс – предыкат – медыятыў-3 (1), агенс – предыкат – каўзатый – медыятыў (1), агенс – предыкат – дырэктыў-фініш – дыстырыбутыў-2 (1), агенс – предыкат – каўзатый (1), агенс – каагенс – предыкат – дырэктыў-фініш (1), агенс – предыкат – каўзатый – дырэктыў-фініш – тэмпаратыў (1), агенс – каагенс – предыкат – дыстырыбутыў-2 (1) (рысунак 59).

Ступень прадуктыўнасці мадэлей залежыць ад якаснага складу яе кампанентаў. Здольнасці некаторых кампанентаў дазваляюць ім реалізавацца ў значайнай колькасці часцін мовы і іх форм, што і забяспечвае мадэлям высокую ступень прадуктыўнасці.

Рысунак 59 – Дынамічна-лакату́йны тып:
прадуктыўнасць мадэлей

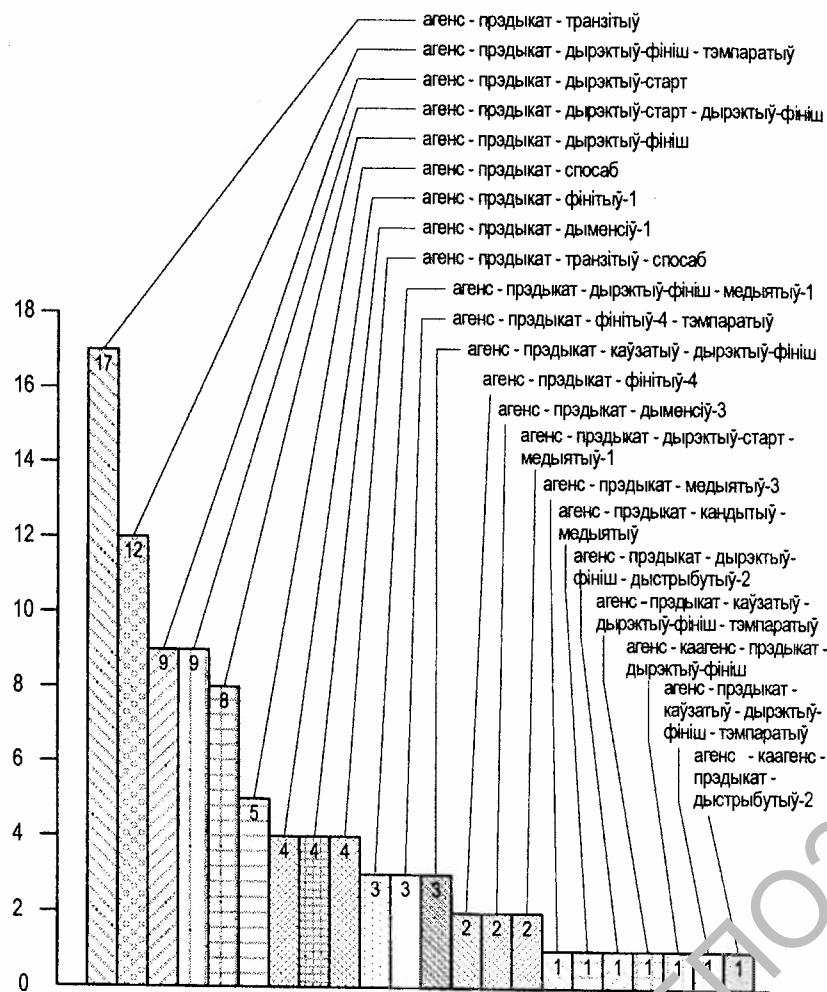
У якасці паказчыка семантыкі руху ўжываюцца наступныя кампаненты: дырэктыў-фініш (38 %), транзітый (20,1 %), дырэктыў-старт (10 %), дырэктыў-старт і дырэктыў-фініш (8,5 %), способ (8 %), дыменсіў-1 (6,5 %), фінітый-1 (3,4 %), фінітый-4 (2,5 %), дыменсіў-3 (2 %), медыятыў-3 (0,7 %), каагенс (0,3 %). Роля паказчыкаў семантыкі абумоўлена законам семантычнага ўзгаднення: большасць кампанентаў з прасторавым значэннем, а таксама фінітый-1, фінітый-4, дыменсіў-1, дыменсіў-3, медыятыў-3 і способ спалучаюцца толькі з дзеясловамі лексіка-семантычнай групы руху.

Спосабы выражэння кампанентаў, што ўваходзяць у склад мадэлей, самыя розныя. Найбогашчата дырэктыў-старт, дырэктыў-фініш, транзітый выражаюцца назоўнікамі, значна радзей – прыслоўямі і зайненнікамі. Агенс выражаеца рознымі формамі зайненніка або назоўніка ці імпліцытна. Фінітый і медыятыў выражаюцца пераважна назоўнікамі, дыменсіў і способ – прыслоўямі.

3.1. Экзістэнціянальна-лакату́йны тып

Эліптычныя сказы са значэннем статальнай лакалізацыі ўжываюцца даволі часта ў творах мастацкай літаратуры. Гэта тлумачыцца тым, што яны ўжо на ўзорні сінтаксічных кампанентаў утвараюць тыповую ситуацыю. Дзеяслово са статальным значэннем апускаецца часцей за іншыя, што выкліканы камунікатыўным заданнем эліптычнага сказа – паказаць месца размяшчэння аб'екта або проста ўказаць на яго наяўнасць. Дамінуючым кампанентам у рэалізацыі семантыкі выступае лакату́й: Поль шумнае – за вёскай // У імкливых ручаях (П. Броўка); Аблога цішыні вакол, // Абломак месяца ў аблоках (Т. Бондар).

Мадэль эліптычнага сказа з семантыкай статальнай лакалізацыі ўключае наступныя кампаненты: **экзісцыенс – презыкат – лакату́й**. Пазіцыя лакатыва са статальным значэннем часцей за ўсё знаходзіцца ў аблігаторным канцы сказа: А тут – незнамая госця на пыльным старым дыване... (Т. Бондар); Зноў той жа сон... // І багна, і вада... // Я – побач, я – люблю (Р. Баравікова). Выражаеца экзісцыенс пераважна назоўнікамі ці асабовым зайненнікам, пры гэтым эліптычныя сказы могуць набываць форму пытальнага сказа: Гаспадар – у хаце? (І. Мележ).

Рысунак 59 – Дынамічна-лакатыўны тып
прадуктыўнасць мадэлей

У якасці паказчыка семантыкі руху ўжываюца наступныя кампаненты: дырэктыў-фініш (38 %), транзітый (20,1 %), дырэктыў-старт (10 %), дырэктыў-старт і дырэктыў-фініш (8,5 %), спосаб (8 %), дыменсіў-1 (6,5 %), фінітый-1 (3,4 %), фінітый-4 (2,5 %), дыменсіў-3 (2 %), медыятыў-3 (0,7 %), каагенс (0,3 %). Роля паказчыкаў семантыкі абумоўлена законам семантычнага ўзгаднення: большасць кампанентаў з просторавым значэннем, а таксама фінітый-1, фінітый-4, дыменсіў-1, дыменсіў-3, медыятыў-3 і спосаб спалучаюца толькі з дзеясловамі лексіка-семантычнай групы руху.

Спосабы выражэння кампанентаў, што ўваходзяць у склад мадэлей, самыя розныя. Найбольш часта дырэктыў-старт, дырэктыў-фініш, транзітый выражаютца назоўнікамі, значна радзей – прыслоўямі і займеннікамі. Агенс выражаетца рознымі формамі займенніка або назоўніка ці імпліцитна. Фінітый і медыятыў выражаютца пераважна назоўнікамі, дыменсіў і спосаб – прыслоўямі.

3.2. Экзістэнціянальна-лакатыўны тып

Эліптычныя сказы са значэннем статальнай лакалізацыі ўжываюца даволі часта ў творах мастацкай літаратуры. Гэта тлумачыцца тым, што яны ўжо на ўзорні сінтаксічных кампанентаў утвораюць тыповую сітуацыю. Дзеяслou са статальным значэннем апускаецца часцей за іншыя, што выклікана камунікатыўным заданнем эліптычнага сказа – паказаць месца размяшчэння аб'екта або праста ўказаць на яго наяўнасць. Дамінуючым кампанентам у рэалізацыі семантыкі выступае лакатыў: Поль шумнае – за вёскай // У імклявых ручаях (П. Броўка); Аблога цішыні вакол, // Абломак месяца ў блоках (Т. Бондар).

Мадэль эліптычнага сказа з семантыкай статальнай лакалізацыі ўключае наступныя кампаненты: **экзісцыенс – предыкат – лакатыў**. Пазіцыя лакатыва са статальным значэннем часцей за ўсё знаходзіцца ў абсалютным канцы сказа: А тут – незнаёмая госця на пыльнym старым дыване... (Т. Бондар); Зноў той жа сон... // І багна, і вада... // Я – побач, я – люблю (Р. Баравікова). Выражаетца экзісцыенс пераважна назоўнікамі асабовымі займеннікамі, пры гэтым эліптычныя сказы могуць набываць форму пытальнага сказа: Гаспадар – у хаце? (І. Мележ).

Эліптычныя канструкцыі *са значэннем статальнай лакалізацыі ў межах прасторавага арыенціра* ўключаюць эліпсаны дзеяслоў і два матэрыяльна выражаныя кампаненты. Адметнасць семантыкі такіх сказаў заключаецца ва ўказанні на канкрэтны прасторавы арыенцір: *Твае салдаты тут, у акопах* (А. Дудараў); *У засадзе Баранаў Васіль* (А. Куляшоў); *Ноч. Снягі, як горы.* // *На снягах – салдаты з 27-га Сімбірскага палка* (П. Броўка); *Як ні скажаш, вельмі цяжка // Па кавалку зарабляць.* // *На сяле ўсё немцы ў касках,* // *А Міколы не чуваць* (П. Броўка). Лакатыў у іх можа выражацца самымі рознымі спосабамі – формамі назоўніка: *Свято далёкай зоркі – над вадой* (А. Грачанікаў); *На скрыжаванні – чарада рабін.* // *I раптам надліс:* «*Сцеражыся мін*» (А. Бажко); *Іду. З нябес глядзіцца месяц.* // *У прасторы ноч і ціхі сон* (З. Астапенка); *На полі – жыта, жыта // З вачамі васількоў* (А. Іверс); *На сценах – дараагі дываны, дараагі абажур, дараагая мэблія* (Г. Марчук), *займенніка:* *Знекуль выскачыў газік, // Пабег – сургунём.* // *На ім – дзядзька Тамаш // З велічэзным снапом* (П. Броўка), прыслоўямі: *На сустрач – даліна, мурожная траўка.* // *За лугам – магільнік, Хмызняк і багна* (З. Бядуля); *Мальвіна дома* (Б. Сачанка).

Экзісцыенс, выражаны назоўнікам, указвае на неадушаўлёны аб'ект: *I на праспектах і плошчах яго – // Белья, белья лілы* (С. Грахоўскі); *На пагорку – чабор* (З. Бядуля); *У пакой зімна. На шыбах – кветкі* (М. Рудакоўскі); *На дойгіх і брудных лаўках – перавязаныя ніткамі дзялянкі сала* (Б. Сачанка); *Вось на ўзгорку – пяціценны дом // З шыльдаю кароткай «Чайная»* (П. Глебка).

Эліптычныя сказы са значэннем статальнай лакалізацыі могуць указваць на аб'ект, што размяшчаецца *па-за межамі прасторавага арыенціра*. Адметнасць іх у форме лакатыва, які заўсёды выражаецца назоўнікам з прыназоўнікамі *за:* *За хмарай шызай – неба сінява...* (Р. Баравікова); *За беражком – чыстая вада* (І. Мелех); *За лугам – магільнік, хмызняк і багна* (З. Бядуля); *Там, за сінім ціхім борам, – шмат засмучаных сучыц* (А. Куляшоў); *Дарога – за ўяўнай мяжой* (Т. Бондар); ...*За дзеравянаю канцавою вуліцаю – мураваны гръмуучы горад* (Кузьма Чорны); *А за мякой – пустыня,* // *А за пустынай недзе – // Зямлі ѹжыцца рубеж* (Максім Танк, *Рэска Журоўка – за неевялічкім, але маляўнічым возерам* («Беларусь час»); *За вокнамі агні і чорны снег* (А. Вялюгін), *каля (ля):* *Калі хаты – маладая грушка* (Б. Мікуліч); *Шыпшыны куст – ля хаты – на шляху* (Р. Баравікова), *над:* *На дзюномі соннія сасонкі – парасонамі* (А. Вялюгін); *Над шэрай хатай матынай – // I сум, і ясната* (А. Іверс); *Над возерам – аблокі* (П. Галавач), *аба-*

пал (наабапал, паабапал): ...Абапал лясной паляны – дубы (А. Карэлін); *перед:* *I палкоўніка постаць у яго перад вачыма* (П. Броўка), *побач:* *Побач са столом – канапа* (А. Макаёнак), *вакол:* *А вакол – узлескі ясныя* (А. Вялюгін), *імпліцытна:* *Дарожка. Елкі – злева, справа.* // *Працяглы шум. Савіны куст* (А. Бялевіч).

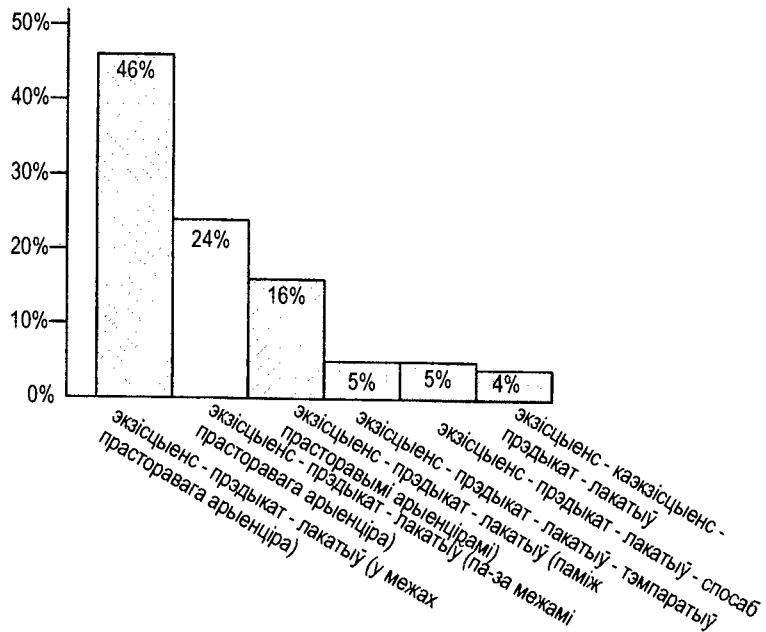
Маюць месца ў сінтаксічнай сістэме беларускай мовы і эліптычныя сказы з семантыкай статальнай лакалізацыі *паміж прасторавымі арыенцірамі*. У іх семантыка рэалізуецца з дапамогай прыназоўніка *між:* *Між вёсак – маляўнічае возера* (А. Астрэйка); *Між ялін – вялікі будан* (А. Бялевіч); *сярод:* *Сярод іх – i мой няроўны почвук* (Р. Баравікова). Такія сказы часта выкарыстоўваюцца ў загалоўках да інфармацыйна-публіцыстычных твораў: *Шляхта – сярод нас* (ЛіМ); *Эллёны астравоў пасярод планеты* (ЛіМ). У назвах экзісцыенс можа выражаны імпліцытна: *Паміж ідэяй і бізнесам* («Настаўніцкая газета»).

Структура сказаў з семантыкай статальнай лакалізацыі можа пашырацца за юшт увядзення факультатыўных кампанентаў – *каэкзісцыенса:* *Маці, ёзэ, мі – у хаце* (Янка Брыль); *тэмпаратыва:* *Зноўку ў лілавых наручках, дзіця і песня... Толькі гайдані* (Т. Бондар) або *сірканстантаў са значэннем спосабу дзеяння:* *Крэкча дуб: // – Душ мне люб.* // *На каленкі // У пужах елкі* (А. Пысін); *Травінка на губах – гарчынкаю напроку* (Т. Бондар); *На кустоўі – ашмоццем – апратка* (Т. Бондар).

Часам пропуск дзеяслова ў эліптычных сказах абумоўлены метрыка-рэйтмічнай арганізацыяй верша: *З лета – стог, аблкладзены кляёнкай, // На штыкетах – жоўтыя глякі...* // *Недзе мама бразгае даёнкай, // Недзе тата носіць смалякі...* (Р. Баравікова); *У кожным сэрцы – малады запал* (А. Куляшоў); *I сярод іх – адна – уся з агню* (Р. Баравікова).

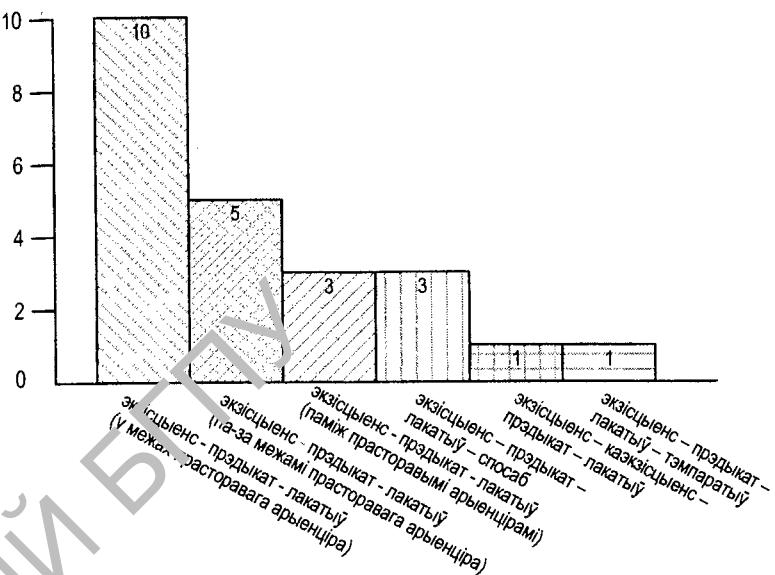
Такім чынам, эліптычныя канструкцыі са значэннем статальнай лакалізацыі маюць структурна-семантычныя адметнасці, якія заключаюцца ў харкторы прэдыкаты. Значэнне статальнай лакалізацыі, што ўласціва эліпсанаму прэдыкату, абумоўлівае харктор семантычных кампанентаў. Мадэль эліптычных канструкцый трохкампанентная (мінімальная) і ўключае экзісцыенс, статальны прэдыкат і лакатыў. *Высокай ступенню частотнасці* харкторызуюцца мадэль: экзісцыенс – прэдыкат – лакатыў (у межах прасторавага арыенціра) (46 %), экзісцыенс – прэдыкат – лакатыў (па-за межамі прасторавага арыенціра) (24 %). Да мадэлей з *нізкай ступенню рэгулярнасці* адносяцца: экзісцыенс – прэдыкат – лакатыў (паміж прасторавымі

арыенцірам) (16 %), экзісцыенс – предыкат – лакатыў – тэмпаратыў (5 %), экзісцыенс – предыкат – лакатыў – способ (5 %), экзісцыенс – каэкзісцыенс – предыкат – лакатыў (4 %) (рысунак 60).

Рысунак 60 – Экзістэнционально-лакатыуны тып:
частотнасьць мадэлей

Да **высокапрадуктыўных** адносяцца мадэлі: экзісцыенс – предыкат – лакатыў (у межах прасторавага арыенцира) (10), экзісцыенс – предыкат – лакатыў (па-за межамі прасторавага арыенцира) (5). Да **мелапрадуктыўных** адносяцца мадэлі: экзісцыенс – предыкат – лакатыў (паміж прасторавымі арыенцірами) (3), экзісцыенс – предыкат – лакатыў – способ (3), экзісцыенс – каэкзісцыенс – предыкат – лакатыў (1), экзісцыенс – предыкат – лакатыў – тэмпаратыў (1) (рысунак 61).

Рысунак 61 – Экзістэнционально-лакатыуны тып:
прадуктыўнасць мадэлей

У якасці паказчыка семантыкі выступаюць лакатывы (100 %), якія маюць спецыфічную граматычную форму – роднага, меснага або творнага склонаў. Спецыфічнасць склонавых форм выражэння лакатываў прайўляецца ў паралінні з формамі выражэння іншых кампанентаў з прасторавым значэннем (дырэктыв-старт, дырэктыв-фініш, транзітыв і інш.). Названыя формы выражэння лакатываў падразуміваюць іх спалучэнне выключна з дзеясловамі з семантыкай статальнай лакалізацыі (а не з семантыкай руху ці перамяшчэння ў просторы). Таму лакатывы выступаюць надзвычай выразным сродкам рэалізацыі семантыкі статальнай лакалізацыі.

Выражаюцца лакатывы пераважна назоўнікамі або займеннікамі, раздзей – прыслоўямі. Экзісцыенс выражаетца назоўнікамі або займеннікамі, тэмпаратыў і способ – назоўнікамі або прыслоўямі. Неабходна адзначыць, што эліптычныя канструкцыі з семантыкай статальнай лакалізацыі даволі шырока выкарыстоўваюцца ў творах мастацкай літаратуры і ў публіцыстыцы, што абумоўлена іх сэнсавай адназначнасцю і канстантнай маркіроўкай катэгорый статальнасці.

3.3. Акцыянальна-безаб'ектны тып

Эліптычныя сказы з семантыкай актыўнага дзеяння падзяляюцца на некалькі груп у залежнасці ад адносін працэсу да суб'екта і аб'екта (П. Шуба) і сферы яго прайўлення. Значную ролю ў рэалізацыі семантыкі ў іх адыгрываюць розныя сірканстанты, бо абавязаныя імі дзеянне непасрэдна з аб'ектам не звязана. Пры гэтых кампазіцыя семантычных кампанентаў можа быць рознай, ды і спосаб выражэння сірканстантаў таксама. Часцей за ўсё сірканстанты выражаюцца прыслоўямі: *Бацька нездароў, дык я – адзін* (Кузьма Чорны); *Як хто, а я – па-свойму* (І. Мележ) або назоўнікамі ў форме ўскосных склонаў з прыназоўнікамі і без іх: *Радуйся, што сэрца – на шматакі...* Ад надрыўных думак і дыхання (Р. Баравікова); *Не былое ажывае, а старадаўніе – за шмат вякоў ад гэтае сумотнае сустрэчы.* Бальшак – да замчышча, агні – вяником, плач паланяніак (Т. Бондар). Актыўнае дзеянне не звязана непасрэдна з аб'ектам, таму гэты кампанент у якасці паказчыка семантыкі не выступае.

Семантыка актыўнага дзеяння можа рэалізавацца ў канструкцыях, дзе эліпсуецца толькі частка састаўнога дзеяслоўнага выказніка. У такіх сказах канфігурацыя кампанентаў істотна не адрозніваецца. Сказ уключае суб'ект і сірканстант: *Я спрабавала – і без маскі, і без спецвопраткі, як многія* (М. Матукоўскі). Экспліцытна выражаная частка выказніка спрабавала змяшчае мадальнае значэнне, указваючы пры гэтым на граматычныя формы эліпсанага выказніка.

Эліптычныя канструкцыі з семантыкай актыўнага дзеяння ў фізічнай сферы падзяляюцца на некалькі груп у залежнасці ад выніку працэсуальнасці. Семантыка актыўнага дзеяння рэалізуецца ў мадэлі *стыхія – прэдыкат – спосаб*. У падобных выпадках эліптычныя канструкцыі ўказваюць на прыродныя працэсы і з'явы: *Шлакі ўздымаюць сетку над лугамі.* // *Лыгее лес под подыхам вястроў.* // *Бярэмамі – сухая пазалота.* // *Зе чіць спакіт у зреджаным галлі* (А. Пысін); *Пішаніца – лавай. Небасхілы* // *над лэвай бронзава гулі* (А. Пысін); *Стала цёмна.* // *Маланкі – навіссю* (Т. Бондар).

Сірканстант у эліптычных сказах можа ўказваць на колькасную прыкмету дзеяння, у такім выпадку ён рэалізуецца ў ролі *ўзыменісіва*: *Удары... Маланкі... Перуны – грамчэй* (Т. Бондар).

Мадэль, у якой можа рэалізавацца семантыка актыўнага дзеяння, мае такія кампаненты, як *функтыў – прэдыкат – лакатыў*, дзе звычайна апускаецца дзеяслоў, непасрэдна не звязаны з аб'ектам, а ў якасці паказчы-

ка семантыкі выступае лакатыў: *З усходу – вятыры, // I на заход – вятыры, // З поўнчы – вятыры, // I на поўдзень – вятыры* (П. Глебка); *Спеліць, спеліць сонца // Ягаду – ажыну.* // *Сонца – не ў аконца.* // *Еду на чужыну* (Р. Баравікова); *Як толькі дзядзька адчыніў старыя, скрыпучыя дзвёры, у гуменца – маладое, румянае сонца* (Янка Брыль).

Мадэль можа пашырацца за кошт дадатковых кампанентаў: *функтыў – прэдыкат – дырэктыў-старт – дырэктыў-фініш – спосаб*, якія канкрэтнай сэнс сказа: *Падкрайшыся да вёскі, ён (лівень) з нізкай хмары – на двар з гвалтоўным шумам* (Янка Брыль).

Семантыка актыўнага дзеяння ў сацыяльнай сферы рэалізуецца ў розных мадэлях. Часцей за ўсё з такімі кампанентамі, як *агенс – прэдыкат – лакатыў*. Пры гэтым, як правіла, эліпсуецца звязка: *Ён усё кіне і пойдзе!* А тут бацька – няхай адзін (І. Мележ). Паказчыкам семантыкі выступае экспліцытна выражаная іменная частка выказніка: *Ты – у штаб тэлэфаністам* (А. Дудар). У падобных эліптычных сказах назіраецца кампрэсія: лакатыў змяшчае прэдыкатыўныя прыкметы: *Бацька рабочы з малых год. Спачатку – на чыгунцы, потым – на электрастанцыі* («Маяк»).

Мадэль эліптычнага сказа можа ўключыць тэмпаратыў: *агенс – прэдыкат – тэмпаратыў*. З якога часу гэтая жанчына – агентам? (А. Дзялендзік). Тэмпаратыў у такіх сказах указвае на часавыя межы ажыццяўлення дзеяння ў сацыяльнай сферы. Паказчыкам семантыкі выступае экспліцытна выражаная іменная частка выказніка.

Семантыка актыўнага дзеяння ў сацыяльнай сферы можа рэалізавацца і ў мадэлі *агенс – прэдыкат – лакатыў – тэмпаратыў – каўзатыў*. Спалучальнасныя магчымасці каўзатыва дазваляюць аднесці дзеянне да сацыяльнай сферы: *Пераб'емся пакуль як-небудзь. А там зі мой – у лес, на нарыхтоўкі. Глядзі, і заевідзеца капейка* (І. Мележ). Паказчыкам семантыкі можа выступаць каўзатыў. У склад падобных канструкцый уваходзіць, як правіла, кампанент, што ўказвае на колькасную характеристысць дзеяння: *Зязюля. А хто мне дасць наўежшае абсталяванне для кармацэха – ты, суседзі?! Мужчына ў акулярах. Дзіўна!* З такай псаходзіяй – і столкі гадоў на чале калектыву... (А. Дзялендзік). Мадэль эліптычнага сказа ў такім выпадку будзе змяшчаць наступныя кампаненты: *агенс – прэдыкат – каўзатыў – тэмпаратыў*. У такіх сказах эліпсуецца звычайна толькі частка выказніка.

Мадэль эліптычнага сказа можа змяшчаць *агенс – прэдыкат – фінітыв-4*. Паказчыкам семантыкі актыўнага дзеяння выступае *фінітыв-4*: *Не надта шумі, старышня. Я – па заданні райкама* (А. Макаёнак).

У структуру эліптычнага сказа можа ўводзіцца дадатковы кампанент – тэмпаратыў. Мадэль эліптычнага сказа будзе ўключачь **агенс – прэдыкат – фінітыў-4 – тэмпаратыў**. Зімой ён – на заработка ў лес. Вясной і летам – па гаспадарцы (І. Мележ). У эліптычных сказах з семантыкай актыўнага дзеяння ў сацыяльнай сферы часам назіраюцца пераутварэнні. Кампанент па гаспадарцы мае сінкрэтычныя харктар: ён сумяшчае прэдыкатыўныя і фінітыўныя прыкметы.

Семантыка актыўнага дзеяння ў сацыяльнай сферы можа таксама рэалізацца ў мадэлі **агенс – прэдыкат – крэатыў – спосаб**, дзе агенс выражаецца імпліцытна: *Радасць з таго каму, калі ўсё чужое! / хлеў не твой! / свіран не твой!... / конікі, і кароўкі – усё чужое! Не возьмеш сам! / ўсё – па камандзе!* (І. Мележ); *А галоўнае – шчырасць якая, адданасць у працы. Усё – з душой, са страсцю* (І. Мележ).

Рэдка выкарыстоўваюцца ў тэкстах эліптычныя канструкцыі з семантыкай актыўнага дзеяння ў інтэлектуальнай сферы. Гэта тлумачыцца тым, што такія сказы ў большай ступені патрабуюць экспліцытнага выражэння прэдыкату. Яны рэалізуюцца ў чатырох мадэлях:

агенс – прэдыкат – крэатыў – фінітыў-3, дзе агенс часта выражаецца імпліцытна, а паказчыкам семантыкі выступае фінітыў-3: *У гонар маці – песню сына* (Н. Гілевіч);

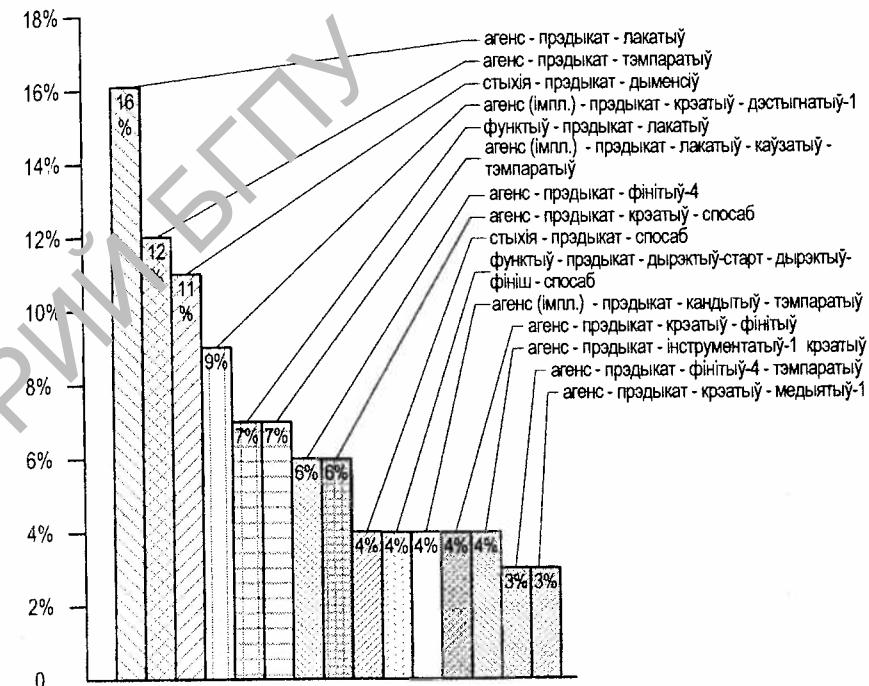
агенс – прэдыкат – крэатыў – дэстынатыў-1: *Вашы танныя камплементы – не для яе* (Г. Багданава); *Гэтыя радкі – для цябе* (І. Мележ);

агенс – прэдыкат – крэатыў – медыятыў-1: *Ето ты – цвёрдо, насаўсім?* (І. Мележ). Нязначныя спалучальнасныя магчымасці медыятыва-1 цвёрдо дазваляюць сформіраваць адзіна магчымую семантыку эліптычнай канструкцыі;

агенс – прэдыкат – крэатыў – інструментатыў-1: *Ён н воднога сходу не прапускае. Сядзіць, слухае і ўсё – у блакноўкі, у блакноўкі. / гудсоль – камісія* (М. Матукоўскі).

Як паказалі даследаванні, шматлікую группу складаюць эліптычныя канструкцыі з семантыкай актыўнага дзеяння, непасрэдна не звязанага з аб'ектам. Семантыка актыўнага дзеяння рэалізуецца ў фічнага, сацыяльнай і інтэлектуальнай сферах. **Высокую ступень частотнасці** маюць мадэлі: агенс – прэдыкат – лакатыў (16 %), агенс – прэдыкат – тэмпаратыў (12 %), стыхія – прэдыкат – дыменсіў (11 %), агенс (імпл.) – прэдыкат – крэатыў – дэстыгнатыў-1 (9 %), функтыў – прэдыкат – лакатыў (7 %), агенс (імпл.) – прэдыкат – лакатыў – каўзатыў – тэмпаратыў (7 %). Адносна **нізкую сту-**

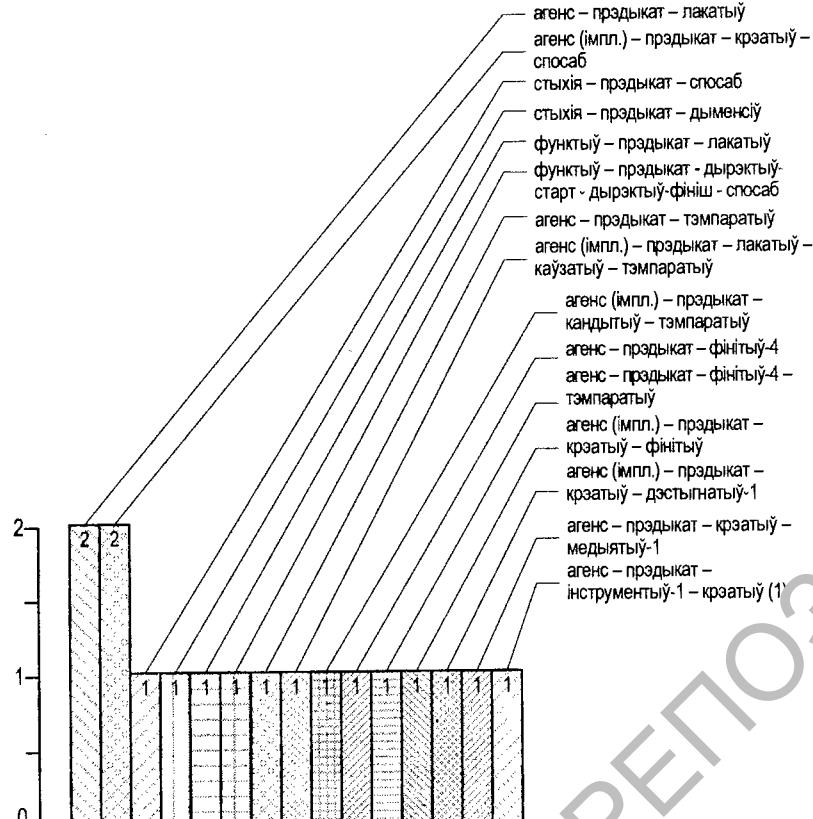
пень частотнасці маюць мадэлі: агенс – прэдыкат – фінітыў-4 (6 %), агенс – прэдыкат – крэатыў – спосаб (6 %), стыхія – прэдыкат – спосаб (4 %), функтыў – прэдыкат – дырэктыў-старт – дырэктыў-фініш – спосаб (4 %), агенс (імпл.) – прэдыкат – кандыштыў – тэмпаратыў (4 %), агенс – прэдыкат – крэатыў – фінітыў (4 %), агенс – прэдыкат – інструментатыў-1 – крэатыў (4 %), агенс – прэдыкат – фінітыў-4 – тэмпаратыў (3 %), агенс – прэдыкат – крэатыў – медыятыў (3 %) (рысунак 62).

Рысунак 62 – Акцыянальна-безаб'ектны тып:
частотнасць мадэлей

Да **высокапрадуктыўных** адносяцца мадэлі: агенс – прэдыкат – лакатыў (2), агенс – прэдыкат – лакатыў – спосаб (2), да **малапрадуктыўных** – мадэлі: стыхія – прэдыкат – спосаб (1), стыхія – прэдыкат – дыменсіў (1), функтыў – прэдыкат – лакатыў (1), функтыў – прэдыкат – дырэктыў-старт – дырэктыў-фініш – спосаб (1), агенс – прэдыкат – тэмпаратыў (1), агенс

(імпл.) – предыкат – лакатыў – каўзатыў – тэмпаратыў (1), агенс (імпл.) – предыкат – кандытыў – тэмпаратыў (1), агенс – предыкат – фінітыў-4 (1), агенс – предыкат – фінітыў-4 – тэмпаратыў (1), агенс (імпл.) – предыкат – крэатыў – фінітыў (1), агенс (імпл.) – предыкат – крэатыў – дэстыгнатыў-1 (1), агенс – предыкат – крэатыў – медыятыў-1 (1), агенс – предыкат – інструментыў-1 – крэатыў (1) (рысунак 63).

Рысунак 63 – Акцыянальна-безаб’ектны тып:
прадуктыўнасць мадэлей

Паказчыкам семантыкі актыўнага дзеяння ў фізічнай сферы выступаюць дыменсіў (11 %), лакатыў (11 %), способ (4 %). Паказчыкам семантыкі актыўнага дзеяння ў сацыяльнай сферы выступаюць: іменная частка выказніка (28 %), фінітыў-4 (10 %), каўзатыў (7 %), способ (6 %), кандытыў (4 %). Паказчыкам семантыкі актыўнага дзеяння ў інтэлектуальнай сферы выступаюць: дэстыгнатыў (9 %), фінітыў (4 %), інструментыў (4 %), медыятыў-1 (2 %).

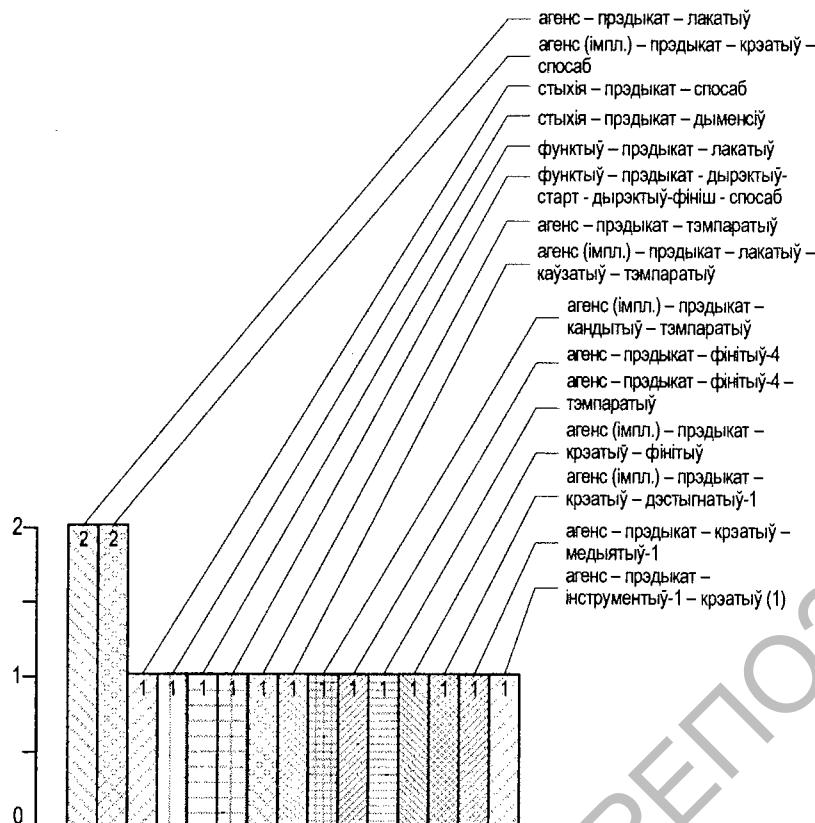
Выражаюца кампаненты перапічаных мадэлей самымі рознымі часцінамі мовы. Кампаненты з суб’ектным значэннем – агенс, стыхія, функтыў – займеннікамі ці назоўнікамі або імпліцытна (агенс). Сітуанты і сірканстанты – пераважна прыслоўямі або назоўнікамі.

3.4. Лакатыўна-пацыентыўны тып

Адметнасць эліптычных канструкцый з семантыкай перамяшчэння ў просторы заічуаеца ў тым, што ў іх працэс перамяшчэння накіраваны на аб’ект і прыводзіць да змены яго дынамічнай лакалізацыі: *Любую драўінку – у касёр* (П. Броўка); *А нас – у лагер* (А. Дудараў).

Семантыка перамяшчэння ў просторы найперш рэалізуеца ў мадэлі **агенс – предыкат – пацыенс – дырэктыву-фініш**. Наяўнасць пацыенса абумоўлена абавязковай рэалізацыяй дзеяння суб’екта ў дачыненні да аб’екта: – *Мама, вы мяне... на наша любімае месца, – ціха сказала Галіна* (Г. Багданава). Пацыенс рэалізуеца ў сінтаксічнай пазіцыі дапаўнення і выражаета займеннікам у форме роднага склону. Суб’ект перамяшчэння ў таких сказах можа выражасць імпліцытна. У гэтым выпадку структура эліптычнай канструкцыі будзе аднастайтайнай: *Vасіль раптам спалохана, неяк падзіячы запытваў: – Куды ето мяне?* (І. Мележ); *Vасілёчак, каласочак, сынку мой... Куды ж цябе, за што ж цябе, за якія грахі дзяцінчука маю?* (І. Мележ). Выразны харектар семантыкі перамяшчэння ў просторы надаюць аб’екты мяне, цябе, што выражаюта звычайна займеннікамі. Адметнасць сказаў заключаеца ў аблежаванай колькасці дзеяслоўных лексіка-семантычных груп, здольных спалучацца з названымі кампанентамі сказа: *А яго – к нам?* (І. Мележ), і ў тым, што ў якасці паказчыка семантыкі выступае пацыенс, які ўказвае на аб’ект перамяшчэння: – *Дзяцей трэба ў школу* (Б. Сачанка) або суб’ект сумеснага дзеяння: *Зрабіць я, канечне, нічога не мог... Мне трэба было з імі разам* (А. Дудараў).

(імпл.) – предыкат – лакатыў – каўзатыў – тэмпаратыў (1), агенс (імпл.) – предыкат – кандытыў – тэмпаратыў (1), агенс – предыкат – фінтыў-4 (1), агенс – предыкат – фінтыў-4 – тэмпаратыў (1), агенс (імпл.) – предыкат – крэатыў – фінтыў (1), агенс (імпл.) – предыкат – крэатыў – дэстыгнатыў-1 (1), агенс – предыкат – крэатыў – медыятыў-1 (1), агенс – предыкат – інструментыў-1 – крэатыў (1) (рысунак 63).

Рысунак 63 – Акцыянальна-безаб’ектны тып:
прадуктыўнасць мадэлей

Паказчыкам семантыкі актыўнага дзеяння ў фізічнай сферы выступаюць дыменсіў (11 %), лакатыў (11 %), спосаб (4 %). Паказчыкам семантыкі актыўнага дзеяння ў сацыяльнай сферы выступаюць: іменная частка выказніка (28 %), фінтыў-4 (10 %), каўзатыў (7 %), спосаб (6 %), кандытыў (4 %). Паказчыкам семантыкі актыўнага дзеяння ў інтэлектуальнай сферы выступаюць: дэстыгнатыў (9 %), фінтыў (4 %), інструментыў (4 %), медыятыў-1 (2 %).

Выражаюцца кампаненты пералічаных мадэлей самымі рознымі часцінамі мовы. Кампаненты з суб’ектным значэннем – агенс, стыхія, функтыў – займеннікамі ці назоўнікамі або імпліцитна (агенс). Сітуанты і сірканстанты – пераважна прыслоўямі або назоўнікамі.

3.4. Лакатыўна-пацыентыўны тып

Адметнасць эліптычных канструкцый з семантыкай перамяшчэння ў просторы заключаецца ў tym, што ў іх працэс перамяшчэння накіраваны на аб’ект, які выводзіць да змены яго дынамічнай лакалізацыі: *Любую дравінку – у гасцініцу* (П. Броўка); *А нас – у лагер* (А. Дудараў).

Семантыка перамяшчэння ў просторы найперш рэалізуецца ў мадэлі **агенс – предыкат – пацыенс – дырэктыў-фініш**. Наяўнасць пацыенса абумоўлена абавязковай рэалізацыяй дзеяння суб’екта ў дачыненні да аб’екта: – *Мама, вы мяне... на наша любімае месца*, – ціха сказала Галіна (Г. Багданава). Пацыенс рэалізуецца ў сінтаксічнай пазіцыі дапаўнення і выражаетца займеннікам у форме роднага склону. Суб’ект перамяшчэння ў таких сказах можа выражатца імпліцитна. У гэтым выпадку структура эліптычнай канструкцыі будзе аднастайной: *Vасіль раптам спалохана, неяк падзіячы запытваў*: – *Куды ёто мяне?* (І. Мележ); *Vасілечак, каласочак, сынку мой... Куды ж цябе, за што ж цябе, за якія грахі дзяцінчу маю?* (І. Мележ). Выразныя харектар семантыкі перамяшчэння ў просторы надаюць аб’екты *мяне*, *цябе*, што выражаютца звычайна займеннікамі. Адметнасць сказаў заключаецца ў аблежаванай колькасці дзеяслоўных лексіка-семантычных групп, здольных спалучацца з названымі кампанентамі сказа: *А яго – к нам?* (І. Мележ), і ў tym, што ў якасці паказчыка семантыкі выступае пацыенс, які ўказвае на аб’ект перамяшчэння: – *Дзяцей трэба ў школу* (Б. Сачанка) або суб’ект сумеснага дзеяння: *Зрабіць я, канечне, нічога не мог... Мне трэба было з імі разам* (А. Дудараў).

Калі ў склад эліптычнага сказа ўваходзіць сірканстант са значэннем мэты, то ў такім выпадку мадэль канструкцыі ўключае наступныя кампаненты: **агенс – пацыенс – прэдыкат – каўзатыў – дырэктыў-фініш**, дзе агенс як выражаецца імпліцытна: *Во парадачкі пайшли! ... Яго за гэта ... у міліцыю!* (М. Матукоўскі).

Калі ж перамяшчэнне ў просторы абумоўлена пэўнай прычынай, то сказ рэалізуецца ў мадэлі **агенс – прэдыкат – элімінатыў – дырэктыў-фініш**: *Зроблена вялікая праца па аздабленні той ці іншай кнігі, апрацаўаны ілюстрацыі. Дык што ж арыгіналы – на вогнічу або на сметнік?* (ЛіМ).

У выпадках, калі аб'ект перамяшчэння ўказвае на прадмет, які зазнае фізічнае ўздзеянне агensa, то семантыка перамяшчэння рэалізуецца ў мадэлі **агенс – прэдыкат – аб'ектыў – дырэктыў-фініш**: *Галаўу ён – у мяшок* (А. Пысін); *Я крэм – у халадзільнік* (Г. Багданава); *У кожную вішанку – па арэшку* (Г. Багданава); *Пеўня, бачыце, яму ў палату трэба* (А. Дудараў).

Перамяшчэнне ў просторы можа ажыццяўляцца ад пачатковага пункта да канечнага. Мадэль сказаў у такім выпадку будзе наступная: **агенс – прэдыкат – аб'ектыў – дырэктыў-старт – дырэктыў-фініш**, а спосабы выражэння аб'екта аднатаўпныя – гэта пераважна назоўнікі ў форме вінавальнага склону: *Убегла ў пакой. Кнігі, сышткі са стала – на падаконнік. Стол – ад сцяны. На стол – чысты настольнік* (І. Мележ). Прамое ўказанне на суб'ект перамяшчэння (незалежна ад спосабаў выражэння) надае семантыцы сказа надзвычай выразныя характеристары: *Я цябе – у газавую камару* (А. Макаёнак).

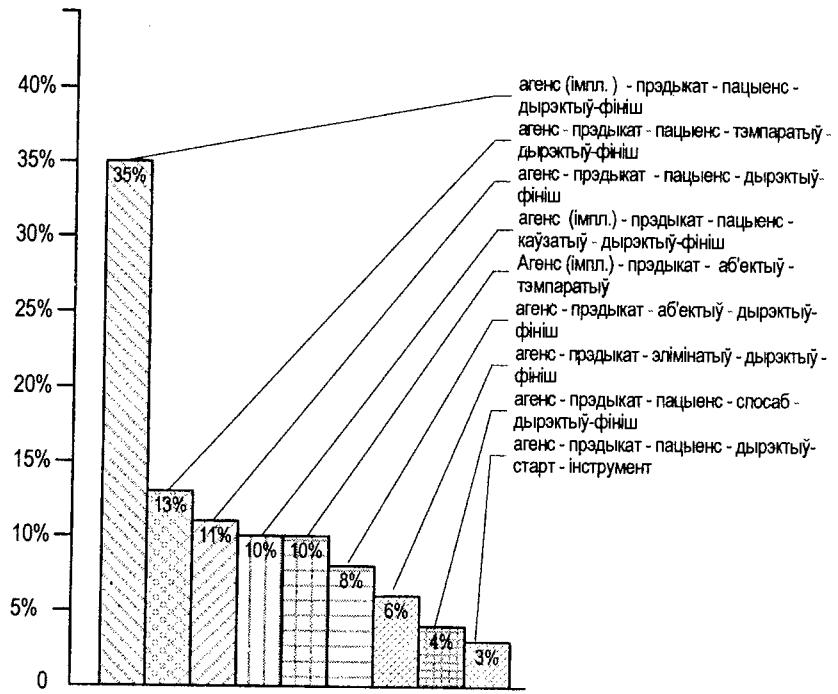
Важную ролю ў функцыянаванні эліптычнага сказа адыгрываюць замежнамернасці семантычнага ўзгаднення (М. Усеваладава), якія дазваляюць рэалізацый семантыку перамяшчэння ў просторы, суадноснае за спосабам. Мадэль сказа пры такой умове будзе мець наступныя кампаненты: **агенс – прэдыкат – пацыенс – спосаб – дырэктыў-фініш**: *Я цябе могу і сілай – у калгас* (І. Мележ).

Калі ў структуру канструкцыі з эліпсікам дзеяслова ўваходзіць тэмпаратыў, тады семантыка перамяшчэння рэалізуецца ў мадэлі **агенс – прэдыкат – пацыенс – тэмпаратыў – дырэктыў-фініш**: *Цяпер мы цябе дадому* (Г. Багданава). Пашырэнне семантычнай структуры сказа дазваляе нека-

торым кампанентам набываць імпліцытнае выражэнне. Назіраюча выпадкі, калі экспліцытна выражаюцца толькі два кампаненты: аб'ектыў – тэмпаратыў: *А запчасткі – калі? Намара ўжо – у поле!* (А. Дзялендзік). Тэмпаратывы ў такіх канструкцыях выражаюцца пераважна прыслоўямі.

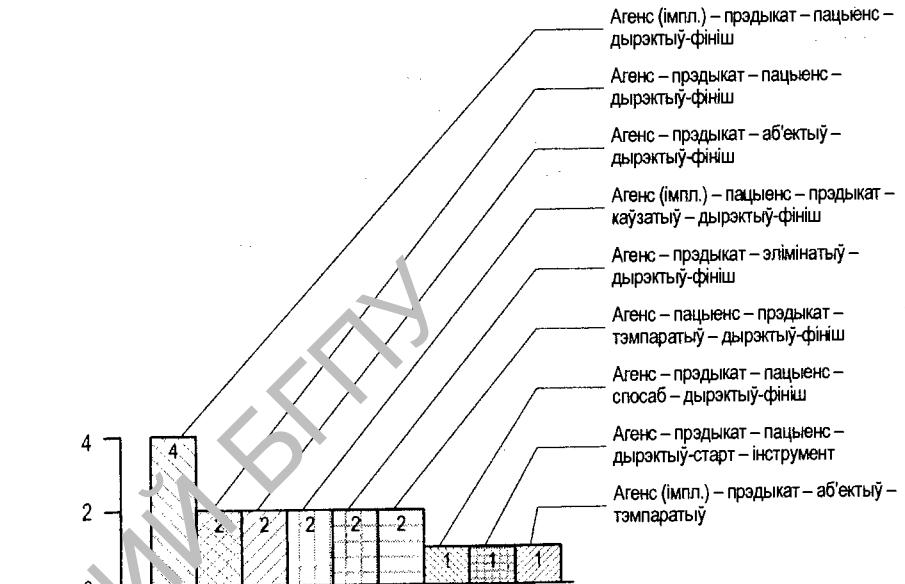
Названая мадэль можа пашырацца за кошт увядзення дадатковага кампанента – інструмента дзеяня (мадэль **агенс – прэдыкат – пацыенс – дырэктыў-старт – інструмент**). Інструмент характарызуе спосаб перамяшчэння ў просторы аб'екта, таму канкрэтныя семантыкі сінтаксічнай канструкцыі: *Я яго – памялом з сому* (А. Петрашкевіч). Інструмент звычайна займае сінтаксічную пазіцыю да аўнення і выражаецца назоўнікам у форме творнага склону.

Такім чынам, семантыка перамяшчэння ў просторы ў канструкцыях з эліпсікам дзеяслова рэалізуецца ў невялікай колькасці мадэлей. Мадэль, як правіла, уключае чатыры кампаненты (мінімальная колькасць) або больш. Гэта абумоўлена тым, што ў яе склад абавязкова ўваходзіць пацыенс, які адміжоўвае эліптычныя сказы з семантыкай руху і перамяшчэння ў просторы і выступае асноўным паказчыкам названай семантыкі. Градацыйная класіфікацыя мадэлей эліптычных канструкцый лакатуўна-пацыенціўнага тыпу будзе аналагічным чынам – на аснове ступені частотнасці. Адносна **высокую ступень частотнасці** маюць мадэлі: агенс (імпл.) – прэдыкат – пацыенс – дырэктыў-фініш (35 %), агенс – прэдыкат – пацыенс – тэмпаратыў – дырэктыў-фініш (13 %). Да мадэлей з адносна **нізкай ступенню частотнасці** адносяцца: агенс – прэдыкат – пацыенс – дырэктыў-фініш (11 %), агенс (імпл.) – прэдыкат – пацыенс – каўзатыў – дырэктыў-фініш (10 %), агенс (імпл.) – прэдыкат – аб'ектыў – тэмпаратыў (10 %), агенс – прэдыкат – аб'ектыў – дырэктыў-фініш (8 %), агенс – прэдыкат – элімінатыў – дырэктыў-фініш (6 %), агенс – прэдыкат – пацыенс – спосаб – дырэктыў-фініш (4 %), агенс – прэдыкат – пацыенс – дырэктыў-старт – інструмент (3 %) (рысунак 64).

Рысунак 64 – Лакатыўна-пацыентыўны тып:
частотнасць мадэлей

Высокую ступень прадуктыўнасці маюць мадэлі: агенс (імпл.) – предыкат – пацыенс – дырэктый-фініш (4 %), агенс – предыкат – пацыенс – дырэктый-фініш (2), агенс – предыкат – аб'ектый – дырэктый-фініш (2), агенс (імпл.) – пацыенс – предыкат – каўзатый – дырэктый-фініш (2), агенс – предыкат – элімінатый – дырэктый-фініш (2), агенс – пацыенс – предыкат – тэмпаратый – дырэктый-фініш (2). Да **малапрадуктыўных** сносаўца мадэлі: агенс – предыкат – пацыенс – способ – дырэктый-фініш (1), агенс – предыкат – пацыенс – дырэктый-старт – інструмент (1), агенс (імпл.) – предыкат – аб'ектый – тэмпаратый (1) (рысунак 65).

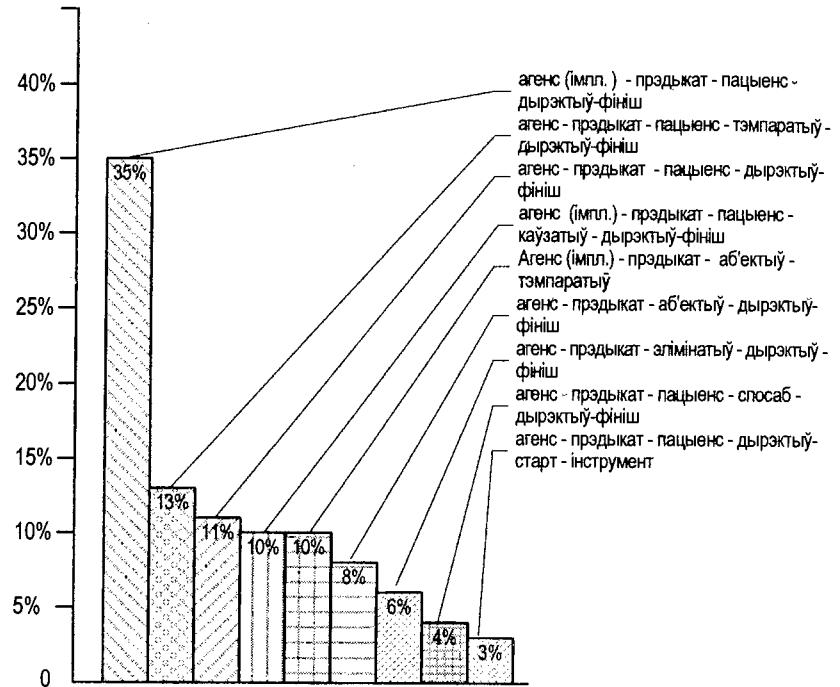
Рысунак 65 – Лакатыўна-пацыентыўны тып:
прадуктыўнасць мадэлей

У якасці кампенсаторнага кампанента выступаюць пацыенс (76 %), аб'ект (18 %), элімінатый (6 %). Названыя кампаненты выразна адмяжоўваюць семантыку перамяшчэння ў прасторы ад семантыкі руху, што дазваляе канструкцыям з эліпсікам дзеяслова свободна функцыянуваць у мове.

Выражаецца дырэктый-фініш назоўнікамі або прыспоўямі. Кампаненты з аб'ектным значэннем – пацыенс, аб'ект, элімінатый – назоўнікамі і займеннікамі. Кампанент з суб'ектным значэннем – агенс – выражаетца пераважна займеннікамі ці назоўнікамі (радзей) або імпліцитна.

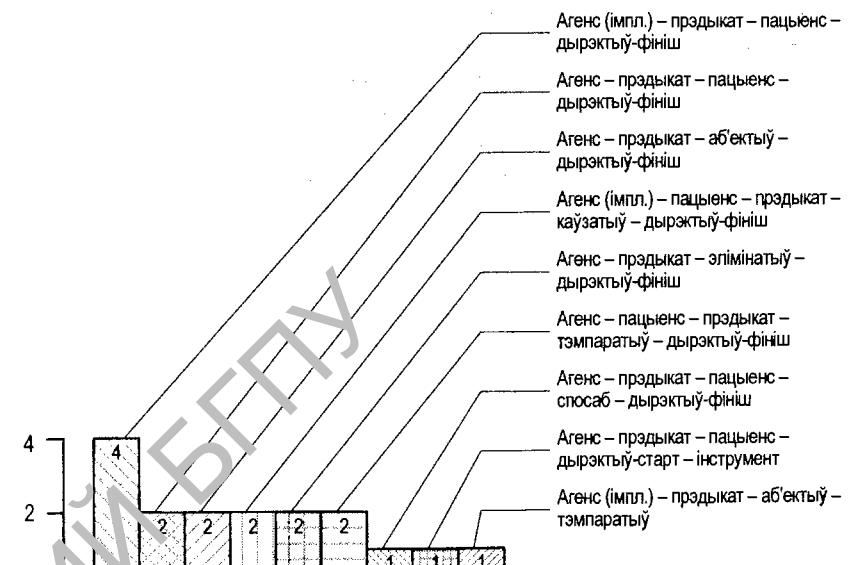
3.5. Акцыянальна-дэлібератыўны тып

Эліптычныя сказы акцыянальна-дэлібератыўнага тыпу ўказваюць на маўленчыя працэсы і рэалізуюцца ў невялікай колькасці мадэлей. Сярод іх найбольш распаўсюджаная ўключае такія кампаненты, як **адрасант** –

Рысунак 64 – Лакатыўна-пацыентыўны тып:
частотнасць мадэлей

Высокую ступень прадуктыўнасці маюць мадэлі: агенс (імпл.) – предыкат – пацыенс – дырэктыў-фініш (4 %), агенс – предыкат – пацыенс – дырэктыў-фініш (2), агенс – предыкат – аб'ектуў – дырэктыў-фініш (2), агенс (імпл.) – пацыенс – предыкат – каўзатыў – дырэктыў-фініш (2), агенс – предыкат – злімінатыў – дырэктыў-фініш (2), агенс – пацыенс – предыкат – тэмпаратуў – дырэктыў-фініш (2). Да **малапрадуктыўных** адносяцца мадэлі: агенс – предыкат – пацыенс – способ – дырэктыў-фініш (1), агенс – предыкат – пацыенс – дырэктыў-старт – інструмент (1), агенс (імпл.) – предыкат – аб'ектуў – тэмпаратуў (1) (рысунак 65).

Рысунак 65 – Лакатыўна-пацыентыўны тып:
прадуктыўнасць мадэлей

У якасці кампенсаторнага кампанента выступаюць пацыенс (76 %), аб'ект (18 %), элімінатыў (6 %). Названыя кампаненты выразна адмякоўваюць семантыку перамяшчэння ў прасторы ад семантыкі руху, што дазваляе канструкцыям з эліпсікам дзеяслова свабодна функцыянуваць у мове.

Выражаецца дырэктыў-фініш назоўнікамі або прыслоўямі. Кампаненты з аб'ектным значэннем – пацыенс, аб'ект, элімінатыў – назоўнікамі і займеннікамі. Кампанент з суб'ектным значэннем – агенс – выражаетца пераважна займеннікамі ці назоўнікамі (радзей) або імпліцитна.

3.5. Акцыянальна-дэлібератыўны тып

Эліптычныя сказы акцыянальна-дэлібератыўнага тыпу ўказываюць на маўленчыя працэсы і рэалізуецца ў невялікай колькасці мадэлей. Сярод іх найбольш распаўсюджаная ўключае такія кампаненты, як **адрасант** –

предыкат – адрасант – дэліберат, дзе адрасант звычайна ўказвае на асбоу, якая ажыццяўляе маўленчы працэс, а адрасат – на таго, да каго звяртаяцца ў працэсе камунікацыі. Аб'ект маўленчых працэсаў змяшчае прадмет гаворкі, тое, што паведамляеца адрасату: *Я – вінаваты! Я! Ты ето – бацьку* (І. Мележ), а паказчыкам семантыкі можа выступаць і кампанент, што ўказвае на аб'ект маўлення. Пры гэтым адбываюцца пэўныя пераўтварэнні: дэліберат выражаецца назоўнікам у форме назоўнага склону, замест вінавальнага: *А вы мне – пагрузка, выгрузка, продаж...* (А. Макаёнак). Іншыя семантычныя кампаненты ў такіх эліптычных канструкцыях могуць выражацца зайненнікамі розных форм.

Паколькі сказы тыпу *Ты мне – што-небудзь такое* маюць неадназначныя характар, бо могуць ужывацца і з дзеясловамі сказаць, даць, прынесці і іншымі, то ў іх абавязкова павінен быць паказчык семантыкі маўленчых працэсаў. У якасці паказчыка такой семантыкі могуць выступаць як унутрысказавыя сродкі – недапасаванае азначэнне: *Ты мне што-небудзь такое... пра любоў!* (М. Матукоўскі), так і пазасказавыя паказчыкі, як у прааналізаваным вышэй эліптычным сказе *Я – вінаваты! Я! Ты ето – бацьку* (І. Мележ).

Спрыяе рэалізацыі семантыкі маўленчых працэсаў і камбінацыя кампанентаў **адрасант – предыкат – дэліберат**, дзе рашающую ролю выконвае паказчык семантыкі, які канчаткова канкрэтызуе значэнне эліпсованага дзеяслова і канструкцыі ў цэлым, што дазваляе адрозніваць аманімічныя формы эліптычных сказаў: *Адзін – пра перагрэў планеты і сусветны патоп, другі – пра амярцвение сусветнага акіяна, трэці – пра апустыннівянні канчинентаў* (М. Матукоўскі). Часта ў якасці паказчыка семантыкі ў эліптычных сказах выступае дэліберат, які ўказвае на аб'ект маўленчых працэсаў: *Я не пра людзей. Я – пра княжыча* (І. Чыгрынаў); *А трэці – усё пра Сарог і пра старэнскую маці ...* (Г. Бураўкін); *Адны – пра з’езд, другі – пра свабоду* (А. Разанаў); *Я гэтага ўжо не лічу. Я толькі – пра семі партызан нашага атрада* (А. Макаёнак); *Хіба я – пра гэта?* (А. Дзяляндзік); *Ты яшчэ пра камунізм, часнік няшчасны* (А. Дудараў). Адресант можа выразацца імпліцытна: *І ні слова пра медыцыну* (Г. Багданава); *Цяп – пра «Белалобага»* (Янка Брыль); *От найшла пра што* (І. Мележ). У такіх сказах можа эліпсавацца не цалкам выказнік, а толькі дзеяслоўная частка састаўнога дзеяслоўнага выказніка: *Калі ласка, Тамара Паўлаўна, не трэба болей пра сыноў* (А. Макаёнак).

У загалоўках да публіцыстычных твораў часам выкарыстоўваецца толькі дэліберат: *Пра неабгрунтаваную зорнасць, апрабаваны сюжэт і патрунак... у літаратуры* (ЛіМ).

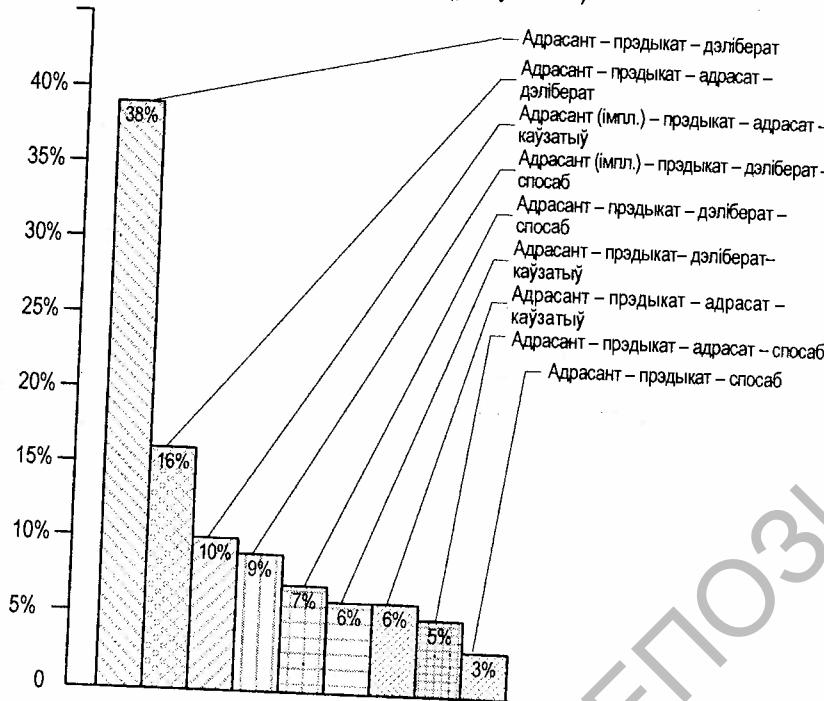
У склад падобных сказаў могуць уваходзіць і кампаненты, што выконваюць факультатыўную ролю ў рэалізацыі семантыкі маўленчых працэсаў, – лакатывы: *Пра што ето вы там?* (І. Мележ), якія хоць і не адыгрываюць рашающую ролю ў рэалізацыі семантыкі эліптычнага сказа, аднак удакладняюць і канкрэтызуюць яе.

Семантыка маўленчых працэсаў можа рэалізавацца і ў мадэлі **адрасант – предыкат – адрасат – способ**. У такім выпадку кампанент, што ўказвае на спосаб маўленчай дзеянасці, выступае ў якасці паказчыка семантыкі: *Сосны к ветру – з угасорам – // Уратуй ты ад бяды* (А. Пысін); *Ён пасунуўся к палаючым калі сеў на край, сказаў Міканору: – І ты не вельмі – на абразы. Не німі зведзено...* (І. Мележ); *Ала Пятроўна, з Бабачкіным хачу па-мужчынску. // Чыра* (А. Дзяляндзік). Спалучальнасці кампанентаў узросць, сур’ёзна, з угаворам, не вельмі, па-мужчынску абмяжоўваюць колікасць лексем, здольных запаўняць незамешчаную сінтаксічную пазыцыю. У мадэль такіх сказаў можа ўводзіцца і **дэліберат**: *Маўчаць не буду. // Думкі – уголас* (А. Дзяляндзік); *Ты гэта ўсур’ёз?* (А. Макаёнак).

Паказчыкам семантыкі ў эліптычных сказах са значэннем маўленчых працэсаў можа выступаць і **каўзатыў**, што ўказвае на прычыну ажыццяўлення маўленчай дзеянасці: *Пра Аўласа, відаць, нехта са зла* (А. Макаёнак); *Як што за язык цягне мяне, каб цябе зачапіць! Але ты не сярдзіся!*; *Я на цябе – не ад зла* (І. Мележ); *Не са зла мы табе... / ён – з добра* (І. Мележ). Мадэль эліптычнага сказа ў такім выпадку будзе змяшчаць наступныя кампаненты: **адрасант – предыкат – адрасат – каўзатыў**, дзе адрасант можа выразацца імпліцытна: *Сябе – за найгоркі з грахоў, // Дарогу – за ўпартасць і муку...* // У скрусе няма берагоў – // Ні ўдзень, ні ўначы, ні дакуку (Т. Бондар).

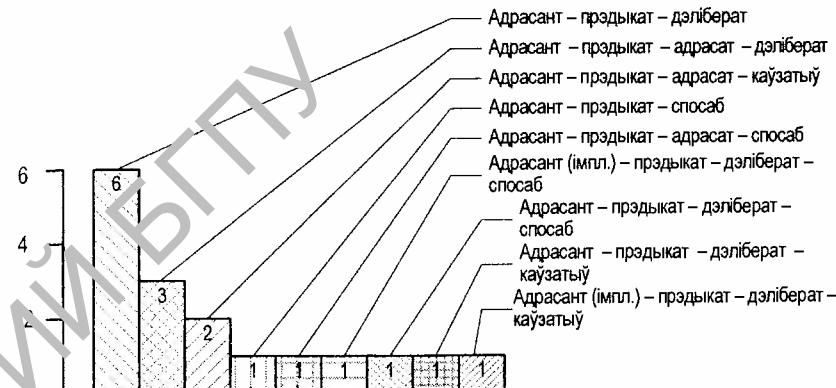
Эліптычныя сказы з семантыкай маўленчых працэсаў нечаста сустракаюцца ў беларускай мове. Гэта абумоўлена тым, што дэліберат мае шырокія спалучальныя магчымасці. Кампаненты тыпу *пратыбіе, аб табе* могуць спалучацца з дзеясловамі розных лексіка-семантычных груп – гаварыць, думаць, клапаціца і інш. Таму ў сказе павінны быць і іншыя сродкі, што канкрэтызуюць семантыку эліпсованага дзеяслова і ствараюць неабходную базу для яе рэалізацыі.

Семантыка маўленчых працэсаў рэалізуецца суадносна з адрасатам і безадносна да яго, можа суадносіца са спосабам або прычынай маўленчай дзеянасці. Да мадэлей з *высокай ступенню частотнасці* адносяцца адрасант – предыкат – дэліберат (38 %) і адрасант – предыкат – адрасат – дэліберат (16 %). Мадэлі адрасант (імпл.) – предыкат – адрасат – каўзатый (10 %), адрасант (імпл.) – предыкат – дэліберат – спосаб (9 %), адрасант – предыкат – дэліберат – спосаб (7 %), адрасант – предыкат – дэліберат – каўзатый (6 %), адрасант – предыкат – адрасат – каўзатый (6 %), адрасант – предыкат – спосаб (5 %), адрасант – предыкат – спосаб (3 %) маюць *нізкую ступень частотнасці* (рысунак 66).

Рысунак 66 – Акцыянальна-дэлібератыўны тып:
частотнасць мадэлей

Да *высокапрадуктыўных* адносяцца мадэлі: адрасант – предыкат – дэліберат (6), адрасант – предыкат – адрасат – дэліберат (3), адрасант – предыкат – адрасат – каўзатый (2), да *малапрадуктыўных* – мадэлі: адрасант – предыкат – спосаб (1), адрасант – предыкат – адрасат – спосаб (1), адрасант (імпл.) – предыкат – дэліберат – спосаб (1), адрасант – предыкат – дэліберат – спосаб (1), адрасант – предыкат – дэліберат – каўзатый (1), адрасант (імпл.) – предыкат – дэліберат – каўзатый (1) (рысунак 67).

Рысунак 67 – Акцыянальна-дэлібератыўны тып:
прадуктыўнасць мадэлей

Паказчыкам семантыкі маўленчых працэсаў выступаюць дэліберат (51 %), спосаб (26 %), каўзатый (21 %), атрыбутыўнае значэнне (2 %).

Спосабы выражэння кампанентаў у мадэлях самыя розныя. Кампанент з суб'ектным значэннем (адрасант) выражаетца пераважна займеннікамі, радзей назоўнікамі або імпліцитна. Кампаненты з аб'ектным значэннем (адрасат, дэліберат) выражаютца рознымі формамі займеннікаў або назоўнікаў. Кампаненты з акатычнасным значэннем выражаютца прыслоўямі (спосаб), або назоўнікамі (каўзатый).

3.6. Акцыянальна-аб'ектны непераўтвараючы тып

Значную группу складаюць эліптычныя конструкцыі з семантыкай актыўнага непераўтвараючага ўздзеяння, якое часцей за ўсё рэалізуецца ў фізічнай сферы. У сказах працэс накіраваны на аб'ект, але ніякіх змен у аб'екце пры гэтым не адбываецца. Мадэль такіх сінтаксічных адзінак уключае **данатар – прэдыкат – рэцыпіент – данатыў**, а паказыкам семантыкі ў іх выступае рэцыпіент: *Работу мне па души* (А. Макаёнак). У прыведзеным сказе адрасат *мне* можа спалучацца толькі з дзеясловамі працяглага непераўтвараючага ўздзеяння тыпу *даць, дарыць* і ўказваць на перадачу аб'ектаў (матэрыяльных і нематэрыяльных). Падобныя сказы часцей за ўсё маюць аднастайную будову. Спосабы выражэння рэцыпіента ў іх аднатыпныя (назоўнікі і займеннікі ў форме давальнага склону). Данатывы часцей выражаюцца назоўнікамі ў форме вінавальнага склону і размяшчаюцца ў абсалютным канцы сказа, што надае ім надзвычайнью актуальнасць: *Што б, скажам, маю старую – Васілю, а Васіліу Маню – мне! Прымерам – на тыдзень* (І. Мележ); *Аратаму – яго сявењкі, // Стральцу – рог, // Музыку – бубен ці жалейку, // А кавалю – гвозд ці падкову* (Максім Танк). Данатар у такіх сказах часцей бывае немаркіраваным: *Бесклапотнай моладзі – бяспечную працу* («Настаўніцкая газета»); *Аднаму віントоўку, другому наган. Мяркуйце там самі* (Б. Мікуліч); *Каханкам – забаўы, гульня, смяшкі* (В. Іпатава); *Вам – і зерня сутнасць // І мае ўраджаі ўсе* (В. Зуёнак); *Чаго марудзіш? Чэрпай гандаль чесны: // Табе – навука, мне – душа твая* (Т. Бондар); *Вашай нявесце – карабля развітальны гудок* (Р. Баравікова); *Мне – разум, // Вушам – слых, // Вачам – відушчасць, // Вуснам – галас* (Максім Танк); *Кветка для анёла* (Г. Каржанеўская); *Гэта вам, папа і дзядзька Тарас* (Г. Марчук). Назіраюцца выпадкі экспліцыйнага выраўлення, данатара: *Я вас пажыццёва забяспечваю ўдосталь чыстай зямлі, а вы мне – сваю карону* (А. Макаёнак).

Працяглае непераўтвараючае ўздзеянне рэалізуецца ў мадэлі **агенс – прэдыкат – спосаб – аб'ектыў**, дзе аб'ектыў можа быць і жаўцам імпліцытна, а паказыкам семантыкі выступае спосаб, які выражваецца назоўнікамі ў форме ўскосных склонаў: *Свайм без чаргі і аўкцыёнай* («Звязда»); *Вядома, мнагадзетная сям'я – кватэра патрэбна. Вы можаце і без чаргі* (М. Матукоўскі). Сустракаюцца адзінкавыя выпадкі, калі экспліцытна выражаецца толькі адзін кампанент мадэлі – спосаб. Падобная з'ява можа назірацца пе-

раважна ў складаных сказах або ў структуры складанага сінтаксічнага цэлага, дзе кампаненты, выражаныя імпліцытна, кампенсуюцца кантэкстам: *А я кажу – мелко! Трэба паўтары аршыны – не мене!* (І. Мележ).

Падобная мадэль можа пашырацца за кошт увядзення дадатковага кампанента – аб'екта. У такім выпадку семантыка эліптычнага сказа рэалізуецца ў мадэлі **агенс – прэдыкат – аб'ектыў – дырэктрыў-фініш**: *Убок – ўсё няпэўнае на свеце, // Убок – зімовы халадок трывог. // Ля самых губ – бяроза вецце, // І кветка-сон калія стамлёных ног* (Р. Баравікова); *Параска распарадзілася шчодра і неадхільна: – Усё, што ёсць, – на стол!* (І. Мележ).

Паказыкам семантыкі працяглага непераўтвараючага ўздзеяння можа выступаць аб'ектыў. Гэты мадэль сказа змяшчае такія кампаненты, як **агенс – прэдыкат – аб'ектыў**: *Табе пошта. Танцуй* (А. Дудараў); *Вось вам, дзеци, носіга ёліцянка, цялушки, ды яшчэ белую* (З. Бядуля). Зрэдку ў якасці кампенсаціі кампента выступае атрыбытуўнае азначэнне: *Вам з міністэрствам... заказное* (А. Бачыла); *Вам... ад дзяўчыны* (А. Бачыла).

Семантыка актыўнага непераўтвараючага ўздзеяння часам рэалізуецца ў мадэлі **агенс – прэдыкат – аб'ектыў – лакатыў**. Пашырэнне структуры сказа за кошт лакатыва спрыяе канкрэтызацыі семантыкі, тым больш што агенс выражаецца ў такім сказе імпліцытна: *З гэтай хвіліны Міканор падзіраў на поле з ужо практичнай клопатнасцю: разважаў, дзе і што будзе. Там – клін жытні... А тут, паўз дарогу, – ячмень... А туды, к балоту, – картоплю...* (І. Мележ). Аб'ектыў рэалізуе семантыку дзеяння агенса, накіраванага на неадушаўлены аб'ект, якое носіць фізічныя характеристар. Такім чынам, семантыка дзеяслова працяглага непераўтвараючага ўздзеяння рэалізуецца за кошт узаемадзеяння семантычных складнікаў.

Узаемадзеянне, якое ажыццяўляецца ў фізічнай сферы, будзе рэалізоўвацца ў мадэлі **агенс – пацыентыў – прэдыкат – аб'ектыў**. Такую сказацінку, як *у мяне, дзетачкі, я – хоць з кім* (І. Мележ). Паказыкам семантыкі узаемадзеяння выступае аб'ектыў.

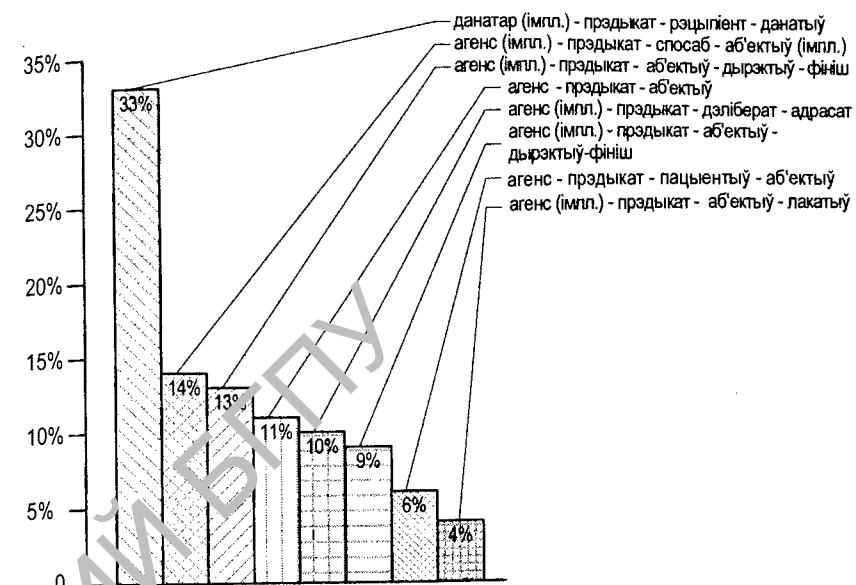
Семантыка актыўнага непераўтвараючага ўздзеяння можа рэалізавацца і ў мадэлі **агенс – аб'ектыў – прэдыкат – фінітыв-4**, дзе структурна-сэнсавым паказыкам выступае кайзатыў: *Зязюля мае рацюю: сэканомленыя сродкі – на земляробства* (А. Дзялендзік); *Колькі сродкаў – на паказуху* (А. Дзялендзік); *Кожную капейку, кожны грам – на ўлік*. Усім, у каго руکі лішне доўгія, – на руках (І. Мележ).

Мадэль эліптычнага сказа можа ўключачыць **адрасант – дэліберат – прэдыкат – адрасат**. Дэліберат указвае на аб'ект інтэлектуальнай дзеянасці: *Ты лепш паслухай. Вершы гэтых – табе* (А. Макаёнак).

Такім чынам, эліптычныя канструкцыі з семантыкай актыўнага непераўтвараючага ўздзяення не вельмі шырока выкарыстоўваюцца ў творах мастацкай літаратуры і ў публіцыстыцы. Гэта тлумачыцца тым, што найбольш тыповым сродкам выражэння семантыкі актыўнага дзеяення з'яўляецца дзеяслоў. Эліпсіс дзеяслова пазбаўляе сказ асноўнага носьбіта семантыкі, аднак яна рэалізуецца іншымі сродкамі.

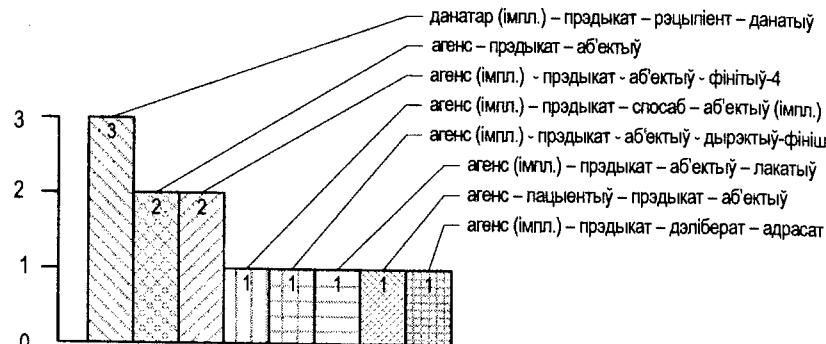
Эліптычныя канструкцыі з семантыкай актыўнага дзеяення падзяляюцца на некалькі групп у залежнасці ад адносін дзеяення да аб'екта і суб'екта, а таксама ад яго сферы прайяўлення.

Найбольшую группу складаюць эліптычныя канструкцыі з семантыкай **актыўнага дзеяення**, непасрэдна не звязанага з аб'ектам. Семантыка актыўнага дзеяення рэалізуецца ў фізічнай, сацыяльнай і інтэлектуальнай сферах. Высокую ступень частотнасці маюць мадэлі: данатар (імпл.) – прэдыкат – рэцыпіент – данатыў (33 %), агенс (імпл.) – прэдыкат – спосаб – аб'ектыў (імпл) (14 %), агенс (імпл.) – прэдыкат – аб'ектыў – дырэктыў-фініш (13 %). Адносяна **нізкую ступень частотнасці** маюць мадэлі: агенс – прэдыкат – аб'ектыў (11 %), агенс (імпл.) – прэдыкат – дэліберат – адрасат (10 %), агенс (імпл.) – прэдыкат – аб'ектыў – дырэктыў-фініш (9 %), агенс – прэдыкат – пацьвентыў – аб'ектыў (6 %), агенс (імпл.) – прэдыкат – аб'ектыў – лакатыў (4 %) (рысунак 68).

Рысунак 68 – Актыянальна-аб'ектны непераўтвараючы тып:
частотнасць мадэлей

Да высокапрадуктыўных адносяцца мадэлі: данатар (імпл.) – прэдыкат – рэцыпіент – данатыў (3), агенс – прэдыкат – аб'ектыў (2), агенс (імпл.) – прэдыкат – аб'ектыў – фінітыў-4 (2), да малапрадуктыўных: агенс (імпл.) – прэдыкат – спосаб – аб'ектыў (імпл.) (1), агенс (імпл.) – прэдыкат – аб'ектыў – дырэктыў-фініш (1), агенс (імпл.) – прэдыкат – аб'ектыў – лакатыў (1), агенс – пацьвентыў – прэдыкат – аб'ектыў (1), агенс (імпл.) – прэдыкат – дэліберат – адрасат (1) (рысунак 69).

Рысунак 69 – Акцыянальна-аб'ектны непераўтвараючы тып:
прадуктыўнасць мадэлей

Паказчыкам семантыкі актыўнага дзеяння ў фізічнай сферы выступаюць дыменсіў (11 %), лакатыў (11 %), спосаб (4 %). Паказчыкам семантыкі актыўнага дзеяння ў сацыяльнай сферы выступаюць: іменная частка выказніка (28 %), фінітый-4 (10 %), каўзатыў (7 %), спосаб (6 %), кандытый (4 %). Паказчыкам семантыкі актыўнага дзеяння ў інтэлектуальнай сферы выступаюць: дэстыгнатыў (9 %), фінітый (4 %), інструментыў (4 %), медыятыў-1 (2 %).

Выражаюцца кампаненты пералічаных мадэлей самымі рознымі часцінамі мовы. Кампаненты з суб'ектным значэннем – агенс, стыхія, функтыў – зміеннікамі ці назоўнікамі або імпліцытна (агенс). Сітуанты і сірканстанты – пераважна прыслоўямі або назоўнікамі.

3.7. Акцыянальна-аб'ектны пераўтвараючы тып

Эліптычныя канструкцыі з семантыкай актыўнага дзеяння падзяляюцца на некалькі групп у залежнасці ад адносін дзеяння да аб'екта і суб'екта, а таксама ад яго сферы праяўлення. У рэалізацыі семантыкі актыўнага пераўтвараючага ўздзеяння надзвычай важную ролю адыгрывае аб'ект ўздзеяння, які з'яўляецца элементам працэсуальнай предыкацыі і называе ўздзельніка сітуацыі, на якога накіравана пераўтвараючае ўздзеянне ў фізічнай сферы: *Пацарствуе «Слон», і «Асла» на яго месца* (А. Макаёнак). Падобныя эліптычныя сказы рэалізујуцца ў мадэлі **агенс – предыкат – пацыенты**.

ентыў – лакатыў. Паказчыкам семантыкі актыўнага пераўтвараючага ўздзеяння выступае пацыентыў.

Семантыка пераўтвараючага ўздзеяння рэалізуецца ў мадэлі **агенс – предыкат – бенефіцыенс – лакатыў.** – *На лайках спаць цесна. Мы вам – у баковачцы* (І. Мележ). Паказчыкам семантыкі пераўтвараючага ўздзеяння выступае бенефіцыенс.

Замест лакатыва ў падобных сказах можа ўжывацца спосаб, які ўказвае на харктар ажыццяўлення дзеяння. Мадэль эліптычнага сказа будзе ўключаць кампаненты: **агенс – предыкат – пацыентыў – спосаб:** *Яшчэ што-небудзь такое зробиш, і пябя – без трывбунала... Сам!* (А. Дудараў). Указанне на аб'ект ўздзеяння дазваляе адназначна кваліфікацыю семантыку эліптычнай канструкцыі.

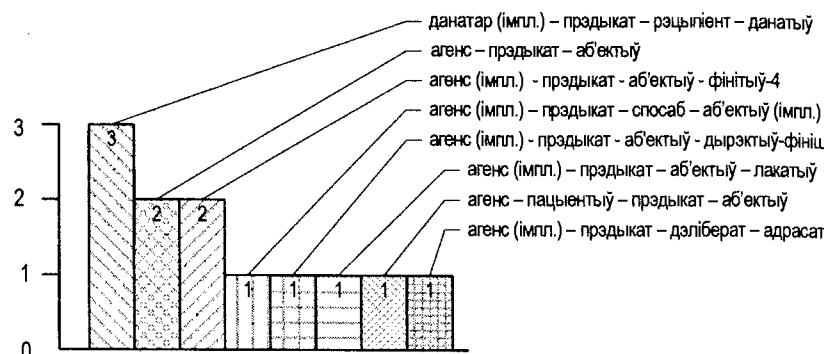
Мадэль эліптычнага сказа часам уключае **агенс – предыкат – крэатыў – спосаб:** *Усё, что бачыши, сваімі рукамі* (А. Дзяляндзік); *Эканомія і беражлівасць – агульнымі намаганнямі* («Настаўнік»). Паказчыкам семантыкі актыўнага пераўтвараючага ўздзеяння выступае спосаб. Імпліцитнае выражэнні агенса часам абумоўлена актуалізацыяй іншых кампанентаў (у дадзенай выпадку спосабу): *Такую крэласць – бабай? Будавалі навечна і раплатам – бабай?* (А. Макаёнак).

Семантыка актыўнага пераўтвараючага ўздзеяння можа рэалізавацца і у мадэлі **агенс – предыкат – пацыентыў – тэмпаратыў.** Толькі пасправой не паслухацца! *Вось я зараз цябе!..* (І. Мележ). Дадатковы кампанент – лакатыў – канкрэтizuе семантыку эліптычнага сказа і выражаеца звычайна назоўнікамі: *Сцяпан граматы паляя ў печку* (Г. Багданава).

Пераўтвараюче ўздзеянне можа быць накіравана на суб'ект. У такім выпадку асноўным паказчыкам семантыкі выступае інструмент дзеяння, а мадэль сказа ўключае **агенс – предыкат – аб'ектыў – інструментыў-1:** *Ты што біцца захацеў? Дык можаш галаўой аб вугал* (А. Макаёнак).

Мадэль сказа з семантыкай актыўнага пераўтвараючага ўздзеяння часам пашыраецца за кошт увядзення пацыентыва, і ў такім выпадку яна змяшчае кампаненты **агенс – предыкат – пацыентыў – інструментыў-1:** *Мы з вінтоўкамі на немцаў?* (М. Матукоўскі).

Назіраюцца выпадкі, калі ў якасці паказчыка семантыкі выступае аб'ект пераўтвараючага ўздзеяння. Мадэль эліптычнага сказа ў такім выпадку будзе змяшчаць кампаненты **функтыў – предыкат – аб'ектыў.** *Як баяніста яго на сённяшні дзень няма!* Трэба ж так – акурат па руцэ (А. Макаёнак).

Рысунак 69 – Акцыянальна-аб'ектны непераўтвараючы тып:
прадуктыўнасць мадэлей

Паказчыкам семантыкі актыўнага дзеяння ў фізічнай сферы выступаюць дыменсіі (11 %), лакату (11 %), способ (4 %). Паказчыкам семантыкі актыўнага дзеяння ў сацыяльнай сферы выступаюць: іменная частка выказінка (28 %), фініт-4 (10 %), каўзату (7 %), способ (6 %), кандытуту (4 %). Паказчыкам семантыкі актыўнага дзеяння ў інтэлектуальнай сферы выступаюць: дэстыгнату (9 %), фініт-4 (4 %), інструменты (4 %), медыятуту-1 (2 %).

Выражаюцца кампаненты пералічаных мадэлей самымі рознымі часцінамі мовы. Кампаненты з суб'ектным значэннем – агенс, стыхія, функтыу – займеннікамі ці назоўнікамі або імпліцитна (агенс). Сітуанты і сірканстанты – пераважна прыслоўямі або назоўнікамі.

3.7. Акцыянальна-аб'ектны пераўтвараючы тып

Эліптычныя канструкцыі з семантыкай актыўнага дзеяння падзяляюцца на некалькі груп у залежнасці ад адносін дзеяння да аб'екта і суб'екта, а таксама ад яго сферы прайяўлення. У рэалізацыі семантыкі актыўнага пераўтвараючага ўздзеяння надзвычай важную ролю адыгрывае аб'ект ўздзеяння, які з'яўляецца элементам працэсуальнай предыкацыі і называе ўздзельніка сітуацыі, на якога накіравана пераўтвараюча ўздзеянне ў фізічнай сферы: Пацарствуе «Слон», і «Асла» на яго месца (А. Макаёнак). Падобныя эліптычныя сказы рэалізујца ў мадэлі **агенс – предикат – пацієнту** – **лакату**.

ентыу – лакату. Паказчыкам семантыкі актыўнага пераўтвараючага ўздзеяння выступае паціенту.

Семантыка пераўтвараючага ўздзеяння рэалізуецца ў мадэлі **агенс – предикат – бенефіцыенс – лакату**: На лаўках спаць цесна. Мы вам – у баковачцы (І. Мележ). Паказчыкам семантыкі пераўтвараючага ўздзеяння выступае бенефіцыенс.

Замест лакатыва ў падобных сказах можа ўжывацца способ, які ўказвае на харктар ажыццяўлення дзеяння. Мадэль эліптычнага сказа будзе ўключаць кампаненты: **агенс – предикат – паціенту – способ**: Яшчэ што-небудзь такое зробіш, і лічбе – без трывбунала... Сам! (А. Дудараў). Указанне на аб'ект ўздзеяння пазначае адназначна кваліфікацію семантыку эліптычнай канструкцыі.

Мадэль эліптычнага сказа часам уключае **агенс – предикат – крэату – способ**: І сё я по бачыш, сваімі рукамі (А. Дзялендзік); Эканомія і беражлівасць – агульнымі намаганнямі («Настаўнік»). Паказчыкам семантыкі актыўнага пераўтвараючага ўздзеяння выступае способ. Імпліцитнае выражэнне згэта часам абумоўлена актуалізацыяй іншых кампанентаў (у дадзеным выпадку способу): Такую крэпасць – бабай? Будавалі навечна і раптом – батай? (А. Макаёнак).

Семантыка актыўнага пераўтвараючага ўздзеяння можа рэалізавацца і ў мадэлі **агенс – предикат – паціенту – тэмпарату**. Толькі пасправуй не паслушацца! Вось я зараз цябе!.. (І. Мележ). Дадатковы кампанент – лакату – канкрэтны ўказателем семантыку эліптычнага сказа і выражаецца звычайна назоўнікамі: Сцяпан граматы паляя ў печку (Г. Багданава).

Пераўтвараюча ўздзеянне можа быць накіравана на суб'ект. У такім выпадку асноўным паказчыкам семантыкі выступае інструмент дзеяння, а мадэль сказа ўключае **агенс – предикат – аб'екту – інструменту-1**: Ты што біцца захацеў? Дык можаш галавой аб вугал (А. Макаёнак).

Мадэль сказа з семантыкай актыўнага пераўтвараючага ўздзеяння часам пашыраецца за кошт увядзення паціентыва, і ў такім выпадку яна змяшчае кампаненты **агенс – предикат – паціенту – інструменту-1**: Мы з вінтоўкамі на немцаў? (М. Матукоўскі).

Назіраюцца выпадкі, калі ў якасці паказчыка семантыкі выступае аб'ект пераўтвараючага ўздзеяння. Мадэль эліптычнага сказа ў такім выпадку будзе змяшчаць кампаненты **функтыу – предикат – аб'екту**: Як баяніста яго на сённяшні дзень няма! Трэба ж так – акурат на руцэ (А. Макаёнак).

нак); *Гэта трэба! Трохі не па плячы* (І. Мележ). Структура падобных сказаў, як правіла, аднастайная, а таму функтыў выражаны імпліцитна.

Эліптычныя сказы з семантыкай актыўнага пераўтвараючага ўздзейння сустракаюцца ў беларускай мове нечаста. Гэта тлумачыцца тым, што для рэалізацыі названага значэння патрабуеца значная колькасць кампанентаў. Пропускацца ў эліптычных сказах з падобнай семантыкай можа частка выказніка: *Раёну дасялі такі план па малаку!* А ён задумай – басейн на пяцьдзесят метраў! Палац з зімнім садам (А. Дзялендзік); *Шакіра* задумала альбом на арабскай мове («Настаўніцкая газета»). У падобных сказах паказчыкам семантыкі выступае аб'ект пераўтвараючага ўздзейння: *Плаціну трэба, дамбу трэба, каб затрымаць тых, што ў горад бягучы* (А. Макаёнак); *Партызыаны* – дзве буйныя дыверсіі. Гэта вайна... (М. Матукоўскі). Мадэль падобных эліптычных сказаў уключае наступныя кампаненты: **агенс – прэдыкат – аб'ект**. Семантычная ёмістасць падобных сказаў тлумачыцца экспліцитным спосабам выражэння часткі састаўнога дзеяслоўнага выказніка, што значна абліжвае кола лексем, здольных запаўняць незамешчаную сінтаксічную пазіцыю.

У падобных сказах могуць назірацца пераўтварэнне актыўнай канструкцыі ў пасіўную: *Сямёна ў хуткім часе куляй па назе* (Г. Багданава) – *Куля Сямёну – у нагу*. Як бачна, у падобных канструкцыях захоўваецца семантычная тоеснасць кампанентаў. Сінанімічныя пераўтварэнні абумоўліваюць структурныя змены: сказ набывае аднастайную будову.

Семантыка актыўнага пераўтвараючага ўздзейння рэалізуецца і ў сацыяльнай сферы. Аб'ект пераўтвараючага ўздзейння ў падобных сказах можа быць толькі адушаўлённым: *Калі вас выбіралі дэпутаткай, я так радзвалася і ўсім хвалілася: гэта вы да станка прывучылі мяне. І вот – заў* у Вярхоўны Савет (А. Макаёнак); *Новыя нарматыўная дакументы – апошніна на старонках «Настаўніцкай»* («Настаўніцкая газета»); У перы ай частцы нумара – аповесць пад назвай «Дэзерцір» *Mіхась Каўчечанкі* («Звязда»). Рэалізуецца падобныя сказы ў аналагічнай мадэлі: **агенс – пацыентыў – прэдыкат – локум**.

Эліптычныя сказы з семантыкай змены сацыяльнага стану могуць рэалізавацца ў мадэлі **агенс – прэдыкат – спосаб**. Імпліцитны спосаб выражэння агенса прадвызначае перанос функцыі структурна-сэнсавага паказчыка на імпліцитна выражаны кампанент – спосаб: *Пачакаем з перадзелам зямлі. Трохі пачакаем іншых. Каб не наракалі потым, што без іх* (І. Мележ).

Іншую структуру мае эліптычны сказ: *Я ўпэўнены, што яны радуюцца, калі бачаць, як я цябе тут проці шэрсці* (А. Макаёнак). У яго склад уваходзіць пацыент, што ўказвае на аб'ект сацыяльных адносін і выступае ў якасці структурна-сэнсавага паказчыка. Рэалізуецца ўказаны эліптычны сказ у мадэлі **агенс – прэдыкат – пацыентыў – спосаб**.

Эліптычныя канструкцыі з семантыкай актыўнага дзеяння ў сацыяльной сферы ўказываюць пераважна на род заняткай. Рэалізуецца падобныя канструкцыі ў мадэлі **агенс – прэдыкат – крэатыў – спосаб**: *Ганебная трактыка раёнчыкаў – любой цаной любое мерапрыемства* (А. Дзялендзік). Паказчыкам семантыкі ў дадзеным выпадку выступае крэатыў, які ўказвае на сацыяльны хагак гардзяння.

Семантыка ў падобных сказах можа рэалізавацца з дапамогай сіркансцтвай з часава-колекасным і лакатыўным значэннем. Эліптычны сказ у гэтым выпадку можа рэалізавацца ў мадэлі: **агенс – прэдыкат – лакатыў – медыятыў-3**: *Карыспаецца правамі і прывілеямі калгаснікаў*. А вось з работай... Цяліцы, нутрыі... Часцей на рынку, чым на працы. За што ж сена (А. Дзялендзік). Паказчыкам семантыкі ў падобных сказах выступае лакатыў.

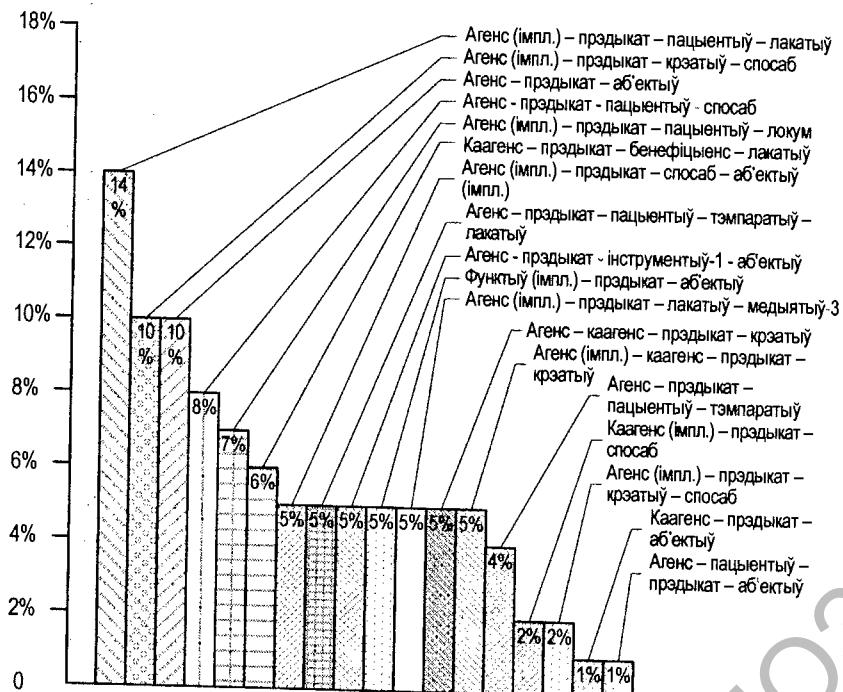
Семантыка пераўтвараючага ўздзейння ў сацыяльнай сферы можа рэалізвацца ў мадэлі **агенс – прэдыкат – пацыентыў – спосаб**: *Хіба можна пак з чалавекам* (А. Макаёнак); *Вы, калі ласка, без самасуду з імі* (А. Петрушкевіч). Пацыентыў указвае на аб'ект сацыяльных адносін і выступае ў якасці паказчыка семантыкі.

Склад мадэлі залежыць ад функцыянальных магчымасцей кампанентаў. Часта семантыка актыўнага пераўтвараючага ўздзейння ў сацыяльнай сферы рэалізуецца ў мадэлі **агенс – каагенс – прэдыкат – крэатыў**. Паказчыкам семантыкі тут выступае крэатыў, які ўказвае на вынік сумеснай дзеянасці ў сацыяльнай сферы: *Мы з вамі – адну вялікую справу* (А. Дзялендзік).

Зрэдку назіраюцца эліптычныя сказы з семантыкай узаемадзеяння. Небайдонна адзначыць, што бездзеяслоўным спосабам выразіць названую семантыку надзвычай складана, таму ў сказе павінен быць кампанент, што ўказвае на аб'ект сумеснага дзеяння. Семантыка узаемадзеяння рэалізуецца ў мадэлі **агенс – каагенс – прэдыкат – крэатыў**: *Усё от думаю: кеб Хадоська була, кеб з Канаплянчака полечку ці кадрыліцу на васяманацца* – *кален* (І. Мележ) або ў мадэлі **агенс – пацыентыў – прэдыкат – аб'ект**: *Такую скачінку, як у мяне, дзетачкі, я – хоць з кім* (І. Мележ). Паказчыкі.

чыкі семантыкі полечку ці кадрыліцу і скацінку выразна акрэсліваюць кола дзеясловаў, з якімі могуць спалучацца названыя лексемы. Агенс у падобных сказах часта выражаецца імпліцытна.

Як бачна, эліптычныя канструкцыі з семантыкай актыўнага пераўтвараючага ўздзейння шырока выкарыстоўваюцца ў творах мастацкай літаратуры і ў публіцыстыцы (рысунак 70).

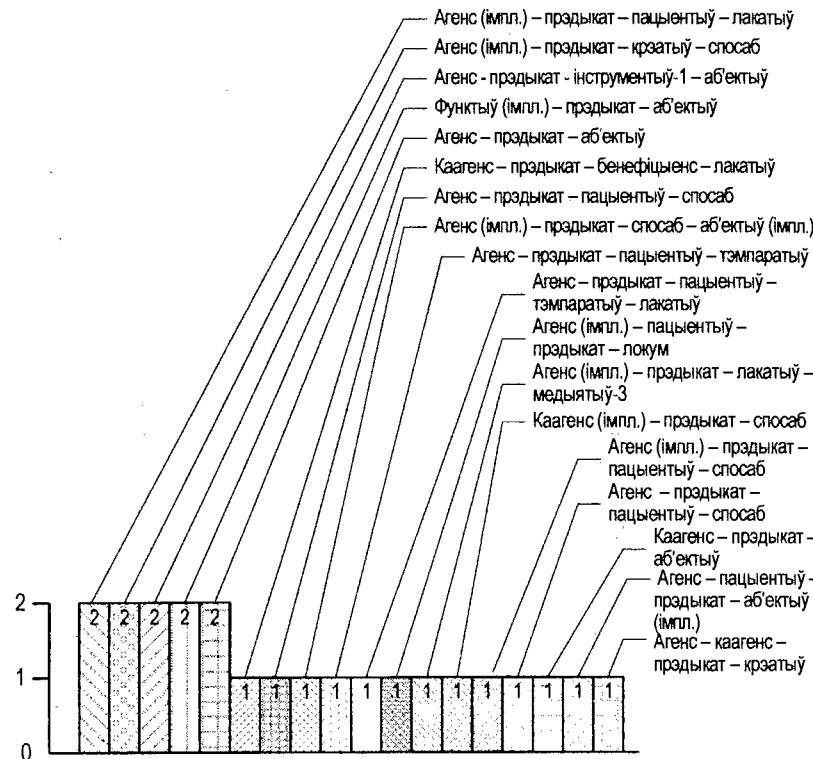

Рысунак 70 – Акцыянальна-аб'ектны пераўтвараючы тип.
частотнасць мадэлей

У іх дзеянне накіравана на аб'ект, і пры гэтым аб'ект пэўным чынам змяняецца. Актыўнае пераўтвараючае ўздзейнне прайўляецца ў фізічнай і сацыяльнай сферах і рэалізуецца ў значайнай колькасці мадэлей. Да мадэлей

з **высокай ступенню частотнасці** адносяцца: агенс (импл.) – предыкат – пацыентыў – лакатыў (14 %), агенс (импл.) – предыкат – крэатыў – способ (10 %), агенс – предыкат – аб'ектыў (10 %), агенс – предыкат – пацыентыў – способ (8 %), агенс (импл.) – предыкат – пацыентыў – локум (7 %), каагенс – предыкат – бенефіцыенс – лакатыў (6 %). **Нізкую ступень частотнасці** маюць мадэлі: агенс (импл.) – предыкат – способ – аб'ектыў (импл.) (5 %), агенс – предыкат – пацыентыў – тэмпаратыў – лакатыў (5 %), агенс – предыкат – інструментыў-1 – аб'ектыў (5 %), функтыў (импл.) – предыкат – аб'ектыў (5 %), агенс (импл.) – предыкат – медыятыў-3 – лакатыў (5 %), агенс – каагенс – предыкат – крэатыў (5 %), агенс (импл.) – каагенс – предыкат – крэатыў (5 %), агенс – предыкат – пацыентыў – тэмпаратыў (4 %), каагенс (импл.) – предыкат – способ (2 %), агенс (импл.) – предыкат – крэатыў – способ (2 %), каагенс – предыкат – аб'ектыў (1 %), агенс – предыкат – пацыентыў – аб'ектыў (1 %). Мадэлі, што змяшчаюць каагенс, рэалізууюць семантыку ўзаемалзеяння.

Да **высокапрадуктыўных** адносяцца мадэлі: агенс (импл.) – предыкат – пацыентыў – лакатыў (2), агенс (импл.) – предыкат – крэатыў – способ (2), агенс – предыкат – інструментыў-1 – аб'ектыў (2), функтыў (импл.) – предыкат – аб'ектыў (2), агенс – предыкат – аб'ектыў (2), да **малапрадуктыўных** – мадэлі: каагенс – предыкат – бенефіцыенс – лакатыў (1), агенс – предыкат – пацыентыў – способ (1), агенс (импл.) – предыкат – способ – аб'ектыў (импл.) (1), агенс – предыкат – пацыентыў – тэмпаратыў (1), агенс – предыкат – пацыентыў – тэмпаратыў – лакатыў (1), агенс (импл.) – предыкат – пацыентыў – локум (1), агенс (импл.) – предыкат – лакатыў – медыятыў-3 (1), каагенс (импл.) – предыкат – способ (1), агенс (импл.) – предыкат – пацыентыў – способ (1), агенс – предыкат – пацыентыў – способ (1), каагенс – предыкат – аб'ектыў (1), агенс – предыкат – пацыентыў – аб'ектыў (импл.) (1), агенс – каагенс – предыкат – крэатыў (1) (рысунак 71).

Рысунак 71 – Акцыянальна-аб'ектны пераўтвараючы тып:
прадуктыўнасць мадэлей

Паказчыкам семантыкі актыўнага пераўтвараючага ўздзеяння ў сінтактичнай сферы выступаюць паціентыў (29 %), аб'ектыў (15 %), бенефіцыенс (6 %), інструментыў-1 (нерухомы) (3 %), інструментыў-1 (рухомы) (2 %), у сацыяльнай сферы – локум (7 %), медыятыў-3 (5 %), крэзатыў (10 %), спосаб (10 %).

Спосабы выражэння кампанентаў у названых мадэлях самыя розныя. Кампанент з суб'ектным значэннем – агенс – выражаецца пераважна займеннікамі, радзей – назоўнікамі ці імпліцытна. Кампаненты з аб'ектным значэннем – паціентыў, бенефіцыенс, аб'ектыў, інструментыў, крэзатыў – на-

зоўнікамі або (радзей) займеннікамі (аб'ектыў зредку выражаецца імпліцытна). Кампаненты з акалічнасным значэннем – спосаб, медыятыў-3, локум – назоўнікамі, займеннікамі або прыспоўяямі.

3.8. Статальны тып

Семантыка стану найчасцей праяўляеца ў эліптычных канструкцыях, якія характерызуюць сацыяльную сферу. Яна можа ўказваць на змену сацыяльнага стану, абумоўленую пэўнай прычынай, на фазісную і мадальную мадыфікацыю праявы сацыяльнага стану, на змену грамадзянскага стану суб'екта і рэалізуецца ў нязначнай колькасці мадэлей.

У сказах, пасудавальных па мадэлі **эксперыенцэр – предыкат**: Ты – за парабка. Ён гэдзе ўздому, а ты – за яго (І. Мележ); Я – у камсамольцах, – важна прамова; Касцік (І. Мележ) звычайна прапускаеца звязка і адбываюцца сінантамічныя пераўтварэнні. Іменная частка выказніка выражаецца пераважна ў формі назоўніка, а эксперыенцэр можа выражацца імпліцытна: Не памя пас, каб добра апрануўся або пaeў. Век – у будні і ў свята – у зреўі, у глыбіх (І. Мележ).

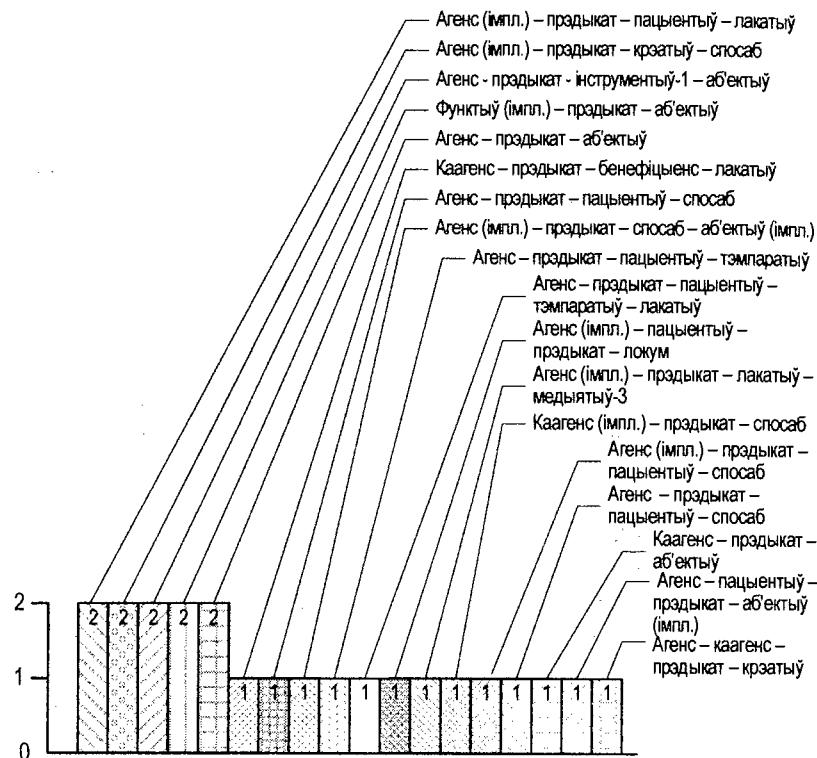
Калі эліптычныя сказы з семантыкай стану ўказваюць на змену стану суб'екта, то ў такіх выпадках яны кваліфікуюцца як фазісная мадыфікацыя і рэалізууюцца ў мадэлях:

эксперыенцэр – каузатыў – предыкат – локум: – Чаго ж вы – з калгас? – Апейка зірнуў на маўклівага (І. Мележ);

эксперыенцэр – предыкат – локум: Трыццаць сем новых гаспадарак улілося. І дваццаць дзесяць – з калгаса (І. Мележ);

эксперыенцэр – предыкат – локум – тэмпаратыў: Так і ў щоруне нядоўга, – стрымана, як старэйши, сказаў Васіль (І. Мележ).

Структурна-сінтаксічную адметнасць сінтаксісу беларускай мовы складаюць эліптычныя канструкцыі з семантыкай зменнага стану, якія набываюць імпліцытную семантыку. У іх назіраюцца пераўтварэнні кампанентаў сінтаксічнай структуры або перафразаванне канструкцыі: Набок дрэнны настрый і стомленасць («Настаўнік»); Пасля гэтага на толькі ў сельсавет (Г. Багданава). Адметнасць апошняга сказа ў спецыфічным лексічным напаўненні сінтаксічнай пазіцыі лакатыва ў сельсавет, які набывае імпліцытную семантыку і ўказвае не столькі на перамяшчэнне ў просторы, колькі на змену сацыяльнага стану суб'екта: у сельсавет – ажаніца.

Рысунак 71 – Акцыянальна-аб'ектны пераўтвараючы тып:
прадуктыўнасць мадэлей

Паказчыкам семантыкі актыўнага пераўтвараючага ўздзеяння ў фізічнай сферы выступаюць паціентыў (29 %), аб'ектыў (15 %), бенефіцыенс (6 %), інструментыў-1 (нерухомы) (3 %), інструментыў-1 (рухомы) (2 %), у сацыяльнай сферы – локум (7 %), медыятыў-3 (5 %), краўтыў (10 %), спосаб (10 %).

Спосабы выражэння кампанентаў у названых мадэлях самыя розныя. Кампанент з суб'ектным значэннем – агенс – выражaeцца пераважна займеннікамі, радзей – назоўнікамі ці імпліцытна. Кампаненты з аб'ектным значэннем – паціентыў, бенефіцыенс, аб'ектыў, інструментыў, краўтыў – на-

зоўнікамі або (радзей) займеннікамі (аб'ектыў зредку выражaeцца імпліцытна). Кампаненты з акаличненным значэннем – спосаб, медыятыў-3, локум – назоўнікамі, займеннікамі або прыспоўяямі.

3.8. Статальны тып

Семантика стану найчасцей прайяўляеца ў эліптычных канструкцыях, якія характарызуюць сацыяльную сферу. Яна можа ўказваць на змену сацыяльнага стану, абумоўлену пэйнай прычынай, на фазісную і мадальную мадыфікацыю праявы сацыяльнага стану, на змену грамадзянскага стану суб'екта і рэалізуеца ў незначнай колькасці мадэлей.

У сказах, пабудаваных па мадэлі **эксперыенцэр – прадыкат**: Ты – за парабка. Ён пае зе звону, а ты – за яго (І. Мележ); Я – у камсамольцах, – важна прамовіў касцук (І. Мележ) звычайна прапускаеца звязка і адбываюцца сінанімічны пераўтварэнні. Іменная частка выражaeцца пераважна фразамі назоўніка, а эксперыенцэр можа выражaeцца імпліцытна: Не пам'ятае, чай добра апрануўся або паеў. Век – у будні і ў свята – у зрэбі, у папяях (І. Мележ).

Калі эліптычныя сказы з семантыкай стану ўказваюць на змену стану суб'екта, то ў такіх выпадках яны кваліфікуюцца як фазісная мадыфікацыя і рэалізуеца ў мадэлях:

эксперыенцэр – каўзатыў – прадыкат – локум: – Чаго ж вы – з калгаса? – Апейка зірнуў на маўклівага (І. Мележ);

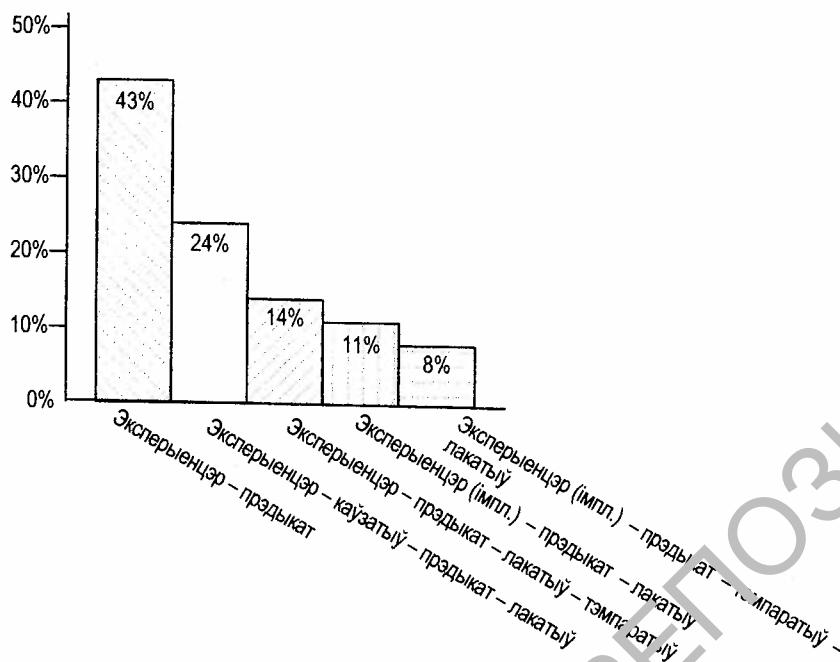
эксперыенцэр – прадыкат – локум: Трыцаць сем новых гаспадарак уліosoся. І дваццаць дзевяць – з калгаса (І. Мележ);

эксперыенцэр – прадыкат – локум – тэмпаратыў: Так і ў щорму нядоўга, – стрымана, як старэйши, сказаў Васіль (І. Мележ).

Структурна-сінтаксічную адметнасць сінтаксісу беларускай мовы складаюць эліптычныя канструкцыі з семантыкай зменнага стану, якія набываюць імпліцытную семантыку. У іх назіраюцца пераўтварэнні кампанентаў сінтаксічнай структуры або перафразаванне канструкцыі: Набок дрэнны настрой і стомленасць («Настанік»); Пасля гэтага на толькі ў сельсавет (Г. Багданава). Адметнасць апошняга сказа ў спецыфічным лексічным напаўненні сінтаксічнай пазіцыі лакатыва ў сельсавет, які набывае імпліцытную семантыку і ўказвае не столькі на перамяшчэнне ў прасторы, колькі на змену сацыяльнага стану суб'екта: у сельсавет – ажаніца.

Семантыка зменнага стану можа рэалізавацца ў канструкцыях і з дапамогай кампанента, які з'яўляеца фразеалагічна звязаным: Кожны раз – ці ўдзень, ці ўначы – у сенях ляпне хто-небудзь, і мяне – як токам (А. Макаёнак). Пры гэтым функцыю паказчыка семантыкі выконвае пацыентыў мяне, што указвае на аб'ект зменнага стану.

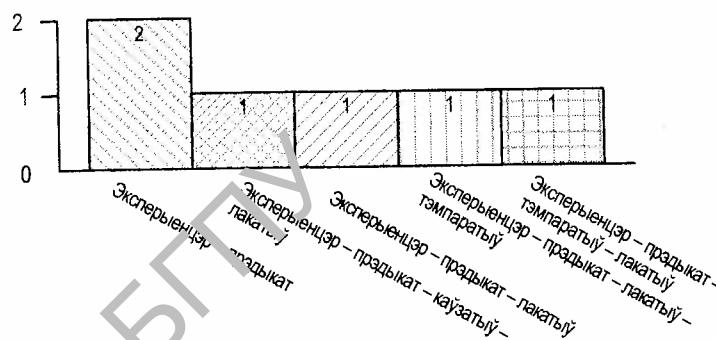
Сярод эліптычных канструкций з семантыкай стану **высокачастотныі** з'яўляюцца мадэлі: эксперыенцэр – предыкат (43 %), эксперыенцэр – каўзатыў – предыкат – лакатыў (24 %), эксперыенцэр – тэмпаратыў – предыкат – лакатыў (14 %), **нізкачастотныі**: эксперыенцэр (імпл.) – предыкат – лакатыў (11 %) і эксперыенцэр (імпл.) – предыкат – тэмпаратыў – лакатыў (8 %) (рысунак 72).

Рысунак 72 – Статальны тып:
частотнасць мадэлей

Высокапрадуктыўная мадэль эксперыенцэр – предыкат (2), **Мала-прадуктыўныя**: эксперыенцэр – предыкат – каўзатыў – лакатыў (1), экспе-

рыенцэр – предыкат – лакатыў (1), эксперыенцэр – предыкат – лакатыў – тэмпаратыў (1), эксперыенцэр – предыкат – тэмпаратыў – лакатыў (1). Ступень прадуктыўнасці мадэлей адваротна пропарцыянальная колькасці кампанентаў мадэлі (рысунак 73).

Рысунак 73 – Статальны тып:
прадуктыўнасць мадэлей

У якасці паказчыка семантыкі стану выступаюць: локум (42 %), іменная частка выказніка (44 %), тэмпаратыў (14 %).

Спосабы выражэння кампанентаў не харектарызуюцца разнастайнасцю. Кампанент з суб'ектным значэннем (эксперыенцэр) выражaeца займеннікамі, назоўнікамі ці імпліцитна. Кампаненты з акалічнасным значэннем (лакатыў і тэмпаратыў) пераважна прыслоўямі.

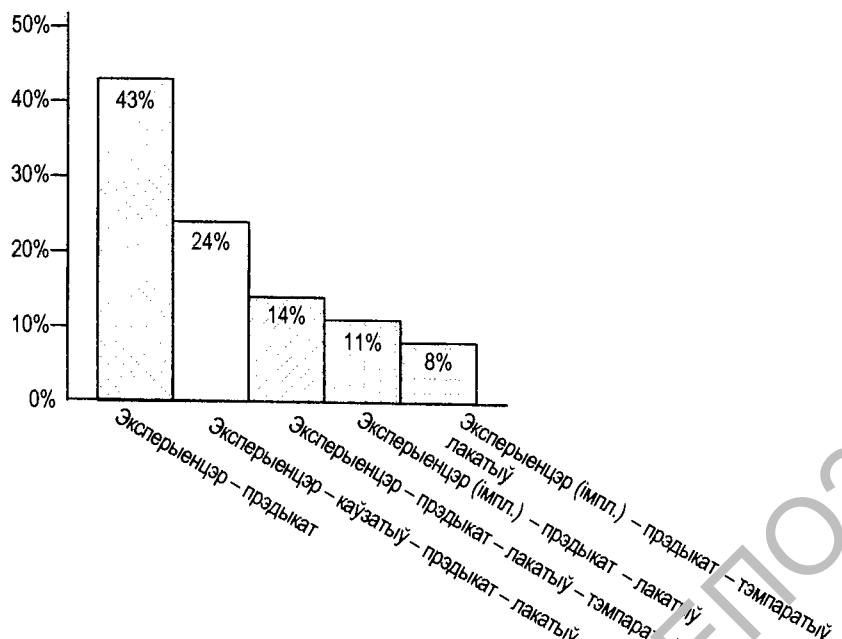
Ужываюцца эліптычныя канструкцыі з семантыкай стану часта ў загалоўках да інфармацыйна-публіцыстычных твораў: Выдаeцтву № 1 – дзеяноства (ЛіM). Гэта абумоўлена тэндэнцыяй да выкарыстання мінімальнай колькасці моўных сродкаў.

3.9. Экзістэнцыяна-тэмпаральны тып

Экзістэнцыяльная семантыка ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова можа рэалізавацца толькі ў мадэлях, што змяшчаюць тэмпаратыў. Інакш пропуск дзеяслова будзе спрыяць супадзенню двухстаўнага і аднастаўнага наминатыўнага сказаў: Стaiць залатая восень і Восень. Тэмпаратыў у ска-

Семантыка зменнага стану можа рэалізавацца ў канструкцыях і з дапамогай кампанента, які з'яўляюцца фразеалагічна звязаным: *Кожны раз – ці ўдзень, ці ўначы – у сенях ляпне хто-небудзь, і мяне – як токам* (А. Макаёнак). Пры гэтым функцыю паказчыка семантыкі выконвае пацыентыў *мяне*, што ўказвае на аб'ект зменнага стану.

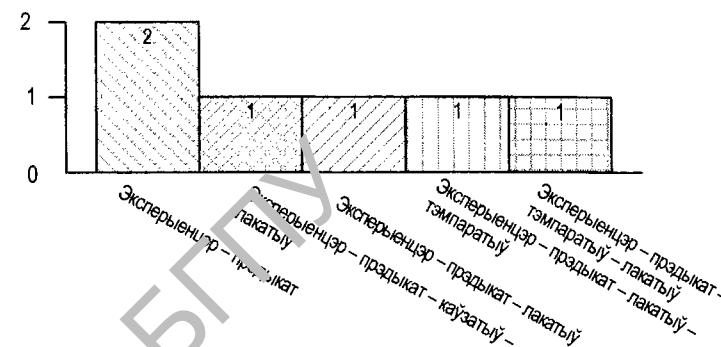
Сярод эліптычных канструкций з семантыкай стану **высокачастотныі** з'яўляюцца мадэлі: эксперыенцэр – предыкат (43 %), эксперыенцэр – каўзатыў – предыкат – лакатыў (24 %), эксперыенцэр – тэмпаратыў – предыкат – лакатыў (14 %), **нізкачастотныі**: эксперыенцэр (імпл.) – предыкат – лакатыў (11 %) і эксперыенцэр (імпл.) – предыкат – тэмпаратыў – лакатыў (8 %) (рысунак 72).

Рысунак 72 – Статальны тып:
частотнасць мадэлей

Высокапрадуктыўная мадэль эксперыенцэр – предыкат (2), **Малапрадуктыўныя**: эксперыенцэр – предыкат – каўзатыў – лакатыў (1), экспе-

рыенцэр – предыкат – лакатыў (1), эксперыенцэр – предыкат – лакатыў – тэмпаратыў (1), эксперыенцэр – предыкат – тэмпаратыў – лакатыў (1). Ступень прадуктыўнасці мадэлей адваротна пропарцыянальная колькасці кампанентаў мадэлі (рысунак 73).

Рысунак 73 – Статальны тып:
прадуктыўнасць мадэлей

У ходзе паказчыка семантыкі стану выступаюць: локум (42 %), іменная частка выказніка (44 %), тэмпаратыў (14 %).

Спосабы выражэння кампанентаў не характарызуюцца разнастайнасцю. Кампанент з суб'ектным значэннем (эксперыенцэр) выражаецца займеннікамі, назоўнікамі ці імпліцитна. Кампаненты з акалічнасным значэннем (лакатыў і тэмпаратыў) пераважна прыслоўямі.

Ужываюцца эліптычныя канструкцыі з семантыкай стану часта ў загалоўках да інфармацыйна-публіцыстычных твораў: *Выдаецеўтве № 1 – дзеяўноста (ЛіМ)*. Гэта абумоўлена тэндэнцыяй да выкарыстання мінімальнай колькасці моўных сродкаў.

3.9. Экзістэнцыяна-тэмпаральны тып

Экзістэнцыяльная семантыка ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова можа рэалізавацца толькі ў мадэлях, што змяшчаюць *тэмпаратыў*. Інакш пропуск дзеяслова будзе спрыяць супадзенню двухстаўнага і аднастаўнага намінатуўнага сказаў: *Стайць залатая восень і Восень*. Тэмпаратыў у ска-

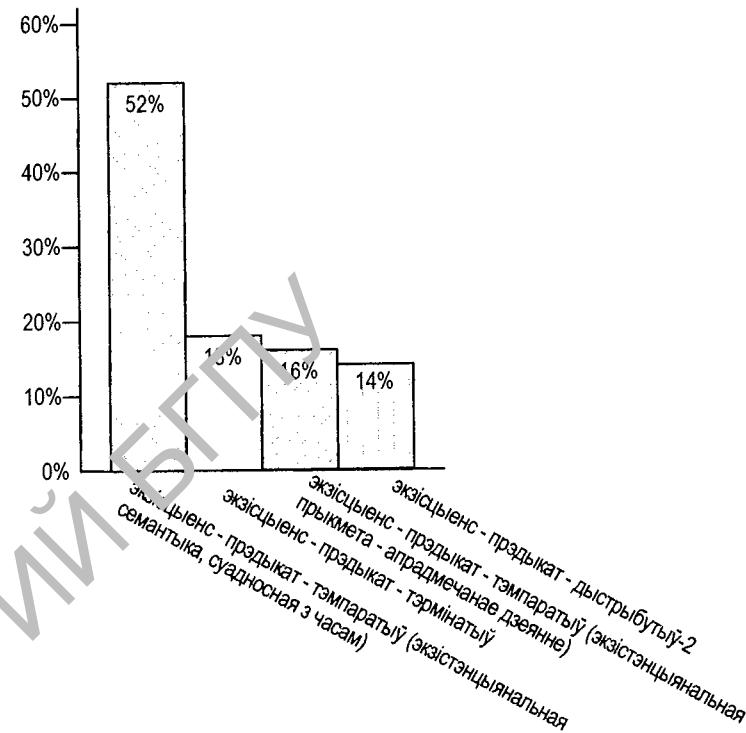
зах тыпу / сягодня – восень (Кузьма Чорны) дазвале кваліфікаваць іх як эліптычныя з экзістэнцыянальнай семантыкай, якія рэалізуюцца ў мадэлі – **экзісцыенс – прэдыкат – тэмпаратыў**: / ўночы – зорны шэпт (З. Дудзюк); *Нібыто ўжэ і зіма* (І. Мележ); *Наперадзе – знакавыя падзеі* (ЛіМ); *Не за гарамі – завірухі выццё* (Р. Барадулін), якая можа паширацца за кошт лакатыва або азначэнняў (у тым ліку і адасобленых), што ў дадзеным выпадку выконваюць факультатыўную ролю: *Сонца прасвечвае цераз мокрае, бліскае лісце бяроз.* / ўесь дзень – рухавая сетка інею (Янка Брыль).

Выражаюцца тэмпаратывы звычайна назоўнікамі або прыслоўямі: *На зары – толькі дрэу траплятанне* (Р. Баравікова); *Паўгадзіны – у мокрым лесе* (Янка Брыль); *Удзень і ўночы – дажджы і дажджы* (Кузьма Чорны); *Але праз веянне начэй у неікі момант недзялімы – любоў... смуга...* (А. Разанаў); *Днём – сход, вечарам – сход!* *Паесці няма калі!*.. (І. Мележ).

Экзістэнцыяльная семантыка можа рэалізавацца і ў мадэлі **экзісцыенс – прэдыкат – дыстырыбутыў-2**: *Штодня – музыкі, баль за балем* (Р. Баравікова); *Вада сёлета вялікая. Штодзень – дождж* (Л. Левановіч); *Што ні дзень – з акругі – званкі, запытанкі: як з нарыхтоўкамі, як план?* Напамінкі, што бульба – *Лёніграду і Маскве* (І. Мележ). Дыстырыбутыў у такіх канструкцыях указвае на пастаянныя характеристики экзістэнцыянальнай прэдыкатыўной прыкметы.

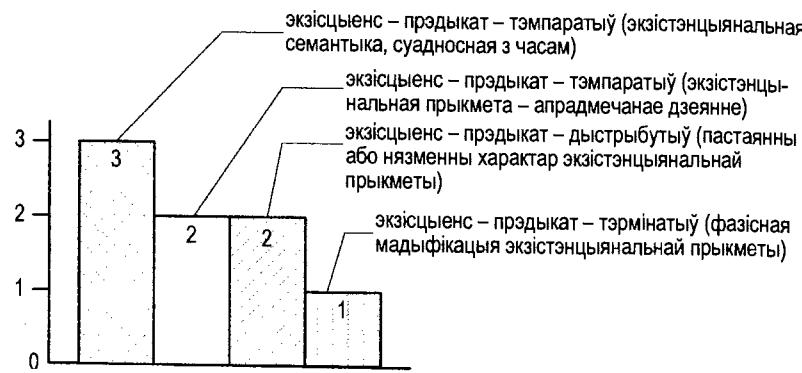
Эліптычныя сказы з экзістэнцыянальнай семантыкай указваюць не толькі на стан, апрадмечанае дзеянне або з'яву прыроды, але і на фазісную мадыфікацыю праявы экзістэнцыянальнай прэдыкатыўной прыкметы. Мадэль пры такой умове будзе наступная: **экзісцыенс – прэдыкат – тэрмінатыў**. Ізноў жаночая інтыга ці новаспечаны пачын? За фільмам – фільм, за кнігай – кніга... (Р. Барадулін).

У творах мастацкай літаратуры і ў публіцыстыцы эліптычныя канструкцыі з экзістэнцыянальнай семантыкай выкарыстоўваюцца зредку. Мадэль такіх сказаў трохкампанентная (мінімальная колькасць). Да найбольш частотных адносіцца мадэль экзісцыенс – прэдыкат – тэмпаратыў (экзістэнцыяльная семантыка, судносная з часам) (52 %). Нізкую ступень частотнасці маюць мадэлі: экзісцыенс – прэдыкат – тэрмінатыў (18 %), экзісцыенс – прэдыкат – тэмпаратыў (экзістэнцыяльная семантыка – апрадмечанае дзеянне) (16 %), экзісцыенс – прэдыкат – дыстырыбутыў-2 (14 %) (рысунак 74).

Рысунак 74 – Экзістэнцыянальна-тэмпаратарны тып:
частотнасць мадэлей

Да **высокапрадуктыўных** адносяцца мадэлі: экзісцыенс – прэдыкат – тэмпаратыў (экзістэнцыянальная семантыка, судносная з часам) (3), экзісцыенс – прэдыкат – тэмпаратыў (экзістэнцыянальная прыкмета – апрадмечанае дзеянне) (2), экзісцыенс – прэдыкат – дыстырыбутыў (пастаянны або нязменны характеристики экзістэнцыянальнай прыкметы) (2). **Малапрадуктыўны** з'яўляецца мадэль экзісцыенс – прэдыкат – тэрмінатыў (фазісная мадыфікацыя экзістэнцыянальнай прыкметы) (1) (рысунак 75).

Рысунак 75 – Экзістэнционально-тэмпаральны тып:
прадуктыўнасць мадэлей

Спосабы выражэння кампанентаў мадэлі не вызначаюцца разнастайнасцю. Экзісцыенс выражаецца пераважна назоўнікамі або займеннікамі, тэмпаратыў, тэрмінатыў і дыстырыбутыў – прыслоўямі або назоўнікамі.

Паказчыкам семантыкі ў такіх сказах выступае тэмпаратыў (68 %) або тэрмінатыў (18 %) ці дыстырыбутыў-2 (14 %). Сэнсавая адназначнасць названых конструкций абумоўлена канстантнай маркіроўкай катэгорыі тэмпаральнасці.

3.10. Рэляцыйны тып

Нязначную групу сярод эліптычных сказаў, дзе рэалізуецца розныя віды адносін актантаў або з'яў паміж сабой, займаюць канструкцыі **семантыкай адносін**, што існуюць у розных сферах дзеянасці чалавека.

Найбольш часта такія сказы выражают адносіны ў **«масъянальна-псіхічнай сферы»**. Семантыка ў іх рэалізуецца ў нязначнай колькасці мадэлей, сярод якіх найбольш распаўсюджаная з такім і кампанетамі, як **рэлянт-1 – предыкат – рэлянт-2**: *Васіль не раз зешыў сябе, марыў. Хоць бы дзесяціну зямлі калі цагельні. Зажыў бы тады непагано... I отжа як усё павярнулася. I ад Карча, i ад яго. Разам* (І. Мележ). Першы рэлянт у падобных сказах часта выражаетца імпліцитна.

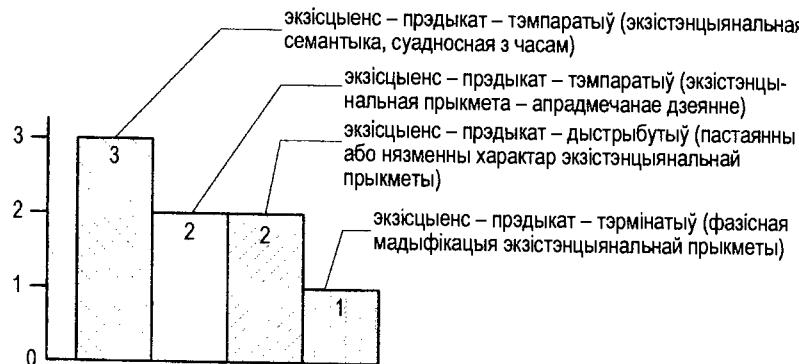
Калі ж у структуру эліптычнага сказа ўваходзіць карэлянт, які ўказвае на суб'ект сумеснага дзеяння, то мадэль канструкцыі будзе наступная: **карэлянт – предыкат – медыятыў**: *Вася, табе не шкода, што ў нас так... няскладно?* (І. Мележ).

Семантыка адносін можа рэалізувацца і ў **сацыяльнай сферы**. Мадэль эліптычнага сказа ў такім выпадку змяшчае **рэлянт-1 – предыкат – рэлянт-2 – медыятыў**: *Васіль узяўся за дужку вядра, не гледзячы, сунуў вочап у бок Міканора, намерыўся ісці. «Пастой!» – паспрабаваў затрымаць Васіля Міканор. – Нядобра так не па-суседску... – Я так да другіх, як яны да мяне...* (І. Мележ). Паказчыкам семантыкі тут выступае **медыятыў**, які ўказвае на семантыку адносін, выключае семантыку перамяшчэння і выражаеца назоўнікам у форме творнага склону: *Ён важка паклаў трубку, мелькам зірнуў на Алейку. – Дарэмана так строга – з Чарнаштанам?* (І. Мележ). Удакладніцца семантыка адносін можа з дапамогай парцэляваных конструкцый: *Дзеці я... – да цябе. Як да сваёй (І. Мележ); I я да ўсіх аднакі. Да ўсіх – па закору* (І. Мележ).

Калі ж у структуру падобнага сказа ўваходзіць карэлянт, які ўказвае на суб'ект сумеснага дзеяння, то мадэль будзе наступная: **рэлянт-1 – карэлянт – предыкат – медыятыў**. Тут і ў сям'і часам не ўсё ладзіцца. Але каб з чужым – мірна!

Такім чынам, семантыка адносін у эліптычных конструкцыях праяўляецца толькі ў дзвюх сферах: эмасъянальна-псіхічнай і сацыяльнай – і рэалізуецца ў нязначнай колькасці мадэлей. Да **высокачастотных** адносінца мадэлі: рэлянт-1 – предыкат – рэлянт-2 – медыятыў (34 %), рэлянт-1 (імпл.) – предыкат – рэлянт-2 (27 %), да **нізкачастотных** – рэлянт (імпл.) – карэлянт – предыкат – медыятыў (20 %), карэлянт – предыкат – медыятыў (19 %) (рысунак 76).

Высокапрадуктыўнымі мадэлі з'яўляюцца: рэлянт-1 – предыкат – рэлянт-2 – медыятыў (3), **малапрадуктыўнымі** – рэлянт-1(імпл.) – предыкат – рэлянт-2 (1), карэлянт – предыкат – медыятыў (1), рэлянт (імпл.) – карэлянт – предыкат – медыятыў (1) (рысунак 77).

Рысунак 75 – Экзістэнцыяна-тэмпаральны тып:
прадуктыўнасць мадэлей

Спосабы выражэння кампанентаў мадэлі не вызначаюцца разнастайнасцю. Экзісцыенс выражаецца пераважна назоўнікамі або займеннікамі, тэмпаратыў, тэрмінатыў і дыстырыбутыў – прыслоўмі або назоўнікамі.

Паказчыкам семантыкі ў такіх сказах выступае тэмпаратыў (68 %) або тэрмінатыў (18 %) ці дыстырыбутыў-2 (14 %). Сэнсавая адназначнасць названых конструкций абумоўлена канстантнай маркіроўкай категорыі тэмпаральнасці.

3.10. Рэляцыйны тып

Нязначную групу сярод эліптычных сказаў, дзе рэалізуецца гэтая віды адносін актантаў або з'яў паміж сабой, займаюць конструкцыі з **семантыкай адносін**, што існуюць у розных сферах дзеянасці чалавека.

Найбольш часта такія сказы выражаютцца адносіны ў **эмпічнай-псіхічнай сферы**. Семантыка ў іх рэалізуецца ў нязначнай колькасці мадэлей, сярод якіх найбольш распаўсюджаная з тагім, кампанетамі, як **рэлянт-1 – предыкат – рэлянт-2**: *Васіль не раз цешыў сябе, марыў. Хоць бы дзесяціну зямлі калія цагельні. Зажыў бы таоў непагано... I отжа як усё павярнулася. I ад Карча, i ад яго. Разам* (І. Мележ). Першы рэлянт у падобных сказах часта выражаетца імпліцитна.

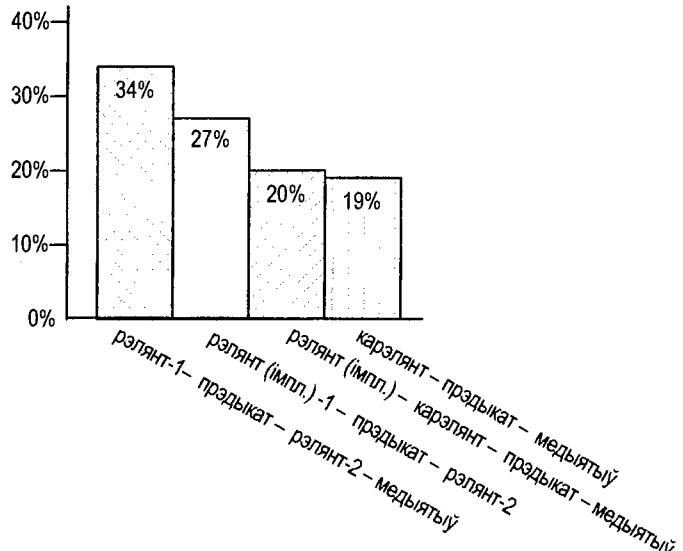
Калі ж у структуру эліптычнага сказа ўваходзіць карэлянт, які ўказвае на суб'ект сумеснага дзеяння, то мадэль канструкцыі будзе наступная: **карэлянт – предыкат – медыятыў**: *Вася, табе не шкода, што ў нас так... няскладно?* (І. Мележ).

Семантыка адносін можа рэалізувацца і ў **сацыяльнай сферы**. Мадэль эліптычнага сказа ў такім выпадку змяшчае **рэлянт-1 – предыкат – рэлянт-2 – медыятыў**: *Васіль узяўся за дужку вядра, не гледзячы, сунуў вочап у бок Міканора, намерыўся ісці. «Пастой!» – паспрабаваў затрымаць Васіля Міканор. – Нядобра т.як, не па-суседску... – Я так да другіх, як яны да мяне...* (І. Мележ). Паказчыкам семантыкі тут выступае **медыятыў**, які ўказвае на семантыку адносін, выключае семантыку перамяшчэння і выражаеца назоўнікам у форме творнага склону: *Ён важка паклаў трубку, мелькам зірнуў на Алейку. – Дарэмна так строга – з Чарнаштанам?* (І. Мележ). Удакле, нязначная семантыка адносін можа з дапамогай парцэляваных конструкцый: *Дзеi як – да цябе. Як да сваёй* (І. Мележ); *I я да ўсіх аднакі. Да ўсіх – па залону* (І. Мележ).

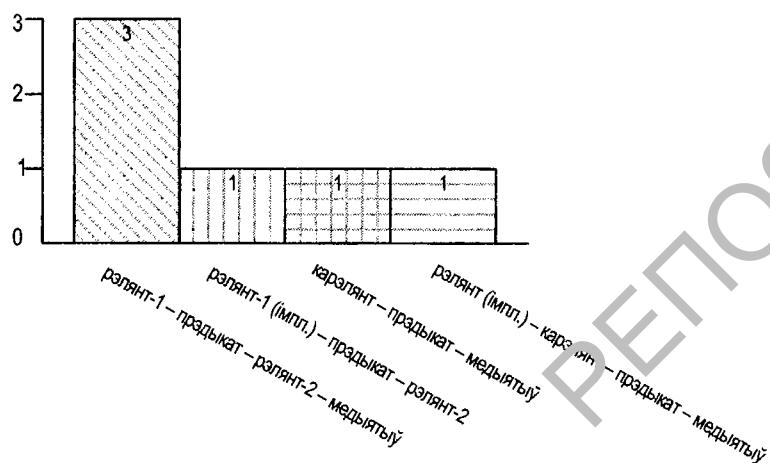
Калі ж у структуру падобнага сказа ўваходзіць карэлянт, які ўказвае на суб'ект сумеснага дзеяння, то мадэль будзе наступная: **рэлянт-1 – карэлянт – предыкат – медыятыў**. Тут і ў сям'і часам не ўсё ладзіцца. *А то каб з чужым – мірна!* (І. Мележ).

Такім чынам, семантыка адносін у эліптычных конструкцыях праяўляецца толькі ў дзвюх сферах: эмпічна-псіхічнай і сацыяльнай – і рэалізуеца ў нязначнай колькасці мадэлей. Да **высокачастотных** адносяцца мадэлі: **рэлянт-1 – предыкат – рэлянт-2 – медыятыў** (34 %), **рэлянт-1** (імпл.) – предыкат – **рэлянт-2** (27 %), да **нізкачастотных** – **рэлянт** (імпл.) – карэлянт – предыкат – медыятыў (20 %), карэлянт – предыкат – медыятыў (19 %) (рысунак 76).

Высокапрадуктыўнымі мадэлямі з'яўляюцца: **рэлянт-1 – предыкат – рэлянт-2 – медыятыў** (3), **малапрадуктыўнымі** – **рэлянт-1** (імпл.) – предыкат – **рэлянт-2** (1), карэлянт – предыкат – медыятыў (1), **рэлянт** (імпл.) – карэлянт – предыкат – медыятыў (1) (рысунак 77).

Рысунак 76 – Рэляцыйны тып: частотнасць мадэлей

Рысунак 77 – Рэляцыйны тып: прадуктыўнасць мадэлей

Характар кампанента, што выкарыстоўваецца ў якасці паказчыка семантыкі, залежыць ад сферы прайяўлення адносін, паказчыкам якіх у эмаянальна-псіхічнай сферы выступае рэлянт-2 або карэлянт (46 % ад агульнай колькасці), у сацыяльнай сферы – медыятыў (54 %).

Спосабы выражэння кампанентаў мадэлей абмежаваныя. Кампаненты з суб'ектным і аб'ектным значэннем (рэлянт-1 і рэлянт-2) выражаюцца назоўнікамі, займеннікамі ці імпліцытна. Кампаненты з акалічнасным значэннем (медиціту) – прыслоўямі.

Вывады

Эліптычныя сказы з разнастайнай семантыкай шырока прадстаўлены ў мастацкіх і публістычных творах. Аднак колькасць лексіка-семантычных груп такіх синтаксічных адзінак абмежаваная. Гэта звязана з тым фактам, што на ўзроўні семантыка можа рэалізавацца з дапамогай кампенсаторнага кампанента. Так, не можа рэалізавацца семантыка актыўнага дзеяння, не звязанага непасрэдна з аб'ектам, тыпу *настаўніца*, *сталярніца*, а таксама семантыка нязменнага стану, паколькі ў структуры эліптычных сказаў адсутнічае пазіцыя актанта з аб'ектным значэннем (а іншым спосабам такая семантыка выражаюцца не можа). Градацыйная класіфікацыя эліптычных канструкцый паводле семантыкі прадстаўлена на рысунку 78.

Як бачна, найчасцей у беларускай мове выкарыстоўваюцца эліптычныя канструкцыі *дынамічна-лакатыўнага тыпу* (32 % ад агульнай колькасці), дзе тыповае сэнсавае напаўненне мадэлей абумоўлена канстантнай маркіроўкай семантыкі дынамічнай лакалізацыі, кампаненты якой (дырэктыў-старт, дырэктыў-фініш, транзітыў) прадвызначаюць наяўнасць эліпсавага дзеяслова выключна з семантыкай руху. Такія сказы ўказваюць на рух суб'екта ад пачатковага пункта, да канечнага пункта, ад пачатковага да канечнага пункта, без указання на пачатковы або канечны пункт, на рух, суадносны з мэтай, прычынай, спосабам, умовай, працягласцю і пайтаральнасцю. Паводле структуры эліптычныя сказы з семантыкай руху могуць быць як двухсастаўныя, так і аднасастаўныя. У аднасастаўных канструкцыях агенс выражаеца назоўнікам ці займеннікам у форме ўскосных склонаў або (радзей) – імпліцытна.

4. АСАБЛІВАСЦІ ФУНКЦЫЯНАВАННЯ КАНСТРУКЦЫЙ З ЭЛІПСІСАМ ДЗЕЯСЛОВА

Асноўныя аб'екты даследавання сінтаксічных канструкций у функцыянальным плане вывучаліся ў межах функцыянальнай сінтаксічнай школы. Пры даследаванні эліптычных сказаў увага звязталася на наступныя аспекты: структурная дастатковасць сказаў з эліпсісам дзеяслова (І.А. Папова, Г.А. Золатава і інш.); узаемаабумоўленасць функцыі і формы канструкций з эліпсісам дзеяслова (І.Н. Гарэлаў, В.А. Крылова і інш.); эліпсіс і актуальны падзел паведамлення (Ю.М. Скрэбнэў, А.А. Чувакін, M. Dicken, J. Ginzburg, L. Bednarczuk і інш.); стылістычныя функцыі сінтаксічных канструкций (T.Ф. Дубоўцаў, П.А. Сквароднікаў, Р.К. Мендыбаева, Т.Л. Паўленка, J. Jaworski і інш.).

Па-за ўвагай навукоўцаў засталіся спосабы выражэння предыкатыўных катэгорый (тэмпаральнасці, мадальнасці, персанальнасці) у канструкцыях з эліпсісам дзеяслова, якія маюць спецыфічную сістэму сродкаў выражэння предыкатыўных катэгорый, а таксама канструкцыйная поліфункциянальнасць сінтаксем у парадыгме структурна-сінтаксічных мадыфікацый (эліпсіс, сінанімічныя пераўтварэнні і інш.).

Мэта нашага даследавання – выявіць асаблівасці функцыяновання канструкций з эліпсісам дзеяслова. **Задачы** даследавання: вызначыць моўныя механизмы, што рэгулююць функцыянованне канструкций з эліпсісам дзеяслова; выявіць і класіфікація спецыфічныя сродкі рэалізацыі катэгорый тэмпаральнасці, мадальнасці і персанальнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова; прааналізаваць фактары канструкцыйной поліфункциянальнасці сінтаксем у парадыгме структурна-сінтаксічных мадыфікацый; выявіць функцыянальны дыяпазон сінтаксем у парадыгме структурна-сінтаксічных мадыфікацый канструкций.

4.1. Выражэнне предыкатыўных катэгорый у канструкцыях з эліпсісам дзеяслова

Предыкатыўнасць адносіцца да актуалізацыйных катэгорый, якая «супадносіць сказ з рэчаінасцю па трох каардынатах – тэмпаральнасць, мадальнасць і персанальнасць» [56, с. 196]. Пытанне пра предыкатыўныя катэгорыі вывучалася шматлікімі даследчыкамі і кваліфіковалася як паняційныя сінтаксічныя катэгорыі (Г.А. Золатава), як сінтаксічныя катэгорыі, што выражаютъ ацэнку рэчаінасці (Л.І. Бурак), і як актуалізацыйныя катэгорыі (М. Усеваладава) або як семантычныя (семантыка-граматичныя) катэгорыі (T.P. Рамза). Аднак пры даследаванні ахопліваліся толькі поўныя і пераважна дзеяслойныя сказы.

Асаблівасці структурнай арганізацыі канструкций з эліпсісам дзеяслова падразуміваюць выражэнне предыкатыўных катэгорый тэмпаральнасці, мадальнасці і персанальнасці спецыфічнымі сродкамі. Напрыклад, значэнне часу ў эліптычных сказах тыпу *За лесам – возера і Заўтра ў школу* маркіруецца дэтэрмінантам за лесам і лексічна – з дапамогай кампанента *заўтра*. Сінтаксічныя катэгорыі тэмпаральнасці, мадальнасці і персанальнасці ў эліптычных канструкцыях выражаютъ сродкамі розных моўных узроўняў і гэму кваліфікуюцца намі як функцыянальна-семантычныя.

4.1.1. Выражэнне катэгорый тэмпаральнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова

Тэмпаральнасць у канструкцыях з эліпсісам дзеяслова рэалізуецца спецыфічнымі сродкамі на сінтаксічным узроўні. Гэта дэтэрмінаваныя члены сказа, сродкі ўскладнення сінтаксічнай структуры, сінтаксічныя адносіны ў структуре складанага сказа.

Дэтэрмінаваныя члены сказа. У сказах са значэннем статальнай лакалізацыі дэтэрмінаваныя акалічнасці ўказываютъ на тое, што аб'ект знаходзіцца на гэтым месцы пастаянна, нязменна: *За гародамі гэтай вёскі – шырокі, нізкі луг* (Янка Брыль); *За лугам – вялікі ўзгоркі...* (Янка Брыль). Дэтэрмінаваныя дапайенні (пры адсутнісці іншага паказчыка) маркіруюць тэмпаральны план канструкцыі значэннем цяперашняга часу: *У іх (вачах) – паблажлівасць і троху здзеку, а найбольш дык бяздоннага і нязбліжнага суму, пакуты* (Янка Брыль). Значэнне будучага ці прошлага часу з семанты-

кай статальнай лакалізацыі прадугледжвае абавязковае ўжыванне дзеяслова быць у неабходнай тэмпаральнай мадыфікацыі: За возерам была вёска / За возерам – вёска / За возерам будзе вёска. З гэтага вынікае, што выражэнне тэмпаральнасці ў такіх канструкцыях абумоўлена структурнымі фактарамі.

Сродкі ўскладнення сінтаксічнай структуры. Сродкамі ўскладнення сінтаксічнай структуры сказа, якія маркіруюць тэмпаральнасць, з'яўляюцца экспліцытна выражаныя аднародныя выказнікі, адасобленыя акалічнасці.

На агульны часавы план аднародных экспліцытна выражанага і эліпсованага выказнікаў указываюць і адносіны паслядоўнасці, што ўсталёўваюцца паміж імі. Звязваюцца паміж сабой аднародныя выказнікі з дапамогай спалучальных злучнікаў *i*, *ды*: Кончу ваяваць – *i* да вас, у Антоніва... (А. Дудару); Скончым школу – *i* за працу, не пратусім нават дня (П. Броўка); *A то* вазьму вось гэтыя два экзэмпляры – яго *i* мой – *ды* ў райкам (А. Макаёнак); Набяром каменняў пабольш *i* – на дарогу (І. Козел); Надакучыла ўжо вандраваць. Два-тры дні паставім – *i* зноў на новае месца. Горш цыган (А. Макаёнак); Вечар. Сонца на заходзе. Гоніць Федзя статак свой. Прыйгняе да аборы *i* адразу – да сяброву (П. Броўка).

Аднародныя выказнікі могуць указваць і на часавую працягласць дзеяння, выражанага эліпсованым выказнікам. У такім выпадку часавы план эліпсованага дзеяслова праецьвецца на часавы план выражанага: *Дык* колькі яны працуюць. У зямлі з раніцы да вечара. Як чэрві. Вунь цяпліцы, парнікі... Нутрый разводзяць – *i* на базар (А. Дзялендзік).

Зрэдку аднародныя экспліцытна выражаныя выказнікі адносяць дзеянне, выражанае эліпсованым выказнікам, да будучага часу: – *A ты, – кину,* Яўхім Ганне, – дарабі да стога ды дадому (І. Мележ). Значэнне тэмпаральнасці ў такіх канструкцыях абумоўлена агульным часавым планам сказа.

Сінтаксічны паралелізм у эліптычных канструкцыях стварае спрыяльнія ўмовы для выражэння значэння прошлага часу: *А ён дэлавілізаваўся – i* ў Палац! (А. Макаёнак).

Адметнымі з'яўляюцца выпадкі, калі ў сказах має месца выразэнне толькі адзін з аднародных выказнікаў. У такіх выпадках у якасці кампенсаторнага кампанента выступае экспліцытна выражаны аднародны выказнік, які адносіць дзеянне, выражанае эліпсованымі дзеясловамі, да прошлага часу: Тамара Паўлаўна прыехала ўрайадзел, начальніка за рукаў *i* ў Вярхоўны Савет. А той яму строгінаказ – пратисаць (А. Макаёнак).

Калі ў структуру эліптычнага сказа ўваходзяць адасобленыя акалічнасці, то дзеепрыслой незакончанага трывання указываюць на дзеянні, што адбываюцца адначасова з асноўным: *Над вёскай тут і там – маланка, распісваючы неба ад краю да краю* (Янка Брыль), а дзеепрыслой закончанага трывання – на дзеянні, якія адбываюцца раней за асноўнае: *Падкраўшыся да нашага двара, ён, ліvenь, з нізкай хмары на яго густым, гвалтоўным шумам* (Янка Брыль) або адначасова з ім: *Дзеци вясёлай грамадою* ў бок школы, напаўняючы вёску зычным смехам (У. Шахавец). Прамога указання на значэнне часу ў падобных сказах няма. Значэнне тэмпаральнасці ў іх рэалізуеца або ўскосна, або кантэктуальнымі сродкамі. Ускосны спосаб актуалізацыі тэмпаральнасці ўласцівы толькі эліптычным канструкцыям, дзе адасобленыя акалічнасці указываюць на дадатковое дзеянне. Не распаўсюджваецца падобная аперацыя па эліптычных сказах, у якіх адасобленыя акалічнасці указываюць па спосабе дзеяння, прычыну, умову, уступку і інш.

Па прычыне трыярэту атрыбытуўных уласцівасцей адасобленыя азначэнні, выражаныя дзеепрыметнікамі, у якасці кампенсаторнага кампанента не выступаюць: *Знямелая ад навіны, Аньелька нерухома пасярод хаты* (Г. Даўгачіч).

Предыкатыўная частка складанага сказа, што выконвае функцыю кампенсаторнага кампанента, звычайна займае пазіцыю перад эліпсованым дзеясловам: *Лена, як сцямнелася, – да млына* (Г. Багданава). Граматычная форма дзеяслова ў даданай частцы сцямнелася абмякоўвае значэнне часу галоўнай часткі. Магчымасць рэалізацыі значэнняў цяперашняга і прошлога часу ў частцы з эліпсісам дзеяслова выключаецца.

У большасці выпадкаў значэнне часу эліптычнай часткі маркіруеца значэннем часу поўнай часткі, якая размяшчаецца ў постпозіцыі, пры гэтым выразна выяўляеца паслядоўнасць падзеяў: *Першы (брат) мае хлеба белы каравай, // А другі на небе выдуманы рай* (З. Бядуля); *Пасвятлела на паляне, а на траўках – росы* (З. Бядуля); *Знікла ўсё ранейшае, толькі – успаміны* (П. Броўка); *Душа перацячэ ў прасцяя, і цяжар гадоў – з плячэй* (Т. Бондар). У падобных канструкцыях агульны часавы план поўнай часткі выступае адзінм паказчыкам значэння тэмпаральнасці. Эта абумоўлена шырокімі спалучальнасцямі здольнасцямі кампанентаў, што ўваходзяць у склад эліптычнай часткі: *Толькі засталіся успаміны / Толькі застаюцца успаміны / Толькі застануцца успаміны; Цяжар гадоў скінуўся з плячэй / Цяжар гадоў скідаеца з плячэй / Цяжар гадоў скінеца з плячэй і г. д.* Тэмпаральная

маркіраванасць у складаных канструкцыях надзвычай выразная пры ўмове, калі выказнікі са значэннем пэўнага часу паўтараюца некалькі разоў: Яно-то, пастварайшыся, можна было б перабрацца, але нялішне квалі на гэта Кузьма: пасля Чырвонай Арміі – паны, так і чакаў ён усё перамены (Кузьма Чорны).

Звычайна эліптычныя канструкцыі са значэннем статальнай лакалізацыі тыпу *Мы* – у Царыцыне маюць канстантнае значэнне сінтаксічнага цяперашняга часу. Аднак у структуры складанага сказа яны могуць маркіравацца значэннем будучага часу на аснове адносін паслядоўнасці: *Вось яшчэ некалькі дзён – і мы ў Царыцыне, потым паварот на Поўнач, пару тыдняў, ад сілы месяца, і мы – за Масквой, і Расія ля наших ног* (А. Макаёнак); *Сядомня Мінск...* А заўтра Днепр і Гомель... А там – простор і ў кветках Беларусь (П. Трус). Важную ролю ў выражэнні значэння часу адыгрываюць акаличнасці часу *потым, пару тыдняў, ад сілы месяца, заўтра і інш.*

Значэнне прошлага часу можа рэалізавацца і ў складаным сказе, дзе эліпсууюца дзеясловы як у першай, так і ў другой частцы. У падобных канструкцыях паказчыкам тэмпаральнасці выступаюць дзеясловы з фазісным значэннем: *А як пешы на парог, я – на канапу і пачаў галасіць-прыгаворваць, усё больш пра тыф* (М. Матукоўскі). Дзеяслоў-звязка пачаў абмяжоўвае колькасць магчымых значэнняў часу, што могуць рэалізавацца ў дадзенай канструкцыі. Фазіснасць можа выражацца і з дапамогай лексіка-граматычных пераўтварэнняў са зменай класа слоў: *А ён – у крык: уласъ, крычыцъ, не слухаецца, пакажу!*..(І. Мележ). Дзеяслоў-звязка можа маркіраваць эліптычную канструкцыю значэннем будучага часу: *А хто над гуртам, над калектывам будзе?* (І. Мележ).

Пашыраны выпадкі, калі ў якасці паказчыка тэмпаральнасці выступаюць кантэкстуальныя сродкі. Гэта можа назірацца ў канструкцыях з кантекстуальным эліпсісам. Пры гэтым эліптычная частка праецыруецца на поўную не толькі ў семантычным, але і ў часава-мадальным плане: *С большніцы усе ад'яджаюць дамоў, // А Лена – на працу ў суседні калгас* (Г. Броўка); *Злятае без духмяні ў сны, // А ў дні апошнія – сняжынкі* (Р. Багданава).

Кантэкстуальнымі сродкамі можа маркіравацца і згачаць часу ў эліптычных канструкцыях з семантыкай статальнай лакалізацыі. Пры наяўнасці паказчыка тэмпаральнасці сказ можа маркіравацца значэннямі нецяперашніх часоў: *За лесам было поле, за полем – сады* (Кузьма Чорны); *За ракой будзе горад, у горадзе – школы, бібліятэкі, тэатры* («Чырвоная змена»).

Рэалізацыя катэгорыі тэмпаральнасці можа ажыццяўляцца на ўзору ні звышфразавага адзінства. Найбольш распаўсюджанымі з'яўляюцца выпадкі кантэкстуальнага эліпсіса: *Спачатку ідуць у салдаты. А адтоль – у горад* (А. Макаёнак). Эліптычны сказ у дадзеным выпадку маркіруеца значэннем цяперашняга часу. У выпадках з унутрысінгматычным эліпсісам на ўзору ні звышфразавага адзінства фарміруеца агульны часавы план. Таму значэнне тэмпаральнасці поўнай канструкцыі праецируеца на эліптычную: *Зараз памераем ціск. А потым укольчык* (А. Макаёнак); *Сакратар райкома партыі адкрывае сход. Потым даклад, выступленні* (А. Макаёнак); *За акенцам пасівелі далі. // Далёкі лес – юж, жжаю (З. Бядуля); Завязла яго ў Мінск. Аперацію яму зрабілі. А на зайніра – вайна* (А. Макаёнак).

Намінатыўныя канструкцыі пры адсутнасці іншых кантэкстуальных сродкаў маюць канстантнае значэнне цяперашняга часу. У структуры звышфразавага адзінства лінія маркіруюць эліптычныя канструкцыі названным значэннем: *Глухмень. Медзяньня ствалы. // Настой нагрэтае смалы. // Калёсы па карэччыя* (З. Бядуля). На фоне намінатыўных сказаў значэнне часу можа маркіравацца лексічнымі сродкамі, якія ўказываюць на паслядоўнасць падзеяў: *Восень. За ёю – зіма* (Г. Багданава).

Часам на ўзору ні звышфразавага адзінства, калі яно складаецца выключна з эліптычных сказаў, значэнне тэмпаральнасці спецыяльнымі сродкамі не маркіруеца, а адпавядае тэмпаральнаму плану страфы або верша ў цэлым: *Зноў званок. На парозе з вялізным ахапкам язміну яшчэ два вусачы – высокі падцягнуты спадар S і рахманы круглявы спадар T* (Г. Багданава); *А думы ўгору // Зноў і зноў. // І раптам – гул і трэск сукоў. // Машына немцаў, // А на ёй – хлапцы, // І кожны, як герой* (П. Броўка).

Марфалагічныя сродкі. У якасці паказчыка значэння тэмпаральнасці марфалагічныя сродкі выступаюць рэдка. Да іх адносяцца:

мадальная часціца **бывала**, якая паходзіць з формы дзеяслова даўномінулага часу і адносіць дзеянне, названае эліптычнай канструкцыяй, да прошлага часу: *Бывала, у выхадны дзень збярэмся мы і – на Дняпро... і давай песні. А то пасядзем на лодкі і ўніз па یячэнню* (А. Макаёнак); *Цяпер зусім іншы час, // Другімі сталі й мы. // Бывала, прыйдзеши на кірмаш // Ды з гора – да карчмы* (П. Броўка);

узмацняльныя часціцы, якія спалучаюцца толькі з дзеясловамі будучага часу і спрыяюць рэалізацыі тэмпаральнасці на аснове граматычнай

валентнасці дзеяслова: *Мы ўсёй сямейкай – ды ў круіз вакол Еўропы* (М. Матукоўскі);

вылучальна-абмежавальная часціца *толькі*, пры наяўнасці якой тэмпаральная маркірука ажыццяўляеца шляхам указання на паслядоўнасць падзеі. Так, у сказе *Ты ж бачыш, я ж толькі з працы* (Г. Багданава) ёсьць дзеяслou са значэннем цяперашняга часу *бачыш*. Перад пазіцыяй эліпсаванага дзеяслова знаходзіцца часціца *толькі*, якая ўказвае на тое, што дзеянне, названае эліпсаваным дзеясловам, адбылося перад асноўным. А гэта значыць, што эліпсаваны дзеяслou адносіцца да прошлага часу.

Лексічныя сродкі. Лексічныя сродкі, што выступаюць у якасці паказычыка значэння тэмпаральнасці, падзляюцца на некалькі груп у залежнасці ад значэння і спосабу выражэння. Функцыянуюць яны ў розных паводле структуры эліптычных канструкцыях – простых няўскладненых і ўскладненых, складаных, у структуры звышфразавага адзінства.

Да першай групы належаць *назоўнікі* або *займеннікі* з часавым значэннем, якія маркіруюць граматычнае значэнне:

Цяперашняга часу, калі ўказваюць на дзеянне, што суадносіцца з момантам гутаркі або на дзеянне, што паставілі паўтараеца: *У хадзе ў гэты час – нікога* (Я. Сіпакоў), *Не з ранку ў дзень, // А з году ў год – // Угору! // Недаступна* (Т. Бондар);

будучага часу: *Што наперадзе з гадамі? // Лёс. Жыццё. А можа, бой? // – Ходзіць ён паміж кустамі, // Разважаючы з сабой* (П. Броўка); Яшчэ навінаю сумненне і нечаканасцю азы: *пасля завеі – паяцленне, пасля алігі – маразы* (А. Разанаў); *Каханне нас яднае. // Суладнасцю надзей, // Агульнасцю самоты. // А самы горкі дзень – // Яшчэ, напэўна, – потым* (З. Дудзюк);

прошлага часу: *У мінулы панядзелак да нас – камісія. І вясіце, ўсё гэты сігнал...* (А. Дудараў).

Другую групу складаюць прыслоўі, шырокі семантыка-функцыянальны дыяпазон якіх таксама дазваляе рэалізація значэнні:

Цяперашняга часу: *Над вёскай сёння зоры ясны* (І. Левановіч); *Васіль саскочыў з ганка і на момант стаў, думаючы, дзе ісці вуліцай цi гумнамі*. У іншыя дні хадзіў паўз гумны, сёння прыпазніўся, пакуль завёў каня на ўзболатак, – можна ісці і вуліцаю. І на вуліцы цяпер – нікога (І. Мележ); *Сапсаваў дзяячыне жыццё, а цяпер – соль на рану* (А. Дзялендзік);

будучага часу: *Яны ў Гародні, бы ў палоне. // Такі ўжо час... Ідзеш дaleй... // Турботы – заўтра, а сягодня // Ты – бесклапотны салавей* (П. Дранько-Майсюк); – *А калі – у сваты? – запытаў Яўхім тым жа патрабавальным тонам* (І. Мележ); *Заўтра – у атрад* (В. Быкаў); *Мы хутка – дадому* (Б. Мікуліч). Маркіраванасць значэннем будучага часу можа быць абумоўлена і паслядоўнасцю падзеі, на якія ўказваюць лексічныя сродкі: *Праз тыдзень будзем тут. А зараз – па хатах* (А. Дзялендзік); *От зараз праесым!* *От зараз – у міліцию* (І. Мележ).

Такім чынам, у канструкцыях з эліпсам дзеяслова рэалізујуцца ўсе магчымыя значэнні тэмпаральнасці, спосабы і сродкі выражэння якіх прадстаўлены на рэйсунку 80

Рэйсунак 80 – Выражэнне значэння тэмпаральнасці

Як бачна, найбольш пашыранымі з'яўляюцца *сінтаксічныя сродкі* (82%), у прыватнасці *дэтэрмінаваныя члены сказа* (32%), *сінтаксічны паралелізм паміж аднароднымі выказнікамі*, адзін з якіх эліпсаваны (15 %), дзе назіраецца маркіраванасць значэння часу эліпсаванага выказніка

значэннем экспліцытна выражанага. На сінтаксічнае значэнне тэмпаральнасці ўказваюць адносіны адначасовасці або паслядоўнасці паміж экспліцытна выражаным і эліпсованым выказнікамі.

Часта сінтаксічнае значэнне тэмпаральнасці выражаецца з дапамогай **сінтаксічнага паралелізму ў структуры звышфразавага адзінства** (11 %) і **адасобленых акаличнасцей** (10 %), радзей **сінтаксічнага паралізму у структуры складанага сказа** (5,6 %). У такіх выпадках граматычнае значэнне экспліцытна выражанага дзеяслова адной з предыкатыўных частак абмяжоўвае сінтаксічнае значэнне тэмпаральнасці предыкатыўной часткі з эліпсам дзеяслова. Тэмпаральная маркіроўка эліпсованага дзеяслова ажыццяўляеца выключна на аснове сінтаксічных адносін паміж предыкатыўнымі часткамі або з дапамогай лексічных сродкаў ці фазісных дзеясловаў (калі абедзве часткі эліптычныя). У складаных сказах з семантыкай статальнай пакалізацыі тэмпаральнасць можа маркіравацца і значніямі нечяперашніх часоў пры абавязковай умове кантэкстуальных сродкаў (такім чынам, канстантная маркіроўка тэмпаральнасці магчыма ў складаных сказах толькі пры адсутнасці іншага паказчыка).

Марфалагічныя сродкі для выражэння значэння тэмпаральнасці зафіксаваны ў 4,4 % выпадкаў. Сярод іх: **формаўтаральныя часціцы** (3 %), **вылучальна-абмежавальныя часціцы** (0,8 %), **узмацняльныя часціцы** (0,6 %). Маркіроўка значэння тэмпаральнасці абумоўлена граматычнай валентнасцю дзеяслова: часціцы спалучаюцца толькі з дзеясловамі прошлага часу (пры адсутнасці ў эліптычнай конструкцыі экспліцытна выражаных дзеясловаў з іншым значэннем).

Лексічныя сродкі ў якасці сродку выражэння значэння тэмпаральнасці займаюць 22 %. Функцыянуюць яны ў розных паводле структуры эліптычных конструкцыях – простых няўскладненых і ўскладненых, складаных у структуры звышфразавага адзінства. Часцей фіксуюцца **назоўнікі** (14 %), радзей – **прыслоўі** (8 %). Шырокі семантычна-функцыянальны діяпазон дазваляе лексічным сродкам рэалізаваць практична любое сінтаксічнае значэнне часу.

Сукупнасць спосабаў і сродкаў рэалізацыі катэгорыі тэмпаральнасці ў конструкцыях з эліпсам дзеяслова можна кваліфікаваць як сістэму.

4.1.2. Выражэнне катэгорыі мадальнасці ў эліптычных конструкцыях

Сінтаксічнае катэгорыя мадальнасці дазваляе афармляць паведамленне як рэальнае або ірэальнае – пабуджэнне да дзеяння ці магчымасць дзеяння пры пэўных умовах (П.П. Шуба, Л.І. Бурак) або адносін моўцы да выказвання (Н.Ю. Паўлоўская, Т.Р. Рамза).

Аб'ектыўная мадальнасць найбольш часта рэалізуецца ў значэнні загаднага ладу, які выражаецца тыповымі сродкамі пры умове, калі эліпсуецца дзеяслоў у форме першай асобы множнага ліку або другой асобы адзіночнага ліку. У такім выпадку мæцца марфалагічны паказчык значэння – часціца давай (давайце; Тут, елкі. Яны гараць дрэнна. Давай у бярэзник (П. Васючэнка); О, в, даеш, ёэя! Давай – на курорт! (І. Мележ); А то, можа, у мястечка давай (І. Мележ); Музыканты іграюць польку ў паскораным тэмпе. Адась (пасёх) ёзячи да Надзі). – Давай і мы (І. Козел); Ізабела Сямёнаўна, давайце па-образу, сумленна (М. Матукоўскі); – Давай што весялейшае! – че вытрываў смутку першы, крыжнú Алёшу Хоня (І. Мележ). Падобны способ выражэння значэння ладу назіраецца толькі ў конструкцыях з эліпсом дзеяслова і таму кваліфікуецца як спецыфічны.

Калі ж для выражэння значэння загаднага ладу другой асобы множнага ліку выкарыстоўваецца часціца давайце, то ў такіх сказах форма эліпсованага дзеяслова замяшчаецца формай часціцы: Давайце вальс (Г. Марчук); – *Это прауда!* – падхапіў Хоня. – Дак давайце ў хату (І. Мележ); Дак, калі каму ўжэ так хочацца етай зямлі, – тут правільна сказаў Хоня, – давайце да тых, што ўжэ ўступілі. *I* вам будзе ўцешно! Не абідзім (І. Мележ).

У якасці паказчыка мадальнасці ў конструкцыях з эліпсам дзеяслова можа выкарыстоўвацца формаўтаральная часціца бы, тыповым для якой з'яўляеца значэнне ўмоўнага ладу. Аднак у кантэксце яна часам выражае і значэнне загаднага ладу: Вось гэта б глыбоцкага настаўніка ў дэпутаты (Г. Багданава); Во сюды б жанчын гэтых (Г. Багданава); *Im* бы зерня, // *Im* бы – хлеба (А. Грачанікаў); Нам бы радыё, таварыш камандзір (А. Дзялендзік); *Dзіўны вы* чалавек, *Пётр Іванаўч!* Вам бы – ніжэй травы (А. Дзялендзік). На значэнне загаднага ладу ў дадзенай конструкцыі ўказвае яшчэ і форма дапаўнення вам, якая пры адсутнасці прамога ўказання на функцыю адрасата набывае функцыю аб'екта з адпаведнымі мадальными характеристыкамі сказа.

значэннем экспліцытна выражанага. На сінтаксічнае значэнне тэмпаральнасці ўказываюць адносіны адначасовасці або паслядоўнасці паміж экспліцытна выражаным і эліпсованым выказнікамі.

Часта сінтаксічнае значэнне тэмпаральнасці выражаецца з дапамогай **сінтаксічнага паралелізму ў структуры звышфразавага адзінства** (11 %) і **адасобленых акалічнасцей** (10 %), радзей **сінтаксічнага паралелізму ў структуры складанага сказа** (5,6 %). У такіх выпадках граматычнае значэнне экспліцытна выражанага дзеяслова адной з предыкатыўных частак абмяжоўвае сінтаксічнае значэнне тэмпаральнасці предыкатыўной часткі з эліпсісам дзеяслова. Тэмпаральная маркіроўка эліпсованага дзеяслова ажыццяўляеца выключна на аснове сінтаксічных адносін паміж предыкатыўнымі часткамі або з дапамогай лексічных сродкаў ці фазісных дзеясловаў (калі абедзве часткі эліптычныя). У складаных сказах з семантыкай статальнай лакалізацыі тэмпаральнасць можа маркіравацца і значэннямі нецяперашніх часоў пры абавязковай умове кантэкстуальных сродкаў (такім чынам, канстантная маркіроўка тэмпаральнасці магчыма ў складаных сказах толькі пры адсутнасці іншага паказчыка).

Марфалагічныя сродкі для выражэння значэння тэмпаральнасці зафіксаваны ў 4,4 % выпадкаў. Сярод іх: **формаўтаральныя часціцы** (3 %), **вылучальна-абмежавальныя часціцы** (0,8 %), **узмацняльныя часціцы** (0,6 %). Маркіроўка значэння тэмпаральнасці абумоўлена граматычнай валентнасцю дзеяслова: часціцы спалучаюцца толькі з дзеясловамі прошлага часу (пры адсутнасці ў эліптычнай конструкцыі экспліцытна выражаных дзеясловаў з іншым значэннем).

Лексічныя сродкі ў якасці сродку выражэння значэння тэмпаральнасці займаюць 22 %. Функцыянуюць яны ў розных паводле структуры эліптычных конструкцыях – простых няўскладненых і ўскладненых, складаных, у структуры звышфразавага адзінства. Часцей фіксуюцца **назоўнікі** (14 %), радзей – **прыслоўі** (8 %). Шырокі семантычна-функцыянальны дыяпазон дазваляе лексічным сродкам рэалізаваць практична любое сінтаксічнае значэнне часу.

Сукупнасць спосабаў і сродкаў рэалізацыі катэгорый тэмпаральнасці ў конструкцыях з эліпсісам дзеяслова можна кваліфікаваць як сістэму.

4.1.2. Выражэнне катэгорый мадальнасці ў эліптычных конструкцыях

Сінтаксічнае катэгорыя мадальнасці дазваляе афармляць паведамленне як рэальнае або ірэальнае – пабуджэнне да дзеяння ці магчымасць дзеяння пры пэўных умовах (П.П. Шуба, Л.І. Бурак) або адносін мойцы да выказвання (Н.Ю. Паўлоўская, Т.Р. Рамза).

Аб'ектыўная мадальнасць найбольш часта рэалізуецца ў значэнні загаднага ладу, які выражаецца тыповымі сродкамі пры ўмове, калі эліпсуецца дзеяслой у форме першай асобы множнага ліку або другой асобы адзіночнага ліку. У такім выпадку мaeцца марфалагічны паказчык значэння – часціца **давай** (**давайце**). Тут элкі. Яны гараць дрэнна. Давай у бярэзник (П. Васючэнка); О, ве^иаеш, іЭя! Давай – на курорт! (І. Мележ); А то, можа, у мястечка давай! (І. Мележ); Музыканты іграюць польку ў паскораным тэмпе. Адась (на^ихочы зячы да Надзі). – Давай і мы (І. Козел); Ізабела Сямёнаўна, давай, па-ообразу, сумленна (М. Матукоўскі); – Давай што весялайшае! – че вы^итрываў смутку першы, крыкнуў Алёшу Хоня (І. Мележ). Падобны способ выражэння значэння ладу назіраецца толькі ў конструкцыях з эліпсісам дзеяслова і таму кваліфікуецца як спецыфічны.

Калі ж для выражэння значэння загаднага ладу другой асобы множнага ліку выкарыстоўваецца часціца **давайце**, то ў такіх сказах форма эліпсованаага дзеяслова замяшчаецца формай часціцы: **Давайце вальс** (Г. Марчук); – **Ето прауда!** – падхапіў Хоня. – Дак давайце ў хату (І. Мележ); Дак, калі каму ўжэ так хочацца етай зямлі, – тут правільна сказаў Хоня, – давайце да тых, што ўжэ ўступілі. **I вам будзе ўцешно!** Не абідзім (І. Мележ).

У якасці паказчыка мадальнасці ў конструкцыях з эліпсісам дзеяслова можа выкарыстоўвацца формаўтаральная часціца **бы**, тыповым для якой з'яўляеца значэнне ўмоўнага ладу. Аднак у кантэксце яна часам выражает і значэнне загаднага ладу: **Вось гэта б глыбоцкага настаўніка ў дэпутаты** (Г. Багданава); **Во сюды б жанчын гэтых** (Г. Багданава); **Ім бы зерня, // Ім бы – хлеба** (А. Грачанікаў); **Нам бы радыё, таварыш камандзір** (А. Дзялендзік); **Дзіўны вы чалаеек, Пётр Іванавіч! Вам бы – ніжэй травы** (А. Дзялендзік). На значэнне загаднага ладу ў дадзенай конструкцыі ўказвае яшчэ і форма дапаўнення **вам**, якая пры адсутнасці прамога ўказання на функцыю адресата набывае функцыю аб'екта з адпаведнымі мадальнымі характеристыкамі сказа.

У тыповай для сябе функцыі можа ўжывацца сэнсавая часціца *каб*, якая ўказвае на значэнне загаднага ладу канструкцыі з эліпсісам дзеяслова: *Эх, каб заўтра раніцою // Ды яскравая зара* (З. Бядуля); *Эх, каб дождж на трыв дні... // Гэта ж ліпень у нас* (З. Бядуля); *Калі хочаш – бяжы ў хлеў і над казой паплач, а ля мяне каб моўчкі* (А. Дудараў).

У якасці паказчыка значэння загаднага ладу часам выкарыстоўваюцца адмоўныя часціцы *ні*: *Без маёй запіскі нікому ні манеткі* (А. Макаёнак). Падобныя сродкі з'яўляюцца тыповымі для выражэння значэння загаднага ладу і набываюць падобную функцыю толькі ў канкрэтным тэксле.

Значэнне загаднага ладу ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова можа рэалізавацца і спосабам спалучэння некалькіх часціц – сэнсавай і адмоўнай. У такіх выпадках канструкцыя набывае адценне пабуджальнасці: – *Каб ні слова пра ўсё! Нікому, ніколі!* (І. Мележ). Падобныя канструкцыі звычайна маюць семантыку маўленчых працэсаў і перадаюць просьбу або загад суб'екта аб'екту.

Спалучацца пры ўтварэнні розных мадальных значэнняў могуць і формаўтваральныя часціцы са значэннем загаднага ладу *хай* і *ўмоўнага бы*: – *Ага! – сказаў Цвяткоў! – Мы хай бы – на перадавую, так? А ты – у кусты! Знаем такіх!* (В. Быкаў). Аднак дамінуючу ролю ў такіх выпадках выконвае часціца *хай*, якая маркіруе сказ значэннем ірэальнай мадальнасці – загадным ладам: *Хай вяночак на галоўку* (З. Бядуля).

Спалучацца паміж сабой таксама пытальныя і формаўтваральныя часціцы: *Ці нельга адразу ўсё ў хату?* (А. Бялевіч); *Ці нельга б пацішэй трохі. – І папрыстойней!* (І. Мележ). Пры камбінацыі падобных паказчыкаў сказ набывае выразнае адценне пажаданасці пры агульным значэнні загаднага ладу.

Шматфункцыянальныя характар часціц іх спалучэнняў дазваляюць ім выкарыстоўвацца ў розных функцыях, у тым ліку і для рэалізацыі пэўных граматычных значэнняў.

Значэнне загаднага ладу рэалізуецца на аснове сінтаксічнага паралелізму ў структуры складанага сказа і звышфразавага адносінка ў спалучэнні са злучнікам *каб*: *Дак глядзі ж, каб з хаты нікуды! І ў хату нікога чужога – зачыніся і не пускай!* (І. Мележ); *Знайце ж канспірацыю... ! працуўцё ціха...* // *Каб ні слова немцам, пападзеш калі. // І, здаецца, з ветрам // Вылятала Свіслач, // Буйнаю паводкай // Мчала на палі* (П. Броўка). Злучнікі *каб* у прыведзеных сказах могуць спалучацца толькі з дзеясловамі са значэннем загаднага ладу.

Сярод паказчыкаў значэння загаднага ладу шырока выкарыстоўваюцца звароткі. Яны канкрэтныя адценне пабуджальнасці ў сказах: *Гэй, парабкі, на сходы* (З. Бядуля); *Хлопцы, хутчэй да аула* (З. Бядуля); *Хлопцы! Хутчэй з касагору* (З. Бядуля); *Дзяжурны! Сюды партызанку* (І. Мележ); – *Янка, на сход! – крычаў тым часам Юлік калі другое хаты* (Кузьма Чорны); *Гэй, днявальны, сюды!* (А. Макаёнак). Інтанацыйна-сэнсавае афармленне звароткаў дазваляе аддыферэнцыраваць аманімічныя формы эліптычных канструкцый са значэннем абвеснага і загаднага ладу.

Парцэляваныя канструкцыі ў спалучэнні з адпаведнай інтанацыяй таксама могуць указваць на значэнне загаднага ладу эліпсаванага дзеяслова. У канструкцыі – *У Юравічы! У ба́ньцу – зараз жа!* – сказаў доктар, пазваўшы бацьку з сянец... (І. Мележ) парцэлят у *Юравічы!* адначасова з'яўляеца паказчыкам семантыкі і адпаведнага значэння мадальнасці. Далучальная сувязь тут адкрывае широкія магчымасці для рэалізацыі значэння загаднага ладу. Сэнсавая сімэстайнасць кожнага парцэлята выразна фарміруе клічную інтанацыю, што надае канструкцыям граматычна адназначныя характар і дазваляе кв. лічкаваць іх мадальнасць як ірэальную: *Ну, дзе твой бандыт? К следчым!* (З. Быкаў).

Незіраюцца выпадкі, калі паказчыкам значэння загаднага ладу выступае інтанацыя. Інтанацыя ў эліптычных канструкцыях выражaje мадальнае адценне пабуджальнасці без спецыяльных сродкаў: *Годзе балбатні!* У краину Сланечнікаў – ганца з выклікам на рыцарскі паядынак! (П. Васючэнка); – *Зараз жа «Пабеду» да праўлення!* (Э. Валасевіч); *Ану, дадому!* (С. Кавалёў); *Гэй, у двор на згон-прыгон* (З. Бядуля); *Смела наперад!* (З. Бядуля); *Ніколі нікому ні слова! Пакляніся!* (І. Мележ); *Толькі вы пра тое, што я казала ... нікому!* (І. Мележ); *Усе па адным – за мной!* (А. Дудараў); *Гуркоў салёных панам афіцэрам* (І. Мележ).

Выражэнне значэння загаднага ладу можа быць абумоўлена фармальна-граматычнымі фактарамі. У якасці сінкрэтычнага паказчыка значэння ладу часам выступае форма *далаўнення* з аб'ектным значэннем у форме роднага склону. Падобны структурны тып эліптычных канструкцый дазваляе ў адной сінтаксічнай пазіцыі рэалізацца як семантыку, так і прэдыкатыўныя катэгорыі: – *«Ляўоніху», Васіль, «Ляўоніху»* (А. Дудараў); – *Гутман, ракету* (В. Быкаў). Зразумела, у падобных канструкцыях немалаважную ролю пры рэалізацыі прэдыкатыўных катэгорый адыгрывае інтанацыя, а таксама ў некаторых выпадках наяўнасць зваротка. Аднак дамінуючая роля тут належыць фармальна-граматычным сродкам.

Канструкцыям з эліпсікам дзеяслова ўласціва значэнне ўмоўнага ладу, фармальныя паказыкі якога не вызначаюцца разнастайнасцю. Самым распаўсюджаным сродкам рэалізацыі мадальнаага значэння выступае часціца *б* (бы): *Я буду рабіць з чыстай душой. Толькі б вакансія – мне* (А. Макаёнак); *Ездзілі мы ўчора на выстаўку. Вось гэта тэхніка! Нам бы такую ў калгас!* (А. Дзялендзік); *Я, калі б не цвёрдае заданне, з радасцю б у калгас* (І. Мележ); *Мёд лепей было б на продаж, – строга сказаў Васіль* (І. Мележ); *Толькі от вас ды матку шкода, дак і дзяржуся я. А так – даўно б!* (І. Мележ).

Радзей у падобнай функцыі выкарыстоўваецца вылучальна-абмежавальнаяная часціца *хоць*: *З вейкі мамінай парушынкай // У сусвеце ляціць чапавек. // Хоць глыточак адзін, хоць расінку // На дарогу – на год, як на век* (В. Зуёнак). Рэдкасць выкарыстання тлумачыцца нетыповасцю падобнай функцыі для названай часціцы.

Часам значэнне ўмоўнага ладу ў эліптычнай канструкцыі выражаецца з дапамогай спалучэння вылучальна-абмежавальнай і формаўтаральнай часціц *толькі б*: *Толькі б матчыну сцежку дагнаць. // Толькі б з мамай – няхай перад смерцю* (Т. Бондар).

Зрэдку значэнне ўмоўнага ладу рэалізуецца з дапамогай кантэкстуальных сродкаў – пабочных слоў: *Жыццё як бы смяеца з яго!... А мо, і праўда – кінуць усё: праладзі яно пропадам! – вярнулася зноў да Васіля. – Кінуць, ды з Ганнай!.. Куды вочы глядзяць!* (І. Мележ). На значэнне ўмоўнага ладу ўказвае форма інфінітыва *кінуць*, што ўжываецца без часціцы *бы*.

Значэнне ўмоўнага ладу можа выражацца і з дапамогай злучніка *каб*, які выконвае сінкрэтычную функцыю. Ён выступае ў якасці сродку сінтаксічнай сувязі і паказыка значэння ўмоўнага ладу адначасова: *От думаю каб Хадоська була, кеб з Канаплянчаку – полечку ці кадрыліцу на вясільнае чаць кален* (І. Мележ); *Што? А, закусаць!* (*Раптам хутка*) *Каб раголу* (І. Мележ).

Суб'ектыўная мадальнасць. Спосабы выражэння значэння суб'ектыўнай мадальнасці ў эліптычных канструкцыях не здроўніваюцца ад спосабу выражэння падобнага значэння ў поўных сказах.

Так, мадальнае адценне неабходнасці выражаецца з дапамогай безасабова-предыкатыўнага прыслоўя *трэба* і рэалізуецца пераважна ў аднастайных безасабовых сказах з эліпсікам часткі выказніка: *Яна* (*Парафка*) пазяхнула, потым выпрасталася, нязгодна крутнула галаўой: «*Не, спаць*

няма калі! Трэба – за сшыткі!

(І. Мележ); *Пілі ... ніёднага разу не крыкнуў*. А на жонку іншым разам і *трэба* (А. Дудараў); *На сілу трэба сілай!* (І. Мележ); *«Мелко! – сказаў Міканор Ларыўону. Той нібы не бачыў, не чуў, ляніва шмякнуў пад ногі Міканору тварнню. – Глыбей трэба! Не меней як паўтары аршыны...* (І. Мележ); *Яго (зерне) з цёплым дажджом у зямлю трэба* (А. Дудараў); *Лоб у лоб трэба і знянацку* (М. Матукоўскі). Такія эліптычныя канструкцыі маюць мінімальны кампанентны склад: безасабова-предыкатыўнае прыслоўе і акаличнасць способу дзеяння: – *Во што!* – сказаў *Ляўчук*, хапаючыся за аглоблю. – *Трэба паасобку* (В. Быкаў), часу: *Мне начу трэба* (В. Быкаў) або *месса!* *І мне, тым часам, трэба дахаты...* (І. Мележ).

Мадальнае адценне неабходнасці выражаецца і ў эліптычных канструкцыях, складаных паводле структуры: *Зіму пракантаваліся на печы, а вясной сцямілі трэба ў лес* (В. Быкаў); *Старышня, родненъкі! У мяне таякая бядна што з зоўка на вока трэба...* (А. Макаёнак); *Як не палягчэе, трэба па знахарк...* – *У Юравічы трэба...* (І. Мележ); *Сказалі ж, праз грэблю трэба. Так же сказалі. А то – балота* (В. Быкаў).

Е ўрэжэнне мадальнаага адцення можа быць абумоўлена фармальна-граматычнымі фактарамі. Зрэдку форма дапаўнення з суб'ектным значэннем указвае на мадальнае адценне неабходнасці: – *Ты ж застаешся тут, – кінуў ён на вёску.* – *А мне ў атрад* (В. Быкаў). Важную ролю ў дадзеным выпадку адыгрываюць і фактары семантыка-сінтаксічнай спалучальнасці: форма і значэнне дапаўнення *мне* прадвызначае і форму эліпсованага дзеяслова: сінтаксічна пазіцыя выказніка можа быць запоўнена састаўным дзеяслоўным выказнікам з мадальным адценнем неабходнасці.

Назіраюцца адзінкавыя выпадкі, калі мадальнае адценне неабходнасці рэалізуецца з дапамогай далучальнай канструкцыі. У такіх выпадках мадальнае адценне парцэляванай канструкцыі праецируеца на эліптычную: – *Галоўнае, да цёткі якой. Каб карміла, – напомніў Ляўчук* (В. Быкаў).

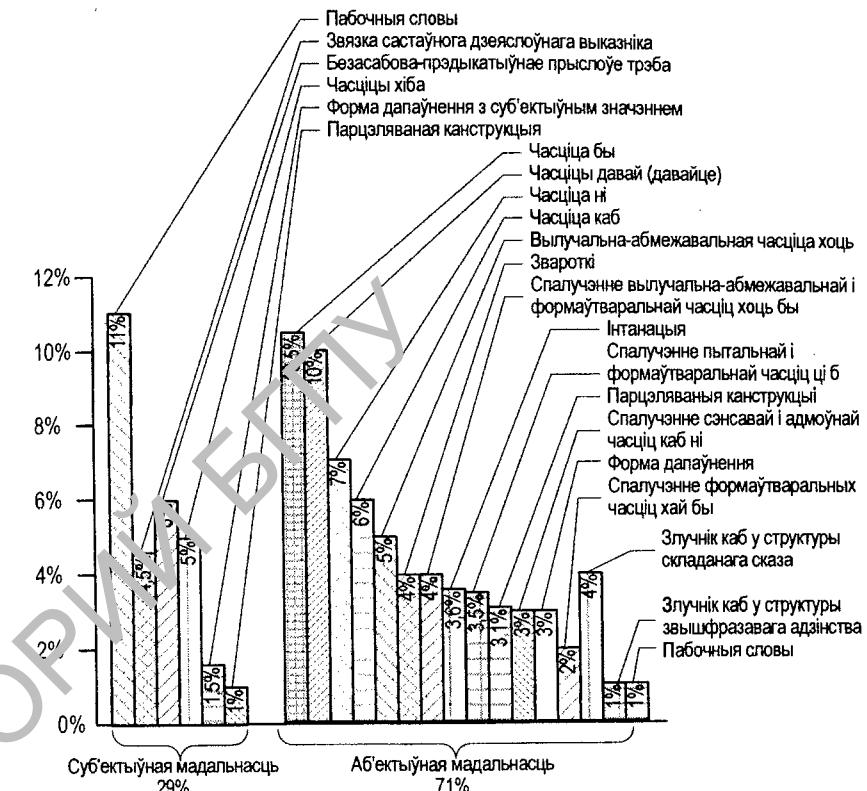
Пераважна з дапамогай безасабова-предыкатыўнага прыслоўя можна выражаецца мадальнае адценне *магчымасці*: *Дадуць жа некалі Валерью кватэру. Колькі ж можна ў такой загарадцы чацвярым?* (А. Макаёнак); *Разумныя тады былі. Але як было жыць? Нагараваліся ў малазямеллі. Што можна было на дзвяух дзесяцінах з дзецімі?* (В. Быкаў) «*Можна было б тую, у якой рабіў, – прамовіў Васіль, надзяваючы світу напашкі. – Не ў сваты, каб у новай!*». – *Тая ж – як сіто, сыночак. Уся ў дзірках* (І. Мележ); *Што можна на такім трактары? Ды ўсё!* (А. Дзялендзік).

Мадальнае адценне **немагчымасці** ажыццяўлення дзеяння выражаецца безасабова-предыкатыўнымі прыслоўямі **нельга**, **немагчыма**: *Мнё спынілі: нельга нацянькі* (А. Разанаў); **Немагчыма** столькі работы – за тыдзень. **Рабочых мала** («Прыдняпроўская ніва»). У якасці паказчыка мадальнага адцення немагчымасці можа выступаць звязка састаўнога дзеяслоўнага выказніка ў спалучэнні з часціцай **не**: *Крыйдна: зноў не атрымаеца на поўдзень* (А. Дзялэндзік). Падобныя канструкцыі змяшчаюць прамое ўказанне на мадальнае адценне немагчымасці лексічным напаўненнем сінтаксічнай пазіцыі звязкі.

Зрэдку ў якасці паказчыка мадальнага адцення **няўпэўненасці** ў эліптычнай канструкцыі выступаюць часціцы: *Туды цяпер і не даехаць, і не дайсі*. **На верталёце хіба...** (М. Матукоўскі); **Да хутара пешшу не дайсі**: размыла дажджамі. **Хіба што – на кані** («Беларускі Усход»).

Розныя мадальныя адценні могуць рэалізавацца і з дапамогай сінтаксічных сродкаў – **пабочных слов**. Мадальныя слова звычайна выражаюць мадальнае адценне аднаго кампанента – эліпсанага дзеяслоўнага. Інградуктыўная сінтаксічная сувязь паміж паказчыкамі граматычнага значэння і скказам дазваляе свабодна ўводзіць у сказ пабочных слова, якія адносяцца да тыповых сродкаў выражэння сінтаксічнай мадальнасці ў сказах. Пабочные слова могуць выражаваць мадальнае адценне **неабходнасці**: – За вёску, можа, у жытное, // Дзе ціша долы спавіда? – // Ага, за вёску. Так дайно я // У полі ноччу не была (Н. Гілевіч); «Можа – у хату», – запрасіла маладзіца, пільна ўгляджаючыся ў незнамых людзей (Янка Брыль), **упэўненасці**: Я, вядома, – у атрад. Мнё ў вёсцы болей нельга («Прыдняпроўская ніва»); Вы, сапраўды, – на станцыю. Там зараз людна, ды і паліцаі сустракаюцца (В. Карамазаў); **Настаўнік**, зразумела, пра ўсё – бацьку (Б. Сачанка), **няўпэўненасці**: Ты, мабыць, – у паліцыю? – запытала старышына, пазіаюч. і на Пятра (В. Быкаў); – Вы, відаць, у школу, – запытала нас маладзіца з дэцём на руках (Я. Сіпакоў).

Як паказалі даследаванні, эліптычнымі канструкцыямі углascіві розныя значэнні аб'ектыўнай і суб'ектыўнай мадальнасці (рысунак 81). Аб'ектыўная мадальнасць рэалізуецца ў значэннях загаднага і ўмоўнага ладу, суб'ектыўная – у розных мадальных адценнях. Значэнне мадальнасці выражаецца тыповымі і спецыфічнымі (уласцівымі толькі эліптычнымі канструкцыямі) марфалагічнымі і сінтаксічнымі сродкамі.

Рысунак 81 – Катэгорыя мадальнасці:
кампенсаторныя сродкі

Значэнні **аб'ектыўнай мадальнасці** найбольш часта выражаюцца: формаўтаральнымі часціцамі **бы** (б) (10,5 %), што выступаюць у якасці тыповага сродку пры ўтварэнні значэння ўмоўнага і загаднага ладу; часціцамі **давай**, **давайце** (10 %), што з'яўляюцца паказчыкамі значэнняў загаднага ладу першай асобы множнага ліку і спецыфічнага сродку для выражэння значэнняў загаднага ладу другой асобы адзіночнага і множнага ліку; **адмоўнай** часціцай **ні** (7 %), якія з'яўляюцца спецыфічнымі для выражэння значэнняў загаднага ладу ў канструкцыях з эліпсікам дзеяслоўнага (у поўных сказах на падобнае значэнне ўказвае форма дзеяслоўнага); **сэнсавай** часціцай **каб** (6 %); **вылучальна-абмежавальнай** часціцай **хоць** (5 %); **формаўтаральнымі**

частціамі (2 %); спалучэннем вылучальна-абмежавальны і формаўтаральны часціц толькі б (4 %), спалучэннем пытальных і формаўтаральных часціц (3,5 %); спалучэннем сэнсавай і мадальнай часціц (3 %).

Пры камбінацыі гэтых паказчыкаў сказ набывае выразнае адценне пажаданасці або пабуджальнасці пры агульным значэнні загаднага ладу. Шматфункцыянальны характар часціц і іх спалучэнняў дазваляе выкарыстоўваць іх у розных функцыях, у тым ліку і для выражэння пэўных граматычных значэнняў.

Спецыфічным сродкам выражэння значэння загаднага ладу выступаюць *звароткі* (4 %). Яны выражаютъ названае значэнне ўкосна, канкрэты зуючы значэнне пабуджальнасці. Інтанацийна-сэнсавае афармленне звароткаў дазваляе аддыферэнцыраваць аманімічныя формы эліптычных канструкций са значэннем абвеснага і загаднага ладу.

Значэнне загаднага ладу выражаецца на аснове сінтаксічнага паралелізму ў спалученні са злучнікам *каб* у структуры **складанага сказа** (4 %) структуры **звышфразавага адзінства** (1 %). Гэта абумоўлена здольнасцю злучніка спалучацца толькі з дзеясловамі загаднага ладу.

Спецыфічныі, хоць і рэдкімі сродкамі выражэння мадальнасці выступаюць *інтанация* (3,6 %) – мадальнае значэнне пабуджальнасці, *парцэляваныя канструкцыі* (3,1 %), *форма дапаўнення* (3 %) з аб'ектным значэннем у форме роднага склону, якая дазваляе выразна размежаваць аманімічныя формы эліптычных канструкций са значэннямі реальнаі (абвесны лад) і ірэальнаяі (загадны лад) мадальнасці; *лабочныя слова* (1 %) – мадальнае значэнне ўмоўнага ладу.

У якасці сродку выражэння значэння **суб'ектыўнай мадальнасці** часцей выступаюць: пабоchnыя слова (11 %); безасабова-предыкатыўнае прыслоўе *трэба* (5 %); звязка састаўнога дзеяслоўнага выказніка (4,5 %) радзей: часціца *хіба* (3 %); безасабова-предыкатыўнае прыслоўе *можна* (2,5 %); форма дапаўнення з суб'ектным значэннем (1,5 %); граматычныя канструкцыі (1 %).

Неабходна адзначыць, што суб'ектыўная мадальнасць ў канструкцыях з эліпсікам дзеяслова выражаецца пераважна тыповымі сродкамі. Да спецыфічных сродкаў выражэння мадальнасці адносяцца форма дапаўнення з суб'ектным значэннем і парцэльянныя канструкцыі. Адценні значэннія мадальнасці ў канструкцыях з эліпсікам дзеяслова выражаюцца толькі сінтаксічна. Сукупнасць спосабаў і сродкаў рэалізацыі катэгорый мадальнасці ў канструкцыях з эліпсікам дзеяслова можна кваліфікаваць як сістэму значэнняў.

4.1.3. Выражэнне катэгорыі персанальнасці ў канструкцыях з эліпсам дзеяслова

Катэгорыю персанальнасці большасць даследчыкаў адносіць да прэдыкатыўных і кваліфікую як паняційную (Г. Золатава), актуалізацыйную (М. Усеваладава) і семантычную (Т. Рамза). Яна суадносіць удзельнікаў дзеяння з моўцамі, рэалізуеца ў значэнні асобы дзеяслова, і, адпаведна, асноўным паказчыкам названага значэння выступае дзеяслоў. Аднак катэгорыю персанальнасці цалкам атаясамліваець з асобай было б неправамерна. Персанальнасць адносіцца да актуалізацыйных катэгорый і ўласціва ўсім прэдыкатыўным адзінкам, у тым ліку і канструкцыям з эліпсісам дзеяслова, дзеянне ў якіх суадносіцца з аспектам або суб'ектам, прычым незалежна ад граматычнага значэння часу і ладу дзеяслова. Адсутнасць дзеяслова ў эліптычных канструкцыях патрабуе спецыфічных сродкаў і способаў выражэння названай катэгорыі.

Найбольш часты катэгорыя персанальнасці рэалізуецца з дапамагай лексічных сродкаў, што ўказваюць на суб'ект дзеяння. Гэта могуць быць: *зай*, *конкі*: Я табе – і дошкі, і шыфер. Жонку ў санаторый (А. Дзядундзік).

І. Галасія назоўнікі, якія дакладна судносяць удзельнікаў дзеяння і мовчазу: Ігнат да яго: – Адкуль вы? Куды вы?... (А. Куляшоў); Размова адбылася ў цёплай. І Наталля Ваніна – пра прадукцыю свайго выдавецтва, якая стала папулярнай у 2007 годзе (а ў той час вучэбны дапаможнік «Я грамадзянін Рэспублікі Беларусь» па выніках Нацыянальнага конкурсу «Мастацтва кнігі» быў прызнаны лепшым) (ЛіМ);

агульныя назоўнікі: У экспазіцыі, заместа ручнікоў і дываноў, – узоры ганчарства і разьбярства (ЛіМ); і заместа пытанняў – адказы... (Р. Баравікова); Заместа шчырасці – адплата (Р. Баравікова); Заместа хвалі – гукай плынь (Р. Баравікова).

Рэдка ў якасці паказчыка значэння персанальнасці выступаюць **марфа-лагічныя** сродкі, у прыватнасці формаўтаральныя часціцы, што ўказваюць на значэнне асобы эліпсаванага дзеяслова: *Хрыпаты варухнуу абрэзэм* – Давай па загуменні (І. Мележ); – Давай што весялейшае! – не вытрымаў смутку першы, крынку Алёшу Хоня (І. Мележ).

Значэнне персанальнасці можа рэалізавацца з дапамогай розных канцэктуючых сродкаў, да якіх можна аднесці кампаненты з аб'ектным або суб'ектным значэннем. Яны звычайна ўказваюць на асобу, якая ажыцця

часціцамі (2 %); спалучэннем вылучальна-абмежавальнай і формаўтаральнай часціц *толькі б* (4 %), спалучэннем пытальных і формаўтаральных часціц (3,5 %); спалучэннем сэнсавай і мадальной часціц (3 %).

Пры камбінацыі гэтых паказчыкаў сказ набывае выразнае адценне пажданасці або пабуджальнасці пры агульным значэнні загаднага ладу. Шматфункциянальны харктар часціц і іх спалучэння дазваляе выкарыстоўваць іх у розных функцыях, у тым ліку і для выражэння пэўных граматычных значэнняў.

Спецыфічнымі сродкамі выражэння значэння загаднага ладу выступаюць **звароткі** (4 %). Яны выражаюць названае значэнне ўкосна, канкрэтызуючы значэнне пабуджальнасці. Інтанацийна-сэнсавае афармленне звароткаў дазваляе аддыферэнцыраваць аманімічныя формы эліптычных канструкцый са значэннем абвеснага і загаднага ладу.

Значэнне загаднага ладу выражаеца на аснове сінтаксічнага паралізму ў спалучэнні са злучнікам **каб** у структуры **складанага сказа** (4 %) і структуры **звышфразавага адзінства** (1 %). Гэта абумоўлена здольнасцю злучніка спалучацца толькі з дзеясловамі загаднага ладу.

Спецыфічнымі, хоць і рэдкімі сродкамі выражэння мадальнасці выступаюць **інтанациі** (3,6 %) – мадальнае значэнне пабуджальнасці, **парцэляваныя канструкцыі** (3,1 %), **форма дапаўнення** (3 %) з аб'ектным значэннем у форме роднага склону, якая дазваляе выразна размежаваць аманімічныя формы эліптычных канструкцый са значэннямі рэальнай (абвесны лад) і ірэальнай (загадны лад) мадальнасці; **лабочныя слова** (1 %) – мадальнае значэнне ўмоўнага ладу.

У якасці сродку выражэння значэння **суб'ектыўнай мадальнасці** часцей выступаюць: лабочныя слова (11 %); безасабова-предыкатыўне прыслоўе **трэба** (5 %); звязка састаўнога дзеяспоўнага выказніка (1,5 %); радзей: часціца **хіба** (3 %); безасабова-предыкатыўнае прыслоўе **можн** (2,5 %); форма дапаўнення з суб'ектным значэннем (1,5 %); парцэляваныя канструкцыі (1 %).

Неабходна адзначыць, што суб'ектыўная мадальнасць ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова выражаяеца пераважна тыповымі сродкамі. Да спецыфічных сродкаў выражэння мадальнасці адносяцца форма дапаўнення з суб'ектным значэннем і парцэляваныя канструкцыі. Адценні значэння мадальнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова выражаяюцца толькі сінтаксічна. Сукупнасць спосабаў і сродкаў рэалізацыі катэгорыі мадальнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова можна кваліфікаваць як сістэму значэнняў.

4.1.3. Выражэнне катэгорыі персанальнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова

Катэгорыю персанальнасці большасць даследчыкаў адносіць да предыкатыўных і кваліфікую як паняційную (Г. Золатава), актуалізацыйную (М. Усеваладава) і семантычную (Т. Рамза). Яна суадносіць удзельнікаў дзеяння з моўцамі, рэалізуеца ў значэнні асобы дзеяслова, і, адпаведна, асноўным паказчыкам названага значэння выступае дзеяслово. Аднак катэгорыю персанальнасці цалкам атаясамліваець з асобай было бы неправамерна. Персанальнасць адносіцца да актуалізацыйных катэгорый і ўласціва ўсім предыкатыўным адзінкам, у тым ліку і канструкцыям з эліпсісам дзеяслова, дзеянне ў якіх суадносіцца з аб'ектам або суб'ектам, прычым незалежна ад граматычнага значэння часу і ладу дзеяслова. Адсутнасць дзеяслова ў эліптычных канструкцыях патрабуе спецыфічных сродкаў і спосабаў выражэння названай катэгоріі.

Найболіш часты катэгорыя персанальнасці рэалізуеца з дапамогай лексічных сродкаў, што ўказваюць на суб'ект дзеяння. Гэта могуць быць:

заключнікі: Я табе – і дошкі, і шыфер. Жонку ў санаторый (А. Дзялендзі);

уласныя назоўнікі, якія дакладна суадносіць удзельнікаў дзеяння і моўцаў: Ігнат да яго: – Адкуль вы? Куды вы?... (А. Куляшоў); Размова адбылася ўёлія. І Наталля Ваніна – пра прадукцыю свайго выдавецтва, якая стала папулярнай у 2007 годзе (а ў той час вучэбны дапаможнік «Я грамадзянін Рэспублікі Беларусь» па выніках Нацыянальнага конкурсу «Мастацтва кнігі» быў прызнаны лепшым) (ЛіМ);

агулныя назоўнікі: У экспазіцыі, заместа ручнікоў і дываноў, – узоры ганчарства і разьбярства (ЛіМ); і заместа пытannяў – адказы... (Р. Баравікова); Заместа шчырасці – адплата (Р. Баравікова); Заместа хвалі – гукаў плынь (Р. Баравікова).

Рэдка ў якасці паказчыка значэння персанальнасці выступаюць марфалагічныя сродкі, у прыватнасці формаўтаральныя часціцы, што ўказваюць на значэнне асобы эліпсованага дзеяслова: Хрыпаты варухнуў абрэзэм: – Давай па загуменні (І. Мележ); – Давай што весляйшае! – не вытрымаў смутку першы, крыкнуў Алёшу Хоня (І. Мележ).

Значэнне персанальнасці можа рэалізавацца з дапамогай розных канtekстуальных сродкаў, да якіх можна аднесці кампаненты з аб'ектным або суб'ектным значэннем. Яны звычайна ўказваюць на асобу, якая ажыццяўляе дзеянне.

цяўляе дзеянне, выражанае эліпсаваным дзеясловам. Найбольш часта значэнне персанальнасці рэалізуеца на ўзоруны звышфразавага адзінства: *Далей амаль што кожны вечар, // Пасля работы – тут як тут. // І сімпатычны быў ёй нечым, // І нечым дзіўны – Вінька Шкут* (Н. Гілевіч); *Нялёгкая доля была ў бацькі. Ледзь не кожны дзень – па сельсаветах, па вёсках, па дарогах. Маці ўздыхала і плакала: час неспакойны* («Чырвоная змена»). Паказыкамі персанальнасці ў падобных канструкцыях выступаюць кампаненты з указаннем на суб'ект – *бацька і Вінька Шкут*.

Предыкатыўныя кампаненты выступаюць у якасці паказыка персанальнасці ў розных канструкцыях, і пры гэтым яны ўказваюць на значэнне асобы эліпсаванага дзеяслова на аснове сінтаксічнага паралелізму ў складных сказах: *Сюды вернем якую-небудзь кантору, а вам – пяць пакояў* (А. Макаёнак); *Яе замкну, а ключык – вам...* (А. Макаёнак), у структуры звышфразавага адзінства (у тым ліку і з далучальнымі канструкцыямі): *І не пытай – // Навошта і куды? // Ад позірку майго – у бессмяротнасць* (Р. Баравікова); *Ты думаеш, што робіш? З малым – у строй?* (В. Быкаў); *Глядзі за ім, не балувай... А Гузу – паранку. Зіма надыходзіць – у лес трэба будзе* (І. Мележ), а таксама ў канструкцыях з простай мовай: *– А потым маршал дастае нейкі скрутак: «Зорку табе, капитан...»* (А. Макаёнак).

Рэалізацыя катэгорыі персанальнасці можа быць абумоўлена логіка-граматычнымі фактарамі і выражацца імпліцитна. Импліцитным спосабам рэалізацыі значэння персанальнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова лічыцца ўказание на асобы спосабам пераемнасці кампанентаў аб'ектна-суб'ектнага тыпу ў структуры складанага сказа або складанага сінтаксічнага цэлага. Импліцитная предыкатыўная персанальнасць з'яўляецца «скрытага» катэгорый і таму «выводзіцца» на аснове ўзаемадзеяння кампанентаў, якіх часта ў структуры складанага сказа або звышфразавага адзінства змяненіюць семантычную функцыю.

На значэнне персанальнасці часам указвае экспліцитна выражаная форма аб'екта ў структуры складанага сказа, якая ў эліптичнай частцы набывае функцыю імпліцитнага суб'екта: *Толькі скажі яму, каб дзве фотакартачкі. Адну – сабе, а другую ў клуб* (А. Макаёнак).

У якасці імпліцитнага суб'екта можа выступаць экспліцитны суб'ект безасабовага сказа ў структуры звышфразавага адзінства: *Мне цяжка. На зямлі памру няроднай. Чужыя сцены, галасы, імёны...* У Вільню б хоць на міг...

Назіраюцца выпадкі, калі імпліцитны суб'ект выводзіцца на аснове лагічнай аперацыі ўключэння. Падобныя выпадкі сустракаюцца ў канструкцыях з простай мовай, дзе простая мова персанажа «ўключяеца» ў семантычную структуру сказа і ўказвае на значэнне асобы: *Вас не пытаяюць, таварыш сяржант! – І да мяне – крыху цішэй, але ўсё тым жа тонам загаду: – Васілевіч! Прайдзёмце з намі!* (В. Быкаў).

Імпліцитны спосаб рэалізацыі персанальнасці падразумівае і ўказанне на асобы спосабам функцыянальна-сінтаксічнага пераўтварэння кампанентаў суб'ектнага тыпу. У такіх выпадках кампанент, што ўказвае на асобы, выконвае сінтаксічную функцыю паўнення ў безасабовых сказах: *А ім – далей, праз рэкі і праз горы да родных* (Л. Левановіч); *Куды ж яму болей* (В. Быкаў). Часам у гадобных сказах назіраеца анафарыстычная замена, што ажыццяўляецца ча ўзоруны звышфразавага адзінства: *А бацька і маці? /м – маўчачь, м – чачь,* (А. Грачанікаў).

Логіка-граматычнае ўзаемадзеянне паміж кампанентамі можа быць абумоўлена семантычнай спалучальнасцю. Пры любой граматычнай форме эліпса, чаго дзеяслова ўказанне на асобы прасочваеца: *Пётр Іванавіч, чаю табе мацнейшага?* (А. Дзялендзік); *Усе – ахвяры, // Усё – ў агонь, / кацё!* (Т. Бондар); *Ён на грамадскасць не рэагаваў, а яму – рэкамендую* (В. Быкаў).

Аднак часцей за ўсё назіраюцца выпадкі, калі персанальнасць у канструкцыях з эліпсісам дзеяслова не актуалізуеца. Гэты факт паслужыў падставай для таго, што не ўсе даследчыкі адносяць катэгорыю персанальнасці да предыкатыўной.

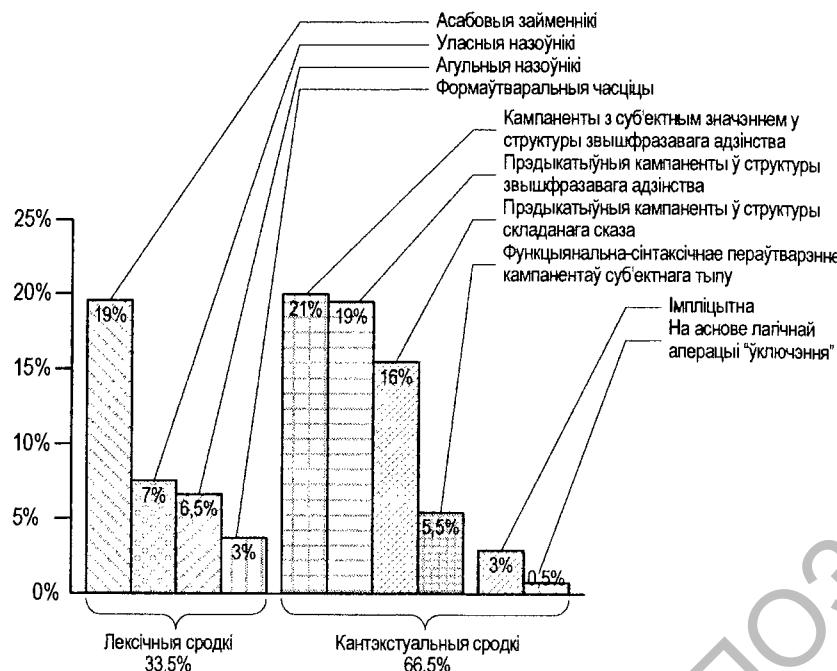
Не актуалізуеца катэгорыя персанальнасці ў эліптычных канструкцыях са значэннем загаднага ладу: *Хутка – дахаты!* (А. Бачыла); *Бягом – у ланцу!* (В. Быкаў); *Паўзком – на лінію!* (А. Дзялендзік).

Адсутнічае прамое ўказанне на асобы і ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова, дзе актуалізуюцца іншыя кампаненты з катэгорыяльнай семантыкай, – локум: *– Ну што ж, да Кацярыны, лепшай даяркі, – ахвотна* (А. Дзялендзік); *Першы экземпляр – ім, а копія – мне, і за тое дзякую* (А. Макаёнак); *Ды бунтуе цікаўнасць: // А што пад шыльдай «футурум»? // Да суседа на каву.* // Уніз ці на верхатуру (В. Зуёнак); *аб'ект – / Аўласавым коням – двайную порцюю аўса* (А. Макаёнак); *Гэта трэба! Трохі – не па плячы* (І. Мележ).

Такім чынам, катэгорыя персанальнасці мае сваё выражэнне ў значэнні асобы дзеяслова і таму рэалізуеца толькі спецыфічнымі для эліптычных

канструкцый сродкамі. Градацыйная класіфікацыя сродкаў выражэння катэгоріі персанальнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова прадстаўлена на рысунку 82.

Найбольш часта значэнне персанальнасці выражаецца **кантэкстуальныімі сродкамі** (66,5 %). Сярод іх больш распаўсюджаны **кампаненты з суб'ектным значэннем у структуры звышфразавага адзінства** (21 %), якія звычайна ўказваюць на асобу, якая ажыццяўляе дзеянне, выражаюцца эліпсаным дзеясловам.

Рысунак 82 – Катэгорыя персанальнасці:
кампенсаторныя сродкі

Прэдыкатыўныя кампаненты ў структуры звышфразавага адзінства (19 %) і **прэдыкатыўныя кампаненты ў структуры складанага сказа** (16 %) указваюць на асобу на аснове сінтаксічнага паралелізму.

Выражэнне персанальнасці способам **функцыянальна-сінтаксічнага пераўтварэння кампанентаў суб'ектнага тыпу** назіраецца значна раздзей (5,5 %). У такіх выпадках кампанент, што ўказвае на асобу, выконвае сінтаксічную функцыю дапаўнення ў безасабовых сказах.

Часам выражэнне значэння персанальнасці абумоўлена **логіка-граматычныімі фактарамі** (2,5 %) – экспліцытна выражаная форма аб'екта ў структуре складанага сказа або звышфразавага адзінства, якая ў эліптычнай частцы набывае функцыю імпліцытнага суб'екта.

Назіраецца таксама **імпліцытны** способ указання на значэнне персанальнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова (2 %). Скрытае значэнне персанальнасці выводзіцца способам пераемнасці кампанентаў аб'ектна-суб'ектнага тыпу ў структуры складанага сказа або складанага сінтаксічнага цэлага.

Выражэнне значэння персанальнасці способам **лагічнай аперацыі "уключэння"** назіраецца надзвычай рэдка (0,5 %). У такіх канструкцыях простая мова пе ўсіхажа «уключвае» ў семантычную структуру сказа і ўказвае на з'яўленне асобы.

Значэнне персанальнасці выражаецца таксама **лексічныімі сродкамі** (23,5 %). Ступень частотнасці названых сродкаў розная: асабовыя займеннікі (19 %); уласныя назоўнікі (7 %); агульныя назоўнікі (6,5 %); формаўтаральныя часціцы (3 %).

Аднак у большасці выпадкаў значэнне персанальнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова не актуалізуецца.